

ULY DALA: TARIH PEN MÁDENIET

БӨЕК ДАЛА: ТАРИХ ҺӘМ МӘДӘНИЯТ

«Altyn adamnyń álem muzeilerine sheryi» atty halyqaralyq kórme jobasy aiasynda
«Алтын кешенең дөнъя музейлары буйлап сәяхәте» халыкара проекты кысаларында
В рамках международного выставочного проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира»
Within the framework of the international exhibition project «The Golden man's World Museums tour»

Qazaqstan Respýblıkasy Mádeniet jáne sport ministrлігі
Qazaqstan Respýblıkasy Ulıtyq múzei
«Halyq qazynasy» ғылыми-зерттеу институты

Қазақстан Республикасы мәдениет һәм спорт министрлығы
Қазақстан Республикасы Милли музейе
«Халық қазынасы» фәнни зерттеу институты

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан
Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы»

Ministry of Culture and sport of the Republic of Kazakhstan
National museum of the Republic of Kazakhstan
The National heritage research institute

ULY DALA: TARIH PEN MÁDENIET
БӨЕК ДАЛА: ТАРИХ ҺӘМ МӘДӘНИЯТ
ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ: ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
THE GREAT STEPPE: HISTORY AND CULTURE

Астана, 2019
Astana, 2019

**«Altyn adamnyń álem muzeilerine sheryi»
atty halyqaralyq kórme jobasy aiasynda**

**«Алтын кешенең дөнья музейлары буйлап сәяхәте»
халыкара проекты кысаларында**

**В рамках международного выставочного проекта
«Шествие Золотого человека по музеям мира»**

**Within the framework of the international exhibition project
«The Golden man's World Museums tour»**

I

MÁDENI SHYǴÝ TEK PEN SABAQTASTYQ
Kórme katalogy

МЭДЭНИЯТ ЧЫГАНАГЫ һӘМ
БУЫННАН-БУЫНГА КҮЧҮЧӨНЛЕК
Күргәзмә каталогы

ИСТОКИ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ КУЛЬТУР
Каталог выставки

THE ORIGINS AND CONTINUITY OF CULTURE
The exhibition catalogue

ӘОЖ 069
КБЖ 79.1
Ұ 46

Баспаға Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Ғылыми кеңесі ұсынған
Печатается по решению Ученого совета Национального музея Республики Казахстан
Published according to the decision of the Scientific Council of the National Museum of the Republic of Kazakhstan

Редакциялық коллегия: А. Оңғарұлы (редактор), Р. Дәрменов, Б. Хасенова, А. Қайырмағамбетова, Ә. Нұсқабай (құрастырушылар)
Редакционная коллегия: А. Онгарулы (редактор), Р. Дарменов, Б. Хасенова, А. Каирмагамбетова, А. Нускабай (составители)
Editorial board: A. Onggaruly (editor), R. Darmenov, B. Khasenova, A. Kairmagambetova, A. Nuskabay (originators)

Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. I-том. Мәдени шығу тек пен сабақтастық. Көрме каталогы. – Великая степь: история и культура. Том I. Истоки и преемственность культуры. Каталог выставки. – The Great Steppe: history and culture. Volume I. The origins and continuity of culture. The exhibition catalogue.– Астана, 2019. – 320 с. – Қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-9965-23-491-0 (том 1)

Топтамада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған, энеолиттен этнографиялық кезеңге дейінгі аралықта қамтитын Ұлы дала мәдениетінің өнер туындылары ұсынылған. Жәдігерлер қатарында энеолиттік Ботай қонысынан, ерте темір дәуірінің Есік обасынан табылған «Алтын адамның» киім әшекейлерінен бастап қазақ халқының күміс жауһарлары бар. Сонымен қатар Отандық ғалымдардың зерттеу мақалалары да қоса беріліп отыр.

Топтама Қазақстанның мәдени мұрасын зерттеу мен насихаттау бағытындағы археологтарға, этнографтарға, тарихшылар мен мәдениеттанушыларға және осы мәселелермен айналысатын барлық қызығушыларға арналады.

В каталоге представлены произведения древнего искусства, являющиеся неоценимым сокровищем культуры Великой степи, хранящиеся в Национальном музее Республики Казахстан. Как изделия из драгоценных металлов, начиная с энеолита и до этнографической современности, они представляют художественный характер степной цивилизации. Среди представленных экспонатов имеются костные изделия из Ботая, украшения одежды Иссыкского «Золотого человека», серебряные ювелирные изделия казахского народа. Вместе с этим в книге представлены научные статьи Отечественных ученых.

Каталог посвящается археологам, этнографам, историкам и культурологам в области изучения и пропаганды культурного наследия Казахстана и тем, кто интересуется этими вопросами.

ӘОЖ 069
КБЖ 79.1

ISBN 978-9965-23-490-3 (общ.)
ISBN 978-9965-23-491-0 (том 1)

© Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2019
© «Ехronat» ЖШС, 2019

«Biz – Uly Dala elimiz. Sheksiz dalada, mángilik kók aspan astynda bizdiń ata-babamiz ómir súrgen. Táńir – aspan. Jasył dala men kók aspan bizdiń Týymyzda da beinelengen. Biz – Uly Dalanyń balalarymyz»

N.Á. Nazarbaev

«Без – Бөек Дала иле. Бөек дала, мәңге зәңгәр күк, биредә безнең бабаларыбыз яшәгән. Тәңре - күк. Яктылыктан, Бөек дала яшелле-геннән һәм күк зәңгәрлегеннән безнең Флагыбыз төсә туа.

Без – Бөек дала балалары»

Н.А. Назарбаев

«Мы – Страна Великой степи. Великая степь, вечное синее небо, здесь наши предки жили. Тенгри – небо. От света, зелени Великой степи и синего неба родился цвет нашего Флага.

Мы – дети Великой степи»

Н.А. Назарбаев

Көрме Татарстан Республикасының Қазан қаласы, «Қазан Кремлі» мемлекеттік тарихи-архитектуралық және көркемдік музей-қорығы, «Манеж» көрме залында 15 наурызынан 15 сәуірге дейін өтеді.

Көрменің ұйымдастыру комитеті:

А.Ш. Нұразхан, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының міндетін атқарушы, пед.ғ.к.
А.К. Сатубалдин, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының қор қызметі жөніндегі орынбасары
Б. Әбдіғалиұлы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының кеңесшісі
А. Оңғарұлы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ҒЗИ басшысы, т.ғ.к.

Жұмыс тобы:

Ұ.Т. Садықова, Б.Р. Ақпасова, Р. Дәрменов, А.Ф. Жұмағұлова, Р.А. Төлепбергенова,
О. Ибраев, Г.К. Махметова, Д. Жұмабай, А.К. Ақжасарова

Фотографтар: Қ. Мусин, А. Қайырмағамбетов

Выставка проходит с 15 марта по 15 апреля 2019 года в Государственном историко-архитектурном и художественном музей-заповеднике «Казанский Кремль», выставочный зал «Манеж», город Казань, Республика Татарстан, РФ

Организационный комитет выставки:

А.Ш. Нуразхан, исполняющий обязанности директора Национального музея Республики Казахстан, к.пед.н.
А.К. Сатубалдин, заместитель директора Национального музея Республики Казахстан по фондовой деятельности
Б. Абдигалиулы, советник директора Национального музея Республики Казахстан
А. Онгарулы, руководитель НИИ «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан, к.и.н.

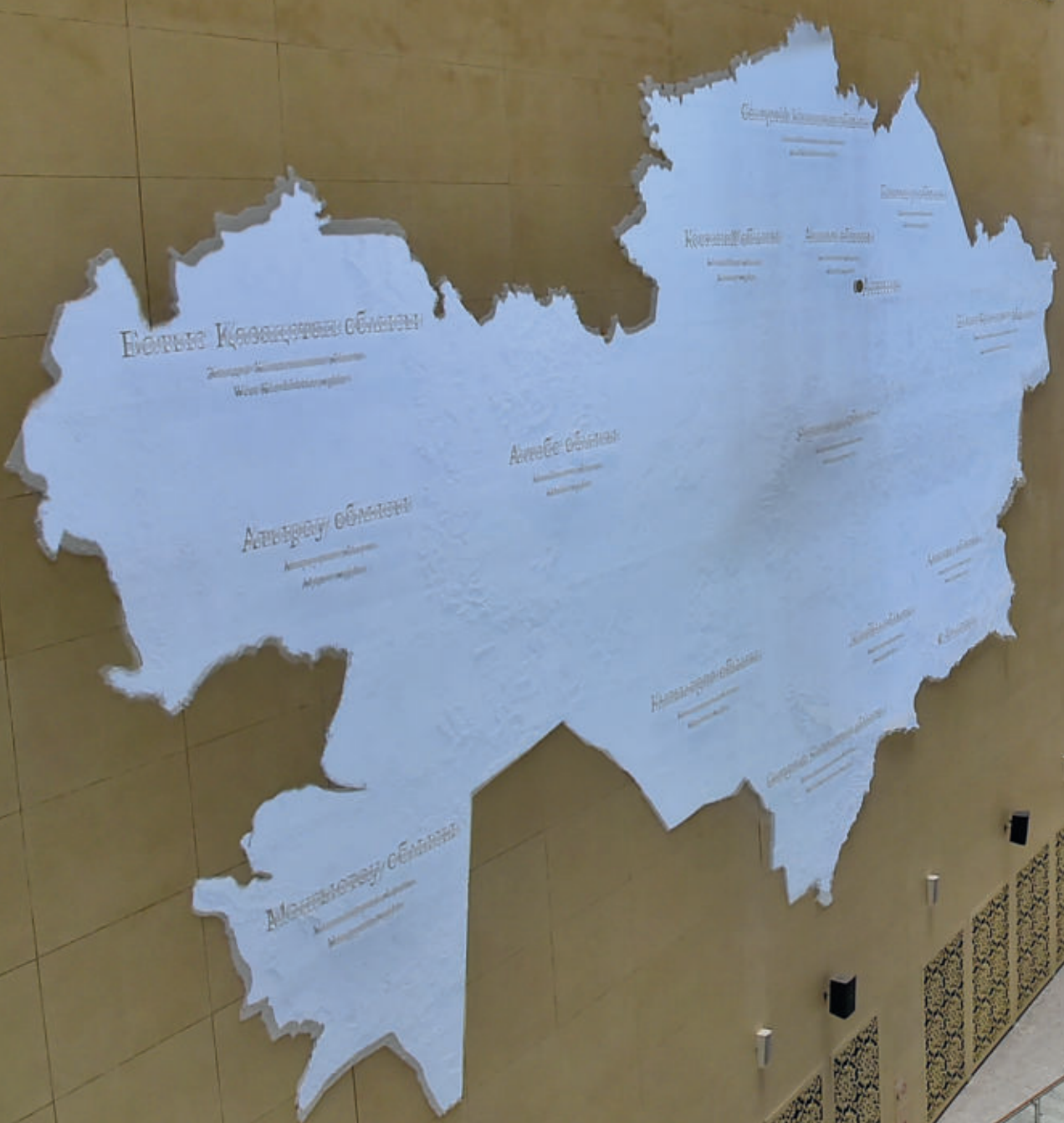
Рабочая группа:

У.Т. Садыкова, Б.Р. Акпасова, Р. Дарменов, А.Г. Жумагулова, Р.А. Толепбергенова,
О. Ибраев, Г.К. Махметова, Д. Жумабай, А.К. Акжасарова

Фотографы: К. Мусин, А. Каирмагамбетов

www.altynadamworld.com

...ел, байтақ жер, бағаналы орда.
Нұрсұлтан Назарбаев

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Құттықтау сөз.....	10
Приветственное слово.....	11
Сәламләу сүзләре.....	12
Құттықтау сөз.....	13
Құттықтау сөз.....	14
Приветственное слово.....	15
Сәламләу сүзләре.....	16
Құттықтау сөз.....	17
Кіріспе.....	20
Введение.....	22
Introduction.....	24
1 Ежелгі Қазақстанның тау-кен ісі мен металлургиясы.....	28
Горное дело и металлургия древнего Казахстана.....	32
The mining and metallurgy of ancient Kazakhstan.....	36
2 Далалық өркениеттің бастаулары: жылқы, арба және салт атты.....	44
Истоки степной цивилизации: конь, колесница и всадник.....	56
The origins of the steppe civilization: horse, chariot and horseman.....	70
3 Көркемдік мәдениет: стиль, костюм, атрибуттар.....	86
Художественная культура: стиль, костюм, атрибуты.....	114
Artistic culture: style, costume, attributes.....	176
4 Ортағасырлық кезеңдегі Ұлы Дала (VI–XV ғғ.).....	200
Великая степь в эпоху средневековья (VI–XV вв.).....	208
The Great Steppe in the Middle Ages (6 th – 15 th centuries).....	220
5 Ежелгі өнердің мұрагерлері.....	228
Наследники древнего искусства.....	260
Heirs of Ancient Art.....	296
Әдебиет.....	316
Литература.....	316
References.....	316

Qurmetti dostar!

Sizderdiń nazarларыńyzǵa úlken qıanyshpen «Uly Dala: Tarih pen mádeniet» atty kórmeni usynǵym keledi. Kórme sizderdi Uly dalanyń ejelgi jáne dástúrli óneriniń jauharларыmen tanystyrady, sonдай-aq «Altyn adamnyń álem múzeilerine sherýi» atty jobanyń nátiyesi bolyp tabylady. Atalǵan joba qazaq mádenietin jahanǵa keńinen tanystyrý, nasıhattaý maqsatynda 2017 jyl dan bastap júzege asyrylyda jáne osy yaqyt aralyǵynda Europa men Azıanyń alty iri múzeilerinde bolyp, kelýshilerdiń on bagasyn alǵany belgili.

Túp tórkini bir, tarihy taǵdyrlas eki baýyras eldi ǵasyrlar boıǵy mádeni, ekonomikalıq qarym-qatynastar tyǵyz bailanystyrady jáne orta muralarymyz búgingi tańda jáne bolashaqta jemisti berik yntymaqtastyqta jalastyra berý ushin negiz bolady dep úmittenemiz.

Ótkendi muhiat zerttemei, ózińdi tanyp, bilý múmkin emestigi beldili. Bizdiń el óz tarihy men mádenietin zerttep zerdeley boıynsha birqatar aýqymdy jobalardyń bastamashysy bolyp keledi. «Mádeni mura» ulıtyq strategialıq baǵdarlamasy aıasynda otandyq zertteýshiler dala tarihyndaǵy aqtańdaq better boıynsha sheteldegi muraǵattardan kóptegen derekter ákelip, Qazaq eliniń jahandyq tarihtaǵy ornyn aıqyndaýǵa sebi tıse, arheologtar tirek eskertkishterdi zertteý múmkindigine ie boldy. Ótken jyldyń arasha aıynda tarihi-mádeni muralarymyzdy jete zertteýge taǵy úlken mán berilgen Qazaqstan Respublikasy Prezidentiń «Uly dalanyń jete qyry» atty maqalasy jarıalandy.

Árbir zertteýler men ondaǵy tabylǵan jádigerler Uly Dala eli tarihyńyń syndarly betterinen syr shertedi. Álemdik tarih boıynsha Qazaqstanda alǵash ret jylqy qolǵa úretilip, dala keńistigin erkin ıgerýge zor múmkindik týdyrsa, qıa dáýiri taıpalaryńyń metallurgia salasyndaǵy tóńkerisi, jahandyq eýrazialıq ekonomikalıq keńistik qurýdy qamtamasyz etti. Kórmedegi árbir qundy jádiger ata-babalar tarihyńyń osyndaı mańyzdy betteriniń kýási bolyp tabylady.

Kórmeniń basty jádigeri búginde memlekettik ráimizimizde oryn alǵan Esikten tabylǵan altyn kiimdi adam bolyp tabylady. Sizderdiń nazarларыńyzǵa qundy jádigerdiń avtory, arheolog K. A. Aqyshev pen V. Sadomskovtyń qaita qalpyna keltirilgen nusqasy usynylǵan. Sonдай-aq Sizder Qazaqstan jerinen tabylǵan basqa da altyn kiimdi adamdar (Taqsai, Taldy-2) men buıymdardyń (Berel, Lebedevka) túpnusqalaryn kórip tamashalaı alasyzdar. Osy ejelgi jaýharlardyń tehnologiialıq túrde jasalý ádis-tásilderiniń kúrdeliligi, ár zatqa berilgen tylsym qupıalar eriksiz tańdandyrady. Ejelgi sheberlerdiń óz oı-nıetterin oryndaýdaǵy zergerlik dáldigi qairan qaldyrady.

Biz sizdermen ótken Uly dalanyń jauharların paıymdap qaray men tańdaný sezimin bóliskemizge qıanyshymyz.

A. A. Muhamediuly,
*Qazaqstan Respublikasynyń
Mádeniet jáne sport ministri*

Дорогие друзья!

С большим удовольствием хочу представить вашему вниманию выставку «Великая степь: история и культура». Выставка знакомит вас с шедеврами древнего и традиционного искусства Великой степи и является результатом проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира». Проект осуществляется с 2017 г. и на протяжении этого времени бесценные произведения прошлого уже увидели посетители музеев Европы и Азии. Проект продолжается и мы рады посетить столицу Татарстана – Казань! Наши народы связывает многое в истории и будем надеяться, что это общее наследие станет основанием для плодотворного сотрудничества в настоящем и будущем.

Руководство нашей страны является инициатором целого ряда грандиозных проектов по изучению прошлого. В рамках программы «Культурное наследие» исследователи получили возможность изучения многих опорных памятников в истории степи. В ноябре прошлого года Президент Республики Казахстан озвучил программу «Семь граней Великой степи», где вновь значительное внимание уделено изучению историко-культурного наследия. Без тщательного изучения прошлого, как известно, невозможна объективность в понимании, осознании себя.

В прошлом Великой степи таятся многие величественные события. Освоение лошади под верховую езду позволило степнякам стать мобильными, это преимущество дало возможность владельцам бескрайних просторов в сердце Евразии творить мировую историю. Революция в области металлургии, осуществленная племенами эпохи бронзового века, обеспечила создание глобального евразийского экономического пространства. Теперь об истории степной цивилизации мы можем говорить и на языке искусства. Бесценные артефакты из золота и серебра являются свидетелями этих важных страниц истории великих предков.

Главным экспонатом выставки является «Золотой Человек», получивший такое говорящее обозначение в связи с тем, что его костюм практически полностью состоял из драгоценного металла. От верхушки головного убора до носков сапог он был полностью украшен самыми разнообразными золотыми изделиями. Вашему вниманию представлена реконструкция знаменитого сакского вождя, осуществленная автором драгоценной находки, археологом К.А. Акишевым и реставратором В. Садомсковым. Также вы можете увидеть некоторые вещи из этого погребения. Хочу обратить ваше внимание, что образы, используемые когда-то в оформлении костюма Золотого человека, задействованы в государственной символике нашей страны.

И в наше технологичное время поражает сложнейшая продуманность вещей из этого золотого и серебряного мира. Вызывает удивление ювелирная точность древних мастеров в исполнении своих замыслов.

Мы рады разделить с вами радость созерцания и восхищение шедеврами прошлого Великой степи!

А. Мухамедиулы,
*Министр культуры и спорта
Республики Казахстан*

“Алтын кешенең дөнья музейлары буенча сәяхәтә” халыкара проектында катнашучыларны һәм кунакларны ихлас күңелдән сәламлыйм!

Күргәзмәнең, төрле милләт халыклары үзләренең горелф-гадәтләрен һәм туган телләрен саклаган, үзара аралашып яшәгән Татарстан Республикасы кебек уникаль регионда оештырылуы үзенчәлекле билге. Казахстан Республикасы белән безне рухи тамырларыбыз һәм килчәгәбез бердәмлеге, мәдәни багланышларыбыз берләштерә. Халыкларыбыз арасындагы тыгыз бәйләнешләрнең тамыры, бүгенге көндә дә өзәлмичә, ерак тарихка барып тоташа. Россия һәм Казахстан багланышлары кысаларында Казахстан һәм Татарстан арасындагы мәдәни һәм гуманитар уңышлы үсеш хөкүмәт житәкчеләре Владимир Владимирович Путин, Нурсолтан Габишевич Назарбаев ярдәмендә, Татарстан Республикасы Президенты Рәстәм Нургалиевич Миңнехановның шәхси катнашуы нәтижәсендә тормышка ашырыла.

“Алтын кеше” образы Казахстан Республикасы өчен зур тарихи һәм мәдәни байлыкны, илнең рәсми символларының бер өлешен тәшкит итә. Күргәзмә проекты 2017 елдан башлап оештырыла һәм Бөек даланың мәдәни мирасын дөнья жәмәгәтчәлегенә тәкъдим итә. Канатлы барска менгән Алтын Адем Кытай, Польша, Әзербайжан, Көньяк Корея, Белорусия, Россия башкаласы Мәскәүдә була. Бу зур проектны Казанның үзәге булган “Казан Кремле” музей-тыюлыгында кабул итү безнең өчен зур дәрәжә.

Казахстан Республикасы Мәдәният һәм спорт министрлыгына һәм Казахстан Республикасы Милли музеена зур рәхмәт белдерәм. Әлеге күргәзмә әһәмиятле вакыйгага әверелер һәм безнең илләребез арасындагы мөнәсәбәтләрнең килчәктә үсешенә һәм ныгуына ярдәм итәр дип өметләнәм.

И.Х. Әйүпова,
Татарстан Республикасы
Мәдәният министры

«Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық жобасының қатысушылары мен қонақтарына шын жүректен сәлем жолдаймын!

Көрменің Татарстан Республикасында өтуінің нышандық мәні бар, өйткені бұл халықтар өзіндік болмысы мен ана тілін сақтай отырып, бір-бірімен өзара әрекеттесетін көпұлтты бірегей аймақ болып табылады. Қазақстан Республикасымен бізді ортақ рухани тамыр мен ұмтылыстар, сондай-ақ жемісті мәдени ынтымақтастық біріктіреді. Біздің халықтардың арасындағы берік байланыстар ғасырлар тереңіне кетіп, қазіргі уақытта да үзілмей келеді. Ресей-Қазақстан қатынастары шеңберінде Қазақстан мен Татарстан арасындағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты табысты дамыту мемлекет басшылары Владимир Владимірұлы Путиннің, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қолдауымен және Татарстан Республикасының Президенті Рустам Нұрғалиұлы Миннихановтың тікелей қатысуымен жүзеге асырылуда.

Қазақстан Республикасы үшін «Алтын адам» бейнесі зор тарихи және мәдени құндылықты білдіреді, сонымен қатар елдің ресми рәміздерінің бір бөлігі болып табылады. Көрме жобасы 2017 жылдан бастап жүзеге асырылып және Ұлы даланың мәдени мұрасын әлемдік қауымдастыққа ұсынуда. Алтын Адам қанатты барысымен Қытай, Польша, Әзірбайжан, Оңтүстік Корея, Белоруссияны аралап, Ресей астанасы – Мәскеуде болды. Біз үшін Қазан қаласының жүрегі саналатын «Қазан Кремлі» музей-қорығында ауқымды жобаны қабылдау үлкен құрмет.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі мен Ұлттық музейіне алғысымды білдіремін. Бұл көрме маңызды оқиғаға айналатынына және елдеріміз арасындағы мәдени байланыстарды одан әрі дамыту мен нығайтуға ықпал ететініне сенімдімін.

И.Х. Аюпова,
Татарстан Республикасының
Мәдениет министрі

Qadirli dostar!

Sizderdiñ nazarларыңызға «Uly dala: tarih pen mádeniet» atty kórmeni usynǵanymyzǵa qǵanyshtymyn. «Altyn adamnyñ álem múzeilerine sherýi» atty jobasy aiasyndaǵy kórme ótken jyly alty elde ótti: Belarýs, Resei, Ázirbaijan, Qytaı, Polsha, jáne Oñtústik Koreia. Joba 2017 jyly Belarýs Respýblikasynyñ astanasy Minsk qalasyda ótken kórmeden bastaıy aldy. Bıylǵy 2019 jyly kórmeni Eýropa men Azıa memleketteriniñ alty eliniñ muzeige kelýshileri kóredi dep josparlanýda. Bul joba elimizdiñ tarihı-mádeni murasyn tanystyrúǵa baǵyttalǵan jáne halyqaralyq bedelin nyǵartıy mindetin atqarady.

Kóptegen halyqtardyñ mádeni qundylyqtary aiaısyz joıylp jatqan mynaıy zamanda múzeiler ár álemderdiñ arasynda dialog ornatıy men adamdardyñ kezdesýi úshin taptymaityn alań bolyp tabylady. Múzei bizge ózimizdi tanıǵa, ózgelерdi túsinýge múmkindik beredi. Múzeige barǵan kezde bizdiñ alatyn tanymnyñ biregei tájiribesi ár ult pen onyñ mádenietin qurmetteıyge, adamdardy teñ sanaıyǵa negiz bolyp tabylady.

Uly dala – bul myñ jyl buryn qalyptasqan transmádeni kommúnikasıalyq bailanistardyñ nátiyesinde paıda bolǵan álem. Dalalyq órkeniettiñ mádeni kody qorshaǵan shyntıaıtılyqty ózgeshe Yaqt pen keńistik arqyly biz dalalyqtardyñ ómiriniñ tiregi bolǵan negizgi uǵymdardy ákeldik. Ónerde bul erekshelik tolyǵymen beinelendi. Qandaı tarihı kezeń turaly sóz bolsa da, biz ónerimizdiñ ózindik tiliniñ árdaim saqtalǵandyǵyn, syrtqy mádeni jańashyldyqtardyñ turaqty irikteli, ózimizdiñ qalypqa saı etilip qaita óndelgenin kóremiz.

Sizderdiñ nazarларыңызға, Uly dala tarihynyñ túrli kezeńderin bailanystyratyn «sóiletin» zattar usynılǵan. Jádigerler bes myñ jyl yaqt aralyǵyn qamtıy jáne árbir kezeńderdiñ jahandyq ózgerýleri týraly aita alady. Olar ejeldi adamdardyñ tehnologialyq jetistikteriniñ, dala memleketteriniñ órkende men quldyraıynyñ, múldem ártúrli álemder arasyndaǵy bailanystardy ornatıy, dala joldarynyñ arqasynda qurylǵan qatynastardyñ kýási boldy. Biz sıaqtıy, ejelgi ómirdiñ qıyndyqtaryn az elestetetin qazirgi zamanǵy adamdar úshin, olardyñ syrtqy sulılyǵy qyzyqtyrmaıdy, bul buymdar birinshi kezekte fúnksionaldy, olardyñ pishini qatañ irikteıdiñ nátiyesinde qalyptasqanyn este saqtıy mańyzdy.

Kórme jádigerleri júzdegen jyldar boıy dala mádenietiniñ sabaqtastyǵyn kórsetedi. Álemniñ qaita qurıydaǵy bul kópǵasyrlyq tájiribesi qazaq dástúrli mádenietinde kórinis taptıy. Etnografialyq kezeń buymdarynyñ simvolikasy shyǵy tegine júgingen kezde ǵana túsinikti bolady jáne óz kezeginde ejelgi jádigerlerdi uǵynyñ dástúrli mádeniettiñ derekterin paıdalanıydyñ arqasynda tereñdeı túsedı.

A.SH. Nurazhan,
Qazaqstan Respýblikasy
Ultyq múzei direktorynyñ m.a.

Уважаемые друзья!

Я рад представить вашему вниманию выставку «Великая степь: история и культура». Выставка в рамках проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира» в прошлом году посетила пять стран: Россию, Азербайджан, Южную Корею, Польшу, Китай. Начало проекта было дано в 2017 г. выставкой в г. Минск – столице Республики Беларусь. В этом году планируется, что выставку увидят посетители музеев шести государств Европы и Азии. Данный проект направлен на презентацию историко-культурного наследия нашей страны и несет в себе задачу укрепления международного имиджа нашей страны.

В современную эпоху глобализации, которая безжалостно стирает культурные ценности многих народов, музеи являются площадкой для установления диалога между разными мирами, для встречи самых различных людей. Нас могут объединить эмоции, которые мы испытываем в стенах музеев. Музеи дают нам возможность лучше понять себя, других. Уникальный опыт познания, который мы приобретаем при посещении музеев, является основой для воспитания толерантности. Только при взаимном уважении разных культур, признании их равноценными, возможна дальнейшая история человечества.

Уверенные преобразования, которые произошли в нашей стране за годы независимости, есть результат исторического пути, пройденного предками. Великая степь – это мир, сложившийся в результате транскультурных коммуникаций, сформировавшихся тысячелетия назад. Они обусловили многое в нашей истории. И в то же время мы видим чрезвычайно стойкое ядро культуры. Культурный код степной цивилизации сформировался в результате собственного опыта преобразования окружающей действительности. Сквозь время и пространство мы пронесли ключевые понятия, на которых строится жизнь степняков. В искусстве в полной мере отобразилась эта особенность. О каком бы периоде не шла речь, мы видим постоянные отбор и переработку инокультурных инноваций, при сохранении своеобразия собственного языка искусства.

Вашему вниманию представлены «говорящие» предметы, связывающие различные эпохи истории Великой степи. Артефакты укладываются во временной промежуток в пять тысяч лет и рассказывают о глобальных преобразованиях каждого из периодов. Они свидетели технологических достижений дюдей прошлого, взлета и падения степных государств, установления связей между совершенно разными мирами, коммуникация между которыми устанавливалась благодаря степным дорогам. И как бы нас, людей настоящего, мало представляющих трудности прежней жизни, не увлекала их внешняя красота, важно помнить, что эти вещи в первую очередь функциональны, их форма формировалась в результате строгого отбора, отсекающего все лишнее.

Экспонаты выставки демонстрируют преемственность степной культуры на протяжении многих сотен лет. Этот многовековой опыт преобразования мира отобразился в казахской традиционной культуре. Символика вещей этнографического времени становится более понятной при обращении к истокам и в свою очередь понимание древних артефактов становится глубже, благодаря использованию данных традиционной культуры

А.Ш. Нуразхан,
*И.о. директора Национального музея
Республики Казахстан*

«Казан Кремле» музей-тыюлығы мәдәни алмашларга һәм музейара хезмәттәшлеккә һәрвакыт ачык. Төрле вакытларда Кремльнең күргәзмәләр залларында Париж Лувры һәм Лондонның «Виктория һәм Альберт» музейе шедевры куелды. Биредә Дәүләт Эрмитажының Россиядәге беренче үзәге урнашкан, илебезнең алдынгы үзәкләренең күргәзмәләре уза.

Без аеруча жылылык һәм кызыксыну белән, Казан далаһарының борынгы сәнгате шедевры дөньяга тәкъдим итүгә багышланган, «Алтын кешенең дөнья музейлары буйлап сәяхәт» халыкара проектында катнашырга өзерләндек. 2018 елда бу күргәзмә Мәскәүнең Бөтенроссия декоратив-гамәли һәм халык сәнгате музейында зур уңыш белән узды. Казан - Казакстанның югары сәнгати алтын коллекциясенең уникаль экспонатларының берсе - «Алтын кеше» нең сәяхәтендә Россиянең икенче шәһәре булды.

Бөек сакс көрәшчәсе образы – бөек дала империясе һәм вакыйгалары тарихы символы, бүгенге көндә илнең дәүләт символларында ачык чагылыш тапкан Казакстан Республикасының бай мәдәни мирасының аерылгысыз өлеше.

Казан Кремле диварларында, ЮНЕСКОның бөтендөнья мәдәни мирас һәйкәле, тугандаш казак халкының мәдәни кодын чагылдырган күргәзмәне ачу безнең өчен зур шатлык һәм дәрәжә.

Вәлиева З.Р.,
*«Казан Кремле» Дәүләт тарих-архитектура
һәм сәнгать музей-тыюлығы директоры*

«Қазан Қремлі» музей-қорығы мәдени алмасу және музейаралық ынтымақтастық үшін әрқашан да ашық. Қремльдің көрме залдарында әр жылдарда париждік Луврдың және лондондық «Виктория мен Альберт» музейінің жауһарлары ұсынылды, мұнда Мемлекеттік Эрмитаждың Ресейдегі тұңғыш орталығы орналасқан және еліміздің жетекші орталықтарының көрмелері өтеді.

Біз әлемге қазақ даласының ежелгі өнерінің жауһарларын әлемге жария етуге арналған «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық жобасына қатысуға ерекше ықыласпен және қызығушылықпен дайындалдық. 2018 жылы көрме Мәскеуде Бүкілресейлік сәндік-қолданбалы және халық өнері музейінде табысты өтті. Қазан – Қазақстанның жоғары көркемдік алтын топтамаларының бірегей жәдігерлерінің бірі – «Алтын адам» саяхатының Ресей Федерациясындағы екінші қаласы.

Ұлы сақ жауынгерінің бейнесі – ұлы дала империялары мен оқиғалар тарихының нышаны. Ол бүгінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәмізінде айқын көрініс тапқан, бай мәдени мұрасының ажырамас бөлігі.

ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұрасының ескерткіші саналатын Қазан Қремлінің қабырғасында бауырлас қазақ халқының мәдени кодын нышандайтын көрмені көрсету біз үшін үлкен құрмет, әрі қуаныш.

Валеева З.Р.,
*«Қазан Қремлі» мемлекеттік
тарихи-архитектуралық және
көркемдік музей-қорығының директоры*

*Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Национальный музей Республики Казахстан
National museum of the Republic of Kazakhstan*

KIPICPE

Қазақстандық музейлер өз тарихында бірегей музей қорын қалыптастырып, ұлттық мәдени және табиғи мұраны сақтау мен насихаттауда баға жетпес тәжірибе жинақтады. Қазақстандық музейлер қалыптасқан дәстүрлерді сақтай отырып, музей тәжірибесіндегі жаңашылдықтарды пайдаланады, олардың қызметі халықаралық лайықты құрметке ие болды. Дамудың мәдени факторлары маңыздылығының өсуіне байланысты әлемнің әлеуметтік-мәдени кеңістігінде музейлер рөлінің артуы байқалады. Қазіргі жағдай Қазақстан музейлерінің әлемдік қауымдастықпен, бизнес және мәдени-ағарту ұйымдарымен өзара ынтымақтастық орнатуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Нәтижесінде мәдениетті дамудың ресурсы ретінде түсінудің тұжырымдамасы және әлемдік саясаттағы елдер мен мемлекеттердің өзара қарым-қатынасына музейлердің тікелей әсері болып табылады.

«Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты жобасы 2019 жылы таяу және алыс шетелдерде жүзеге асырылады. Көрмеде Еуразия кеңістігіндегі ежелгі, орта ғасырлардағы және қазіргі кездегі экономикалық пен мәдени байланыстар көрсетілген. Көрме тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласына сәйкес әзірленді.

Ұлттық мұраны көрмелеу жалпы әлемдік мәдени құндылықтар контекстінде жүргізіледі және көшпелі қазақтың тас ғасырынан бүгінгі күнге дейінгі адамзат өркениетінің дамуына қосқан үлесін айқын көрсетеді.

Көрме экспозициясының құрылымы негізгі үш бөліктен тұрады:

Көрменің бірінші кіру аумағында Ұлы Дала елінің табиғи-климаттық жағдайы туралы мәліметтер берілген. Қазақ жері мұхит секілді ұшы қиыры көрінбейтін, әдемі және бай. Олар батыста Еділ өзенінің сағасынан бастап шығыстағы Алтайға дейін 3000 шақырым және солтүстікте Батыс Сібір жазығынан оңтүстіктегі Тәңіртау жоталарына дейін 1600 шақырым қашықтықта орналасқан.

Біздің еліміздің аумағында Сібірлік қатал және Орта Азиялық аптап ыстықты климат, тау тайгасы мен шөлдер, кең ойпаттар мен маңғаз тау жоталары кездеседі. Елдің батысында, Каспий жағасында, 132 м тереңдікте Қарақия ойпаты жатыр, ал оңтүстік-шығыста шамамен жеті шақырымдық тау шоқысы Хан төңірі асқақтап тұр. Қазақстанның солтүстігінде қайыңды-көктеректі шоқтары бар түрлі шөпті-дәнді дала жатыр. Оңтүстікке қарай олар жоғалып, мұнда шөлейт және шөлді далаға ұласады. Сирек және суы таяз өзендері бар шөлдер үлкен алаңдарды алып жатыр, оңтүстіктен шығысқа қарай олар төбесінде қар және мұздықтар бар қуатты жартасты жоталармен жиектелген.

Қазақстан пайдалы қазбалар қазынасы саналады. Оның жер қойнауында табиғатқа белгілі барлық пайдалы қазбалар табылған. Мұнда темір, мыс, қорғасын, мырыш, хром, көмір, мұнай, фосфориттердің үлкен қоры шоғырланған.

Қазақстан қолайлы географиялық жағдайға ие. Ол арқылы Орта Азия, Батыс және Шығыс Сібірдің ірі елдері, Орал, Ресей, Қытай арасындағы қатынас жолдары салынды.

Көрменің екінші бөлігінде қазақ этнографиясы ұсынылған. Қазақ халқына тән этникалық белгілер тілдік және мәдени ортақтығы, атап айтқанда дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің түрлі элементтерінде байқалады. Қазақ этносы үшін материалдық және рухани мәдениеттің, тұрмыстың, әдет-ғұрып пен дәстүрдің, өндіріс үрдісінің негізгі элементтерінің ортақтығы тән.

Қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің кең тараған түрлеріне: кілем дайындау мен үй тұрмысындағы өрнектелген киізден жасалған заттар, былғарыдан өрнектелген бұйымдарды жасау, металдарды көркем өңдеу, сүйек пен ағашты ою, өрнектелген тоқыма, жүн кілемдерін және ұсақ кілем бұйымдарын өңдеу, шиден жасалған өрнектелген ши тоқымалар тоқу, жүннен істелген матаны, киізді және т.б. кестелеу жатады.

Металды көркемдік өңдеумен қолөнер өнерге айналады. Қазақ зергерлері негізінен күміс бойынша жұмыс істей отырып, зергерлік істің күрделі техникасын жақсы меңгерді: қалыптау, оймалау, шекімелеу, бүршіктеу, ширату, керту, қаралау. Өңіржиек, білезік, жүзік, салпыншақты сырға және т.б. әйелдерге арналған зергерлік бұйымдар стилі мен ерекше жасалу техникасы жағынан ж.с. IV–V ғғ. Қазақстанда (Бурабай, Қанаттас, Қараағаш, Көктал, Қызылқайнартөбе, Ақтөбе және т.б.) археологиялық қазбалардан табылған заттарда кездесетін полихромды стильде жасалған бұйымдарға жақын.

Көшпелі халықтардың сәндік-қолданбалы өнерінің негізгі және тұрақты элементі ою-өрнек болып табылатыны белгілі. Бұл туралы XX ғасырдың басында Г.Н. Потанин былай деп еді: «үй жағдайының барлық саңылауларына енеді; киіз үйде жұмыс істейтін иесінің арқасында киіздің бірде-бір үзім, бірде-бір тері бөлігі, бірде-бір ағаш беті ою-өрнексіз болмайды. Тіпті киіз үйдің шаңырағын жабатын түндігі де ою-өрнекпен өрнектеледі».

Қазақ халқының бай көркемдік мұрасы, ғасырлар бойы дамыған ою-өрнегі, жоғары техникалық шеберлік пен қайталанбас түс – осының барлығы Қазақстанның халық кәсіпшілігінде кеңінен қолданылады.

Көрменің үшінші аумағы экспозицияның негізгі аумағы болып табылады, мұнда археологиялық олжалар ұсынылған. Археологиялық бөлімі жан-жақты қамтылып, тас ғасыры дәуіріне шығатын археологиялық мұраның бастапқы қабаттарынан басталуы тиіс. Шын мәнісінде, маңызды тарихи-мәдени жүктемеге ие және халықтың генетикалық жады үшін белгілі болып табылатын үлгілі ескерткіштерді таңдау қажет.

Залдың ортасында көрменің негізгі жәдігері – Ұлы Даланы билеушілердің бірі – алтын киімді Есік бекзадасының ғылыми қайта жаңғыртпа макеті орын алған. Мұнда

сондай-ақ Қазақстанның ерте сақ кезеңіне жататын Талды-2, Тақсай, Берел, Лебедевка және т.б. үлгілі ескерткіштерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған жәдігерлер қойылған.

Бірінші бөлім: Ежелгі Қазақстанның тау-кен ісі және металлургиясы. Қазақстанның археологиялық ескерткіштерінің арасында қола дәуіріне жататын ежелгі тау ісі мен металлургия ескерткіштері айтарлықтай сақталған. Ж.с.д. XVIII–XIII ғғ. осы аймақты андронов мәдени-тарихи қауымдастығының тайпалары мекендеді, оларға мал шаруашылық-егіншілік экономика, дамыған тау-кен ісі, металлургия және қоланы өңдеу тән. Олар қазіргі күнге дейін мыс, қалайы, қорғасын және басқа да металдарды өндіруге арналған өнімдер түрінде және сирек ұзақ мерзімді елді-мекендерде кездесетін мыс балқыту кешендері түрінде сақталған.

Мыс (Жезқазған, Зырян, Қаршыға, Жалтыр, Ащылы, Ұратөбе, Күшікбай), қалайы (Атасу таулары, Қалба және Нарым жоталары) және алтынның (Степняк, Қазаншұқыр, Балажал, Ақжал, Дайбай, Майқапшағай, Ақабек) көптеген ежелгі әзірлемелері, бұл аумақ ежелгі металлургия орталықтарының бірі болғанын көрсетеді. Геологиялық ізденістер ежелгі кезде мыс тотыққан кендерді өндіру мен балқыту үлкен мөлшерге жеткенін көрсетеді. Ең қарапайым есептеулер Жезқазған ауданында балқытылған мыс көлемі шамамен 100 мың тоннаны құрағанын, Имантау кен орнының көне қазбаларының үйінділері 48 мың тонна мыс кенін көрсетеді. Тау-кен қазбаларының өлшемі мен шығарылған кен көлемі мыс, қалайы және алтын кен орындары ғасырлар бойы пайдаланылғандығын айтады.

Құю шеберханаларының қалдықтары Малокрасноярск, Алексеевка, Новоникольск, Петровка II қоныстарында тіркелген. Мұнда әртүрлі құрылымды тас және балшық құю пішіндерінде шаруашылық және тұрмыстық мақсаттағы көптеген құралдар құйылды: күкірттер мен балталар, қанжарлар, пышақтар, садақ пен жебелердің ұштықтары. Әшекейлер көбінесе соғу, нақыштау, бедерлеу арқылы жасалған. Қазақстанның жер қойнауының байлығы қалайы мен мыс кен орындарымен, сондай-ақ оларды қола дәуірінде кеңінен пайдалану тас құралдарының көп бөлігін қола құралдарға ауыстыруға алып келді.

Екінші бөлім: Дала өркениетінің қайнар көздері: жылқы, арба және салт атты. Далалық Еуразия халқының тарихындағы маңызды кезеңіне салт аттылықтың пайда болуы жатады. Бұл шамамен екі-үш жүзжылдыққа созылатын өте ұзақ үрдіс болды; ол жүген, ауыздық пен сулықтың, сондай-ақ атқа міну мен шабандоз өнердің басқа да бөліктерінің бірқатар жетілдірулерін қамтиды. Солтүстік Қазақстандағы Ботай қонысына жүргізілген қазба жұмыстары өңір тұрғындарының өмірінде жылқының

маңызды рөл атқара бастағанын көрсетті. Өткеннің жазба және бейнелеу көздері, көшпелілер басында жылқыны қара күш ретінде пайдалануды, кейінірек мініс ретінде қолға үйретуді меңгеруде көшбасшы болғанын айғақтайды. Атты мініс үшін қолға үйрету көшпелілердің қолының ұзаруына, жерінің кеңеюіне және Еуразиялық дала мен іргелес аумақтардың тарихында ұзақ уақыт бойы үстемдік етуіне алып келді. Бұл бүкіл әлем деңгейіндегі жаһандық байланыс тарихындағы алғашқы тәжірибе. Ену нәтижесінде бұл жетілдірулер қоршаған елдерге, соның ішінде Алдыңғы Азияның өркениетті аймақтарына да таралды. Бір уақытта жүген өзгереді, маңдайша белдіктер пайда болады, қайысты мықты бекіту үшін сулықтардың үш тесікті түрі пайда болады, ал ауыздық «үзеңгі тәрізді» пішінге ие болады. Ат әбзелдерінің (сулық, ауыздық, ер, белдіктердің тоғалары) салт аттылардың қарулануының шығу тегі мен эволюциясын көрсету қажет.

Үшінші бөлім: Орта ғасырлық кезеңдегі Ұлы Дала (VI–XV ғғ.). Ж.с. I мыңжылдықтың ортасы – түркілер тарихындағы маңызды кезең, олар өз мемлекеттерін құрды. Ежелгі түркілердің империясы Тынық мұхитынан Қаратеңізге дейінгі аралықты алып жатты. Түркі ескерткіштерін зерттеу және сақтау бойынша кешенді археологиялық зерттеулер Мерке және Жайсаң ғибадатханалық кешендерінде жүргізілді. Ерте ортағасырлық археологиялық-сәулет кешені Ақыртас, Сидак қонысы, Жуантөбе қалашығында және т.б. қазба жұмыстары кезінде қызықты нәтижелер алынды.

VI–X ғғ. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда көшпелілердің тұрақты қоныстарының негізінде қалалар құрылды. Бұл кезең түркі билеушілерінің – сарайлары мен қамалдарының монументалды құрылыстарымен сипатталады. Оңтүстік Қазақстандағы ірі қалалардан басқа солтүстік-шығыс Жетісу, Орталық Қазақстан және Ертіс өңіріндегі отырықшылық пен қалалық мәдениеттің орталықтары құрылды. Қалаларда тұрғын үйлердің, қыштың, әшекейлердің, қалалық абаттандырудың – су құбырлары, монша, қуатты көшелердің, алаңдардың бірыңғай түрлері қалыптасты.

Белгілі швейцарлық шығыстанушы Адам Мец IX–XI ғғ. кезеңін шығыс мұсылмандығына қатысты «Мұсылман Ренессансы» деп атады. Мұсылман мәдениетін қалыптастыруда Ұлы Жібек жолы маңызды рөл атқарды.

Орта ғасыр кезеңінде Қазақстанда сәулет ансамбльдері, сарайлар мен мешіттер, ұлы кесенелер мен медреселер, көзеші шеберханалары, ұсталар мен зергерлер және қатардағы қалалықтардың тұрғын орамдары бар ондаған гүлденген қалалары болды. Қазақстан қалалары әкімшілік орталықтар, қолөнер, сауда және ауыл шаруашылығының орны рөлін орындай отырып, көпфункционалды қызмет атқарды. Оларды ғылым, білім және мәдениет орталықтары деп атауға болады.

ВВЕДЕНИЕ

За свою историю казахстанские музеи сформировали уникальный музейный фонд и накопили бесценный опыт сохранения и популяризации национального культурного и природного наследия. Оберегая сложившиеся традиции, казахстанские музеи используют инновации в музейной практике, их деятельность заслуженно получила международное признание. В связи с ростом значимости культурных факторов развития наблюдается повышение роли музеев в социокультурном пространстве мира. Современная ситуация открывает новые возможности для взаимодействия музеев Казахстана с мировым сообществом, бизнесом и культурно-просветительскими организациями. Результатом становится выработка понимания культуры как ресурса развития и прямого влияния музеев на взаимоотношения стран и государств в мировой политике.

Проект «Шествие Золотого человека по музеям мира» будет реализован в 2019 г. в шести странах ближнего и дальнего зарубежья. На выставке будут показаны экономические и культурные контакты на просторах Евразии в древности, средневековье и настоящее время. Концепция выставки разработана в соответствии с программной статьей Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Семь граней Великой степи».

Экспонирование национального наследия проводится в контексте общемировых культурных ценностей и ярко демонстрирует вклад наших предков в развитие человеческой цивилизации с энеолита до этнографической современности.

Структура экспозиции выставки состоит из трех основных частей:

Первая зона выставки предназначена в качестве вступления, здесь даны сведения о природных условиях нашей страны. Безбрежны как океан, красивы и богаты Казахские земли. Они раскинулись почти на 3000 км от низовьев Волги на западе до Алтая на востоке и на 16000 км от Западносибирской равнины на севере до хребтов Тянь-Шаня на юге.

На территории нашей страны встречаются суровая Сибирь и знойная Средняя Азия, горная тайга и пустыни, обширные низменности и мощные горные хребты. На западе республики, у берегов Каспия, лежит глубокая сухая впадина Карагие с отметкой 132 м, а на юго-востоке вздымается почти семикилометровый горный массив Хан-Тенгри. На севере Казахстана простираются разнотравно-злаковые степи с березово-осиновыми рощицами. Южнее они исчезают, здесь господствует неоглядная степь, которая к югу переходит в полупустыню, а затем в пустыню. Пустыни, с редкими и маловодными реками, занимают огромные площади, с юга на восток они окаймлены мощными скалистыми хребтами, увенчанными снегами и ледниками.

Казахстан называют сокровищницей полезных ископаемых. В его недрах обнаружены почти все полезные ископаемые, известные в природе. Здесь сосредоточены большие запасы железа, меди, свинца, цинка, хрома, огромные запасы угля, нефти, фосфоритов.

Казахстан занимает благоприятное географическое положение. Через него проложены пути сообщения между крупными странами Средней Азии, Западной и Восточной Сибири, Уралом, Россией, Китаем.

Вторая зона выставки является основной зоной погружения, здесь представлены этнография казахов.

Характерные этнические признаки казахского народа прослеживаются в наличии языковой и культурной общности, в частности в различных элементах традиционной-бытовой культуры. Для казахского этноса присуща общность основных элементов материальной и духовной культуры, быта, обычаев и традиций, элементов процесса производства.

К распространенным видам казахского декоративно-прикладного искусства относятся: изготовление ковров и предметов домашнего обихода из орнаментированного войлока, узорных изделий из кожи, художественная обработка металлов, резьба по кости и дереву, узорное ткачество, выделка шерстяных ковров и мелких ковровых изделий, плетение узорных циновок из чия, вышивка по шерстяной ткани, войлоку и т. д.

К числу занятий, находящихся в той зыбкой грани, где ремесло перестает быть ремеслом и становится искусством, относится художественная обработка металла. Казахские мастера-зергеры, работая в основном по серебру, в совершенстве владели сложной техникой ювелирного дела: штамповкой, гравировкой, чеканкой, зернением, сканью, насечкой, чернением. Женские ювелирные изделия, такие как ониржиек-нагрудные украшения, блезик-браслеты, жузик-перстни, коса сырга-серьги с подвесками и другие по стилю, технике изготовления удивительным образом близки к вещам так называемого полихромного стиля, известным по археологическим находкам IV–V вв. н.э. в Казахстане (Боровое, Канаттас, Караагаш, Коктал, Кызылкайнартобе, Актобе и др.)

Основным и наиболее устойчивым элементом декоративно-прикладного искусства кочевых народов является орнамент. Казахский орнамент, отмечал Г.Н. Потанин: «проникает во все щели домашней обстановки: в юрте, благодаря работающей хозяйке, нет ни одного куска войлока, ни одного кусочка кожи, ни одного вершка деревянной поверхности без орнамента. Даже войлоки, покрывающие свод юрты, несут на себе орнамент». Богатое художественное наследие казахского народа, веками развивавшееся орнаментальное искусство, высокое техническое мастерство и неповторимый колорит – все это находит самое широкое применение в народных промыслах Казахстана.

Третья центральная зона выставки является основной зоной погружения, здесь представлены археологические находки. Археологический раздел экспозиции должен быть всеобъемлющим и начинаться с исходных пластов археологического наследия, восходящих к эпохе энеолита.

В центре зала стоят макет-реконструкция один из властителей Великой степи – Иссыкский воин в золотом одеянии, который являются основным экспонатом выставки. Здесь также выставлены артефакты, полученные в ходе археологических раскопок из эталонных памятников раннего железного века Казахстана, таких как Талды-2, Таксай, Берел, Жалаулы, Лебедевка и т.д.

Первый раздел: Горное дело и металлургия древнего Казахстана. Среди археологических памятников Казахстана в значительном количестве сохранились памятники древнего горного дела и металлургии, относящиеся к эпохе бронзового века. В XVIII–XIII вв. до н.э. эту территорию населяли племена андроновской культурно-исторической общности, для которых характерны скотоводческо-земледельческая экономика, развитое горное дело, металлургия и металлообработка бронзы. Они сохранились до наших дней чаще всего в виде выработок для добычи меди, олова, свинца и других металлов и реже в виде медеплавильных комплексов, встречающихся в долговременных поселениях.

Многочисленные древние разработки меди (Жезказган, Зыряновск, Карчига, Жалтыр, Ашилы, Уро-Тобе, Кушикбай), олова (горы Атасу, Калбинский и Нарымский хребты) и золота (Степняк, Казанчукур, Балажал, Акжал, Дайбай, Майкопчагай, Акбек) свидетельствуют о том, что эта территория являлась одним из центров древней металлургии. Геологические изыскания показывают, что добыча и плавка медных окисленных руд в древности достигала огромных размеров. Самые скромные подсчеты говорят, что в районе Жезказгана объем выплавленной меди составил примерно 100 тыс. тонн, отвалы же древних выработок Иммантауского месторождения выражаются в 48 тыс. тонн медной руды. Размеры горных выработок и объем вынудой руды говорят о том, что месторождения меди, олова и золота эксплуатировались на протяжении многих веков.

Остатки литейных мастерских зафиксированы на поселениях Малокрасноярское, Алексеевское, Новоникольское, Петровка II. Здесь в каменных и глиняных литейных формах разнообразной конструкции отливало большинство орудий хозяйственно-го и бытового назначения: серпы и вислообушные топоры, кинжалы и ножи, наконечники копий и стрел. Украшения большей частью изготовлялись посредствомковки, чеканки, тиснения. Богатство недр Казахстана месторождениями олова и меди, а также их широкое использование в эпоху бронзы привело к замене большей части каменных орудий на бронзовые орудия.

Второй раздел: Истоки степной цивилизации: конь, колесница и всадник. Важнейшим этапом в истории населения степной Евразии стало появление всадничества. Это был довольно длительный процесс, растянувшийся примерно на два-три столетия; он включал в себя ряд усовершенствований в уздечке, удилах и

псалиях, в посадке всадника и других деталях наезднического искусства. Раскопки поселения Ботай в Северном Казахстане показали, что в жизни населения региона лошадь начинает играть важную роль. Письменные и изобразительные источники прошлого свидетельствуют о том, именно кочевники были пионерами в освоении коня как тягловой силы вначале и под верховую езду впоследствии. Освоение коня под верховую езду привело к небывалому расширению ойкумены кочевников и их доминированию в истории евразийских степей и прилегающих территорий на протяжении длительного времени. Это первый в истории опыт глобальной коммуникации на уровне всего мира. В результате диффузии, эти усовершенствования распространялись в окружающие страны, в том числе и в цивилизованные области Передней Азии. Одновременно изменяется оголовье, появляются налобные ремни, для более устойчивого крепления ремней псалии становятся трехдырчатыми, а удила приобретают характерную «стремечковидную» форму.

Третий раздел: Великая степь в эпоху средневековья (VI–XV вв.). Середина I тысячелетия н.э. – важнейшая веха в истории тюрков, они создали свое государство. Империя древних тюрков простиралась от Тихого океана до Черного моря. Комплексные археологические исследования по изучению и сохранению тюркских памятников проведены на культово-мемориальных комплексах святилищ Мерке и Жайсан. Интересные результаты получены при раскопках раннесредневекового археолого-архитектурного комплекса Акыртас, поселения Сидак, городища Жуантобе и др.

В VI–X вв. в Южном Казахстане и Жетысу идет формирование городов на базе постоянных ставок кочевых владетелей. Данный период характеризуется строительством монументальных построек тюркских правителей – дворцов и замков. Кроме крупных городов в Южном Казахстане формируются центры оседлости и городской культуры в северо-восточном Жетысу, Центральном Казахстане и Прииртышье. В городах формируются единые типы жилищ, керамики, украшений, городского благоустройства – водопроводов, бань, мощеных улиц, площадей.

Эпоху IX–XII вв. применительно к мусульманскому Востоку известный швейцарский востоковед Адам Мец назвал «Мусульманским Ренессансом». Важную роль в формировании мусульманской культуры сыграл Великий Шелковый путь.

В период средневековья Казахстан насчитывал десятки цветущих городов с архитектурными ансамблями, дворцами и мечетями, величественными мавзолеями и медресе, мастерскими гончаров, кузнецов и ювелиров и жилыми кварталами рядовых горожан. Города Казахстана были многофункциональными, выполняя роль административных центров, места средоточия ремесла, торговли и сельского хозяйства. Их можно назвать центрами науки, образования и культуры.

INTRODUCTION

Throughout its history, Kazakhstan's museums have formed a unique museum fund and have gained invaluable experience in preserving and promoting the national cultural and natural heritage. Preserving the established traditions, Kazakhstan museums use innovations in museum practice and their activities have deservedly received international recognition. Due to the growing importance of cultural factors of development, there is an increase in the role of museums in the sociocultural space of the world. The current situation opens up new opportunities for the interaction of museums of Kazakhstan with the international community, business and cultural and educational organizations. The result is the development of an understanding of culture as a resource for improvement and the direct influence of museums on the relationship between countries and states in world politics.

The project "The Golden Man's World Museums Tour" will be implemented in 2019 in six countries of the near and far abroad. The exhibition shows economic and cultural contacts in the open spaces of Eurasia in antiquity, the Middle Ages and the present. The concept of the exhibition had been developed in accordance with the program article of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev "Seven Facets of the Great Steppe".

The exposition contains the most important exhibits, documents, books, archival materials, artifacts, allowing at different levels of perception to characterize the specifics of the history of the Great Steppe.

Exposure of the national heritage is carried out in the context of global cultural values and clearly demonstrates the contribution of the Kazakh nomads to the development of human civilization from the Stone Age to the present day.

The exposition structure consists of three main parts:

The first area of the exhibition is intended as an introduction, here you can find information about the natural conditions of our country.

Boundless as the ocean, beautiful and rich in Kazakh lands. They stretched almost 3000 km from the lower reaches of the Volga in the west to Altai in the east and 16000 km from the West Siberian Plain in the north to the Tien Shan ranges in the south.

On the territory of our country, there are severe Siberia and sultry Central Asia, mountain taiga and deserts, vast lowlands and powerful mountain ranges. In the west of the republic, off the coast of the Caspian Sea, lies the deep dry Karagi depression with a mark of 132 m, and in the south-east, the almost seven-kilometer-high Khan-Tengri massif rises. In the north part of Kazakhstan, stretch grass steppes with birch and aspen groves. To the south they disappear, the impassable steppe dominates here, which to the south turns into a semi-desert, and then into a desert. Deserts, with rare and shallow rivers, occupy vast areas. From south to east they are bordered by powerful rocky ridges, topped with snow and glaciers.

Kazakhstan is called the treasury of minerals. In its depths found almost all known in natural minerals. Here can be found large reserves of iron, copper, lead, zinc, chromium, huge reserves of coal, oil, phosphate as well.

Kazakhstan has a favorable geographical position. Through it, routes of communication are laid between the large countries of Central Asia, Western and Eastern Siberia, the Urals, Russia, and China.

The second area of the exhibition is the main area of the dive, there are the ethnography of the Kazakhs.

Characteristic ethnic features of the Kazakh people can be traced to the presence of linguistic and cultural communities, in particular, in various elements of the traditional household culture. For the Kazakh ethnos, commonness of the main elements of material and spiritual culture, life, customs and traditions, elements of the production process are being inherent.

Common types of Kazakh decorative and applied art include: making carpets and household items from ornamented felt, patterned leather goods, artistic metalworking, bone and wood carving, patterned weaving, wool and small carpet weaving, weaving patterned mats from chi, embroidery on wool fabric, felt, etc.

Art classes are among the occupations located in that unsteady edge where the craft ceases to be a craft and becomes an art. The Kazakh zergers (jewellery master), working mainly in silver, perfectly mastered the complex technique of jewellery: stamping, engraving, chasing, graining, scan, notching, blackening. Women's jewellery, such as onirzhiek – breast jewellery, blezik – bracelets, zhuzik –rings, kosa syrga – earrings with pendants and others in style, are surprisingly close to the things of the so-called polychrome style in manufacturing techniques, known from archaeological finds of the 4th – 5th centuries AD, in Kazakhstan. (Borovoi, Kanattas, Karaagach, Koktal, Kzyl-Kainartobe, Aktobe and others)

As known, the main and most stable element of the decorative and applied art of nomadic peoples is the ornament. G.N. Potanin, an ethnographer of the Kazakh people in ethnography of the Kazakh people, wrote about this, very brightly at the beginning of the 20th century. The Kazakh ornament, he noted, "penetrates into all the cracks of the home environment; in the yurt, thanks to the working hostess, there is not a single shred of feeling, not a single piece of leather, not a single tip of a wooden surface without an ornament. Even the felts covering the vault of the yurt bear an ornament».

The rich artistic heritage of the Kazakh people, the ornamental art that has developed over the centuries, high technical mastery and unique colour - all this finds the widest implementation in the folk crafts of Kazakhstan.

The third area of the exhibition is the main area of the dive, there are archaeological finds.

The archaeological section of the exhibition should be comprehensive and begin with the original layers of the archaeological heritage, dating back to the Stone Age. In fact, it is necessary to choose reference monuments that carry an important historical and cultural background and are significant for the genetic memory of the people.

The central part: In the center of the hall, there is a model of reconstruction of the rulers of the Great Steppe (Esik), which are the main exhibits of the exhibition. It also exhibits artifacts obtained during archaeological excavations from reference monuments of the early Iron Age of Kazakhstan, such as Taldy-2, Taksay, Berel, Zhalauly, Lebedevka etc.

The first section of the exhibition: The mining and metallurgy of ancient Kazakhstan. Among the archaeological monuments of Kazakhstan, monuments of ancient mining and metallurgy belonging to the Bronze Age are preserved in significant numbers. In the 18th – 13th centuries BC, this territory was inhabited by the tribes of the Andronov, cultural and historical community, which are characterized by pastoral and agricultural economy, developed mining, metallurgy and bronze metalworking. They have survived to the present day most often in the form of workings for the extraction of copper, tin, lead, and other metals, and less often in the form of copper-smelting complexes found in long-term settlements.

Numerous ancient developments of coppers (Zhezkazgan, Zyryanovsk, Karchiga, Zhaltyr, Ashily, Uro-Tobe, Kushikbai), tins (Atasu mountains, Kalbi and Harym ridges) and gold (Stepnyak, Kazanchukur, Balazhal, Akzhal, Daybay, Maykopchegai, Akabek) that this territory was one of the centers of ancient metallurgy. Geological researches show that the mining and smelting of oxidized copper ores in antiquity reached enormous proportions. The most modest calculations say that in the Zhezkazgan area the volume of smelted copper was about 100 thousand tons, while the dumps of the ancient workings of the Imantau deposit are expressed in 48 thousand tons of copper ore. The size of the mine workings and the volume of ore excavated suggests that deposits of copper, tin, and gold have been exploited for many centuries.

The remains of the foundry workshops were recorded in the settlements of Malo-Krasnoarsk, Alekseevskoe, Novonikolskii, Petrovka II. Here, in the stone and clay foundry moulds of various designs, most of the tools for household and household purposes were moulded: sickles and curved axes, daggers and knives, spear and arrowheads. Jewellery was mostly made by forging and embossing. The richness of Kazakhstan's subsoil with tin and copper deposits, as well as their widespread use in the Bronze Age, led to the replacement of most stone tools with bronze tools.

The second section of the exhibition: The origins of the steppe civilization: horse, chariot and horseman. The most important stage in the history of the population of the steppe Eurasia was the emergence of horsemanship. It was a rather long process, lasting for about two or three centuries; it included a number of improvements in the bridle, bits and cheek-pieces, the rider's landing and other details of the rider's art. Excavations of the Botai settlement in northern Kazakhstan have shown that the horse begins to play

an important role in the life of the region's population. Written and pictorial sources of the past testify that it was the nomads who were the first ones in mastering the horse as a force at the beginning and for horse riding afterwards. Mastering a horse for horse riding led to an unprecedented expansion of the habitable world of nomads and their dominance in the history of the Eurasian steppes and adjacent territories for a long time. This is the first ever experience of global communication at a worldwide level. As a result of diffusion, these improvements spread to surrounding countries, including the civilized regions of Asia Minor. Among the most important innovations of antiquity is the appearance of a martingale, a belt leading from a cinch, branching out on a horse's chest and going out to the withers by two rings through which the occasion passed. The martingale allowed fixing the leash and let it go for a while to shoot a bow. At the same time, the headband changes, frontal straps appear, for a more stable anchorage of the straps, the cheek-pieces become three-pointed, and the bits take on a "stare-like" shape. It is necessary to show the genesis and evolution of horse equipment (cheek-piece, bit, saddle, belt buckles), equestrian of riders.

The third section of the exhibition: The Great Steppe in the Middle Ages (6th – 15th centuries). The middle of the 1st millennium AD - the most important milestone in the history of the Turks, they created their own states. The empire of the ancient Turks stretched from the Pacific to the Black Sea. Comprehensive archaeological research on the study and preservation of Turkic monuments was carried out at the cult-memorial complexes of the sanctuaries of Merke and Zhaisan. Interesting results were obtained during the excavations of the early medieval archaeological and architectural complex Akyrta, the settlement Sidak, the Zhuantobe settlement, and others.

In 6th–10th centuries, in southern Kazakhstan and Zhetysu, cities are being formed on the basis of fixed rates of nomadic rulers. This period is characterized by the construction of monumental buildings of the Turkic rulers - palaces and castles.

In addition to large cities, centers of settlement and urban culture are formed in northeastern Zhetysu, Central Kazakhstan, and Irtys in southern Kazakhstan. In cities, uniform types of dwellings, ceramics, decorations, and urban amenities are developed - water pipes, baths, cobbled streets, and squares.

The era of the 9th–12th centuries, in relation to the muslim East, the famous Swiss orientalist Adam Metz called the Muslim Renaissance. An important role in the formation of the Muslim culture was played by the Great Silk Road.

During the Middle Ages, Kazakhstan numbered dozens of flowering cities with architectural ensembles, palaces and mosques, majestic mausoleums and madrasas, workshops of potters, blacksmiths and jewellers, and residential areas of ordinary citizens. The cities of Kazakhstan were multifunctional, fulfilling the role of administrative centres, centres of craft, trade and agriculture. They can be called centres of science, education and culture.

**ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ТАУ-КЕН ІСІ МЕН МЕТАЛЛУРГИЯСЫ**

**ГОРНОЕ ДЕЛО И МЕТАЛЛУРГИЯ
ДРЕВНЕГО КАЗАХСТАНА**

**THE MINING AND METALLURGY
OF ANCIENT KAZAKHSTAN**

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ІСІ МЕН МЕТАЛЛУРГИЯСЫ

Еуразия даласында сол кездегі инновациялық көптеген технологиялық жетістіктердің болуы дала өркениетінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Бірінші кезекте ғылымда Еуразиялық деген атау алған қола дәуіріндегі ерекше металлургиялық провинцияның пайда болуы туралы сөз болуда. Оның шеңберінде металл өңдеу технологиясында түбегейлі өзгерістер орын алады: жоғары сапалы қалайы қола балқымасының құпиясы ашылып, сондай-ақ жасырын ұңғылы жіңішке қабырғалы қарудың құймалары ойлап табылды (Черных, 1978). Аталған жетістіктердің екеуі де далалықтардың қола мен оның өнімдерін өндіруде көшбасшы болуға мүмкіндік берді. Сауда, мәдени байланыстар мыңдаған және он мыңдаған шақырымдарға созылды.

Қола дәуірінде қалыптасқан әлемнің шекаралары үш мың жыл бойы Ұлы географиялық ашуларға дейін өзгермегені таң қалдырады (Черных, 2009). Еуразияның ұлы далалық белдеуі қола дәуірінен бастап адамзат тарихындағы байланыс, технологияны тарату, әртүрлі мәдени дәстүрлерді беруде маңызды орынға ие болды. Металлургияны дамытуда бай рудалық базаның болуы маңызды рөл атқарды. Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстанның барлық аумағында орналасқан мыс, қалайы, темір, алтын және басқа да металлдардың көптеген орындары анықталды. Өсіресе, мыс пен қалайының көптеген орындары Шығыс және Орталық Қазақстанда бар. Біздің елде Д. Менделеев кестесіндегі химиялық элементтердің бәрі бар екені белгілі. Өндірілген кен орындарын зерттеу барысында ежелгі металлургияның металдың құрамы жайында тамаша білгендігін және геологиялық барлаудың дағдыларын аса жетік игергендігін байқауға болады.

Орталық Қазақстанда (Талдысай, Кент қоныстары) көптеген жылдардан бері кен өндірушілер мен металлургияның қоныстарын зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Құрылымы бойынша күрделі металл пештер, әртүрлі еңбек құрал-саймандары табылды. Дала өзендері мен көлдерінің жағасында өткен ежелгі өмір туралы бұл айғақтар ертедегі әлемнің қаншалықты қиын және көпқырлы екендігін елестетуге мүмкіндік береді.

«Орталық Қазақстанның бай пайдалы кен орындары ежелден-ақ адамзаттың көңілін аударған және сол замандағы адамдардың алғашқы металлды мысты кеннен қорытуды қалай үйренгендері туралы зерттеу нысаны болды.

Металлдың ашылуы адамзат тарихындағы тәңкерісті жағдай болып табылды. Барлық деректер Сарыарқадағы алғашқы металл – мысты қорытуға адам неолиттің соңына қарай, өзіне тотыққан мыс пен табиғи металлдар кенінің құрамын ашқан кезде келе бастағанын көрсетеді. Бұл энеолит дәуірі немесе мыс-тасты ғасыры болатын, яғни кремнийлі микролиттік құралдармен бірге мыстан жасалған заттар да пайда бола бастады. Ғасырлар бойы тасты өңдеу жұмыстары бойынша алған тәжірибесі адамға айналасындағы тау жыныстары туралы қажетті білімді жинақтауға мүмкіндік берді. Археологиялық бақылауларға сәйкес, ежелгі адамды жақұт (корунд), диоптаз, жылан түтік, торғын мөлдіртас, азурит, малахит, минералды бояулар – жоса, киноварь және тағы да басқа минералды пигменттер секілді әртүрлі минералдар мен түрлі-түсті тастар қызықтырған, бұлар Сарыарқа аймағындағы қола дәуірі ескерткіштері мен қоныстарын зерттеу барысында көп кездесті.

Сарыарқа тұрғындарының өміріндегі мыс металлургиясын иерудің алғашқы кезеңдерінде (ж.с.д XXII–XVII ғғ.) аңшылық пен балық аулау басым болды, тұрмыстарында пішіні бойынша әртүрлі тас құралдарды басым пайдаланды. Бұл уақытта жұптық отбасылық жерлеу орындары айқын анықталмаған. Жезқазғандағы тұрақтар кешенінде кейінгі неолит дәуіріне жататын адам жерленген екі тас үйіндінің тобы зерттелді, бұл Жезқазған өңіріндегі алғашқы кеншілердің жақын ата-бабалары екені сөзсіз. Бұл жерлеу орындары қола дәуіріндегі жерлеу құрылыстарымен, тастарды тік қазып бекіту дәстүрімен ортақ ұқсастықтарға ие бола отырып, сол мезетте, қола дәуіріне тән емес өзіндік салтымен ерекшеленді. Бұндай жерлеу орындарында мәйіт созылған қалыпта шалқалап, басы батысқа қаратылған. Ілеспе материал ретінде кетпен, балға шот, қайла сияқты ірі тас құралдар мен мыс кенінің сынықтары (малахит, азурит, халькопирит) табылды. Соңғылардың болуы Сарыарқаның неолиттік тайпалары үшін мыс кені әлі де үлкен салттық маңызға ие екендігін көрсетеді.

Ежелгі адам кенді қорытудың құпияларын ашуға қолдастында Жезқазғанның бай кені болғаны, сондай-ақ, ошақтың айналасына қаланған тастардың күшті отта балқығанын және әлі күнге дейін іздері қалған жұғын бергенін күнделікті бақылау негізінде келгені туралы бірегей мәліметтер көзі болып табылатын Жезқазған аумағындағы көптеген тұрақтарды зерттеу барысында мыс кенін өндіру мен қорытудың бастапқы кезеңдері туралы бірқатар қызықты деректер табылды. Жезқазғанның таулары көбіне мыс кенінің үлкен пайызын құрайтын үш түрден кварцит, мысты құмдақ және қатпарлы тастан тұратынын байқау керек. Жезқазғанның неолиттік тайпаларының ошақтары тек қана осы түрлерден құралғаны анық. Тотыққан кендер (малахит, куприт, азурит, хризоколл, церуссит)

мен табиғи мыстың көптігі осы түрлерден қалаған тас ошақтары мен мыс кенінің балқу мүмкіндіктерін күнделікті бақылау жолы арқылы ашқан неолиттік адам үшін түйінді жағдай болды. Балқытудың бастапқы үрдісі отта, кейінірек арнайы көріктерде жасалды, мұндай орындардың көп саны Жезқазғандағы Милықұдық, Айнакөл, Сорқұдық сияқты ерте мыс балқыту орталықтарындағы қазба жұмыстары барысында табылды.

Топографиялық зерттеулердің нәтижесі Сарыарқадағы ежелгі кен өндірудің көптігі мен ауқымды екендігіне дәлел болады. Олар Жезқазған мен Ұлытау тауларынан бастап, Қалба жотасы, Алтай, Тарбағатайға дейінгі ұлан-ғайыр далалық кеңістіктің барлық жерінде кездеседі. Хронологиялық қатынаста өндірістер бір ғана тарихи дәуірге жатпайды, ал адамдардың әр түрлі замандағы еңбегінің жемісі болып табылады. Ежелгі өндірістер мен кейінгі дәуірдің өндірістері бірі-бірінен мөлшері, пішіні мен ұңғылау әдісімен өзгешеленеді.

Ерте қола дәуірінің кен өндірушілері тек қана жоғарғы қабаттағы тотыққан мыс кенін қазумен шектелді, сондықтан да олардың оймалары өздерінің өлшемі бойынша әрең байқалады, ұзындығы 10-12 м, ені 3-4 м және тереңдігі 1,5-2 м (Петрохолм I, Кресто-Юг I, II, III).

Сарыарқаның ежелгі қазбаларын зерттеу барысында кейінгі қола және ерте көшпелілердің кен қазушылары ежелгі жұмыстардың ізімен жиі жүргендігіне куә болатын бірқатар белгілер анықталды. Ерте кезеңнің шұңқырлары әдетте кейінгі дәуірдегі кеншілердің жұмыстарының ізімен жүреді. Жезқазған, Қарқаралы ауданының Шұрық пен Мыңшұқыр, Баянауыл ауданының Жосалы ежелгі қазбаларында ерте дәуірдің кішкентай шұңқырлары кейінгі тарихи дәуірдің үлкен шұңқырларымен қатар бір кешенді құрай орналасқан. Орыс саяхатшылары, тау инженерлері және өнеркәсіп иелері оларды «чудь халқының қазбасы» немесе «қалмақтардың қазбасы» деп атады. Қола дәуірінің кейбір қазбаларында ортағасырға жататын мықты жұмыс қабаттары табылды, олар осы қабаттарда табылған көзеші шарығында жасалған қыштармен мерзімделеді. Осылайша, жезқазғандық ежелгі кен қазушылардың қоныстары Милықұдық, Айнакөл, Сорқұдықтың жоғарғы мәдени қабаттарынан көптеген күнделікті тұрмыстық заттар мен ортағасырға ғана тән керемет көркем қыштар табылды. Осы ашылулардың негізінде Қ.И. Сәтпаев «Жезқазған қазбаларының жасы әртүрлі, бұл жерде кен өндіру көптеген ғасырларға жалғасты» деп қорытындылады (Сәтпаев, 1967, 44 б.). Бұл анықтама тек қана Жезқазғанға қатысты емес, сонымен қатар үйінділері мен шұңқырларынан әртүрлі уақытқа жататын қыш пен еңбек құралдары, материалдық өндірістің қалдықтары табылған басқа аймақтағы бірқатар қазбаларға да тиесілі. Кен өндіру жұмыстары көптеген ғасырлар бойы үздіксіз жүргізілген қазбаларға Жезқазған, Саяқ, Ульяновскийдегі Алтындықарасу, Баянауылдағы Жосалы, Қарқаралы ауданындағы Мырзашоқы мен Шұрық жатады (Сәтпаев, 1967, 44 б.; Щерба, 1950, 119 б.).

Топографиялық түсірілімдердің материалдары ежелгі кен қазбаларына тән түрлерін ашып көрсетеді, Сарыарқа аумағындағы тау-кен ісінің көпғасырлық тарихын зерделеудің құнды көзі болып табылады. Үйінділерден алынған кен сынама-ларын талдау нәтижелері мұнда кен өндіру ең алдымен мыс пен қалайы, сондай-ақ, алтын, қорғасын, мырыш, күміс және темірге жүргізілді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Орталық Қазақстан (Жезқазған, Саяқ, Қызылеспе, Күзеуадыр, Алабұға, Шақпақтас және т.б.) полиметалл кен орындарының көптеген ежелгі қазбалары үйінділерінің мәдени қабаттарынан алынған материалдар осы қорытындыны растайды. Ежелгі кен үйінділерін зерттеу кезінде мыспен қатар қорғасын және темір кендерінің шифтары қорғасын жылтыры түрінде, ақ қорғасын рудасы, темір магнетит, темір жоса, қызыл темір рудасы (Жосалы, Алабұға, Балабүркітті, Қарқаралы ауданындағы Кентөбе, Үрпек, Мырзашоқы, Баянауыл ауданының Сарытөбе және т.б.) табылды.

Тау-кен жұмыстарының іздері мұқият ойластықпен және оларды жүргізудің мақсаттылығымен таң қалдырады, бұл кен өндіру білгірлерінің үлкен өнеріне куә болады (Щерба, 1946, 58 б.).

Ежелгі қазбалар әрқашан кен денесінің кеңеюі бойынша орналасады. Сарыарқаның кен орындарында кенде жатының әртүрлі нысандары бар, ол жиі қуатты желілер түрінде кездеседі, көлденең немесе көлбеу жағдайы және құлау бұрышы 10-30°-дан 80°-ге дейін (Жезқазған, Саяқ). Полиметалл кен орындарында кен денесінің мүлдем тіктеп құлауы жиі болады, ұя түрінде ұрылады немесе 30 м және одан да көп тереңдікке жеткен шток тәрізді масса түрінде орналасады. Ежелгі қазбаларды зерттеу кезінде олардың құрылымының кен денесінің жатыс пішініне тәуелділігі үнемі бақыланады.

Сарыарқаның ежелгі тұрғындары кенді өндірудің мәні оны майдалау, ұсақтау және байыту болып табылатынын, нәтижесінде кен оңай балқытынын білген. Бұл үрдіс қазіргі заманауи металлургиялық өндірісінің негізінде жатыр. Ежелгі кеншілер өндірілген кенді сұрыптап, бірнеше тәсілдерде байытты. Оны бос жыныстардан алдын-ала тазарту кенжардың өзінде жүргізілді. Өндірілген кеннен құрамы бай металдар бөлініп алынып, ал жарамсыз болған нашар кен мен бос жыныстар үйінділерге кетті немесе жер асты қазбаларын толтыру үшін пайдаланылды. Ежелгі дәуірдегі кенді өңдеудің бастапқы кезеңі қазбалардан тыс, кеншілердің қоныстары шегінде, көлдер, өзендер, құдықтар, жасанды су көздеріне жақын жерде өткізілді. Өзен арнасы қырға қойылған граниттен жасалған бөгеттермен қоршалған. Қарқаралы және Баянауыл далаларында бөгеттер сериясы ашылды және зерттелді, бөгеттердің қалың желісі Жезқазған ежелгі қазбаларының жанында зерттелді...

Қола дәуіріндегі Сарыарқа аумағында кенді ұнтақтау және байыту орындары негізінен ежелгі балқыту орталықтарымен қатар болды, бұл өндірістік процестердің кешенді сипатын көрсетеді (кенді байыту және бір жерде балқыту). Бұл Жезқазған (Милықұдық, Сорқұдық, Айнакөл), Қарқаралы I, III (Суықбұлақ), Саяқ,

Қоңырат, Шұрық (Қарқаралы) елді-мекендерінде, Степняк, Бестөбе, Майқайың, Жосалы және т.б. ежелгі қазбаларда мәдени қабаттасу бойынша орнатылған. Кенқазған, Миқайнар, Қосқұдық (Солтүстік Бетпақдала) сияқты сусыз далада орналасқан қазбалар ауданында «тармақ» түріндегі байыту іздері ғана табылған, кенді балқыту іздері жоқ. Ұсақталған және жуылған кендер сол жерден Атасу мен Сарысу өзендерінің (Атасу, Бәрібас, Қызылеспе және т.б. қоныстары) алқаптарында орналасқан кен балқыту орталықтарына әкелінгендігі анық (Марғұлан, Ақышев, Қадырбаев, Оразбаев, 1966, 204–219-бб.).

Ежелгі балқыту орталықтары мыс, қалайы, қорғасын және басқа да кендердің бай орындары бар барлық тау-кен аудандарында заңды түрде пайда болды. Ежелгі металлургиялық өндірістің тән белгілері үйінділері бар қазбалар, «тармақтар», дұрыс пештер, бөгеттер, су жинау шұңқырлары, кенді ұнтақтау құралдары, қалдықтар, өндірістік қоқыс, кенді балқытуға дайындалған шайылған үйінділер, металл құймалары, тигель сынықтары, құю формалары және т.б. құрайды. Көрсетілген белгілердің болуы қола дәуірінде Сарыарқаның кең аумағында келесі металлургиялық орталықтардың: Ұлытау, Жезқазған, Сарысу, Балқаш маңы, Батыс-Қарқаралы, Шығыс-Қарқаралы, Баянауыл, Орталық Қазақстанның солтүстік-шығысында болуы туралы қорытынды жасауға негіз болады...

Ерте кезеңде мыс кенін өндіру және балқыту көлемі аз болды; қазбалары шағын, олардың көлемі 5×3 м-ден аспады, шұңқырдың тереңдігі 2 м-ден артық емес (Петрохолм, Жезқазған қаласындағы Анненский, Саяқ алқабының батыс төбелері, Шақпақтастың солтүстік беткейлері, Ақшатау тобы). Ежелгі қазбалардың үйінділері анық емес, қатты ұсақталған, кенді сұрыптау, ұнтақтау, байыту және жуу іздері жоқ. Мұнда ерте қола дәуіріне тән қыш сынықтары бар. Хронологиялық шкала бойынша бұл қазбалар ж.с.д III-мыңжылдықтың жартысын және II-мыңжылдықтың басталуын қамтитын кезеңге жатқызуға болады.

Кен өндіру мен металды балқытудың қарқынды сипаты ж.с.д. II-мыңжылдықтың басында байқалады (ерте қоланың соңы мен орта қоланың басы). Осы уақыттан бері Сарыарқа аумағында мыс кенін ұнтақтау және ылғалды байыту идеясын енгізумен байланысты ежелгі тау ісіндегі елеулі ілгерілеу байқалады. Бұл

жаңашылдықтар кенді қалпына келтіру айналымы үшін қол жетімді жеңіл балқытындай өтеді. Кенді ұнтақтау үшін алдымен тас, кейінірек қола кенді уатқыш құралдары қолданылды. Мұндай құралдар ежелгі кен өңдеу орындарында, «кен тармақтарында», ежелгі кеншілер мен металлургер қоныстарында жиі кездеседі.

Орта қоланың екінші жартысынан бастап (ж.с.д. XIV–XIII ғғ.) Сарыарқада мекендеген тайпалар полиметалл кен орындарын игере бастады, бұл металлургияны дамытудағы жаңа қуатты серпін болды.

Кейінгі қола дәуірі қазбаларының карьерлері мен үйінділері (ж.с.д. X–VIII ғғ.) көптеген және орасан зор екендігімен ерекшеленді, бұл осы уақыттағы кен өндіру және балқыту жұмыстарының үлкен қарқындылығын, тау-кен жұмыстарының көзге көрінбейтін ауқымын көрсетеді. Осы кезеңдегі тау-кен ісі мен металлургияның классикалық ескерткіштеріне Кресто-Воздвиженский, Златоуст, Жезқазғандағы Раймунд, кен қазбаларының үлкен массивтері және Саяқ, Қоңырат, Кенқазған, Тесіктас, Шұрық, Шақпақтас, Әулие, Имантау және т.б. металлургиялық орталықтары жатады.

Қарқаралы III (Суық-бұлақ), Шортанды бұлақ, Тағыбайбұлақ қоныстарын қазғанда, Қу тауындағы Шақпақтас пен Қайыңды шат кенінен темір рудасы мен шлактары, 12 м тереңдіктегі Саяқ III ертедегі штольнясынан салмағы 500 г. тартатын қола мен темір қорытпасы, Шортанды бұлақ қонысынан темір жебе ұшы, Сәлембет тұрағынан темір ине табылды. Аталған темір бұйымдар Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениетінің негізін құрайтын қола дәуірінің соңғы кезеңіне тән қыш, қола заттармен, тау - кен құралдармен бірге табылды. Бұл олжалар темірді өндіру мерзімі әдетте ғылымда қалыптасқан кезеңнен бұрын болғанының бұлтартпас айғағы, яғни Орталық Қазақстанда темір балқыту ісі скифтер кезеңіне дейінгі мерзімге (ж.с.д. IX–VIII ғғ.) өзгертілуге тиіс.

Беріліп отырған бұл мәліметтер, жалпы алғанда мыс, қалайы, қорғасын-күміс және түсті металл кендеріне бай Сарыарқада металлургияның пайда болып, өзінше дамып, бірегей болғандығының жарқын айғағы.»

II Маргулан А.Х. Сарыарқа. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы // Собрание сочинений. – Т. 2. – 8, 45–47, 59–60, 86-88.

Табиғи күмістің жентек тасы

Мыс колчеданы

13,8 × 12,7 × 6,9 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК – 2 – 1164

Табиғи күмістің жентек тасы (формула – Ag) – табиғи минералды элементтер тобы.

Ag-ның құрамы табиғи күмісте 99% дейін жетуі мүмкін. Ол текшелі және октаэдрлық сингонияда кристалданады. Құрылымы табиғи алтын мен мысқа ұқсайды. Металл түсті.

Брекчия природного серебра

Медный колчедан

13,8 × 12,7 × 6,9 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК – 2 – 1164

Брекчия природного серебра (формула – Ag) – минерал класса самородных элементов.

Содержание Ag в самородном серебре может достигать 99%. Кристаллизуется в кубической и октаэдрической сингонии. Структура аналогична самородным золоту и меди. Цвет металлический.

Natural silver breccia

Copper pyrite

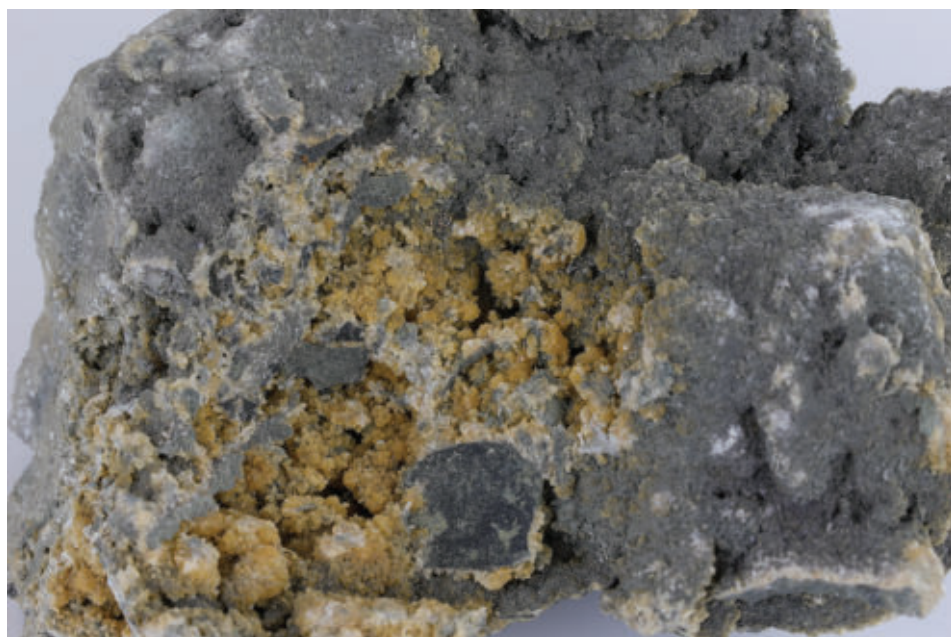
13,8 × 12,7 × 6,9 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК – 2 – 1164

Natural silver breccia (formula – Ag) is a mineral of the class of native elements.

Ag content in native silver can reach 99%. It crystallizes in cubic and octahedral syngonies. The structure is similar to native gold and copper and has a metallic colour.

ГОРНОЕ ДЕЛО И МЕТАЛЛУРГИЯ ДРЕВНЕГО КАЗАХСТАНА

Важнейшую роль в формировании степной цивилизации сыграло появление в пределах евразийской ойкумены многочисленных технологических достижений, инновационных на момент их появления. В первую очередь, речь идет о формировании в эпоху бронзового века особой металлургической провинции, получившей в науке наименование Евразийской. В ее пределах происходят коренные изменения в технологии обработки металла: найден секрет плавки высококачественных оловянистых бронз, а также изобретена отливка тонкостенных орудий со «слепой» втулкой (Черных, 1978). Оба эти достижения позволили степнякам стать лидерами в производстве, как бронзы, так и изделий из нее. Торговые, культурные связи протянулись на многие тысячи и десятки тысяч километров.

Поразительно, что пределы мира, сформировавшегося на протяжении бронзового века, оставались неизменными на протяжении трех тысяч лет, вплоть до Великих географических открытий (Черных, 2009). Великий степной пояс Евразии занял, начиная с эпохи бронзового века, ключевую позицию в истории человечества в обеспечении коммуникации, распространении технологии, передаче различных культурных традиций. Немаловажную роль в развитии металлургии сыграло наличие богатой рудной базы. Так, на данный момент известны многочисленные месторождения меди, олова, железа, золота и других металлов, находящиеся повсеместно во всех регионах Казахстана. Особенно много месторождений меди и олова находится на территории Восточного и Центрального Казахстана. Как известно, наша страна имеет в своих недрах всю таблицу химических элементов Д. Менделеева. Изучение рудных выработок показывает, что древние металлурги блестяще знали о свойствах металлов, виртуозно владели навыками геологической разведки.

Уже много лет ведутся исследования поселений рудокопов и металлургов Центрального Казахстана (поселения Талдысай, Кент). Обнаружены сложнейшие по конструкции металлургические печи, разнообразные орудия труда и инструменты. Эти свидетельства давней жизни, протекающей на берегах степных рек и озер, дают нам убедительную возможность представить, каким был сложным и многогранным мир в древности.

«Богатые месторождения полезных ископаемых Центрального Казахстана привлекали внимание человека еще в глубокой древности и стали объектом разработок с того времени, как люди научились выплавлять из руды первый металл – медь.

Открытие металла явилось революционным событием в истории человечества. Все данные говорят о том, что к выплавке первого металла – меди в Сарыарке человек подошел к концу неолита (IV–III тысячелетия до н.э.), когда открыл для себя свойства окисленной медной руды и самородных металлов. Это была эпоха энеолита или медно-каменного века, когда наряду с кремневыми микролитическими орудиями стали появляться и предметы из меди. Многовековой опыт работы над камнем позволил человеку накопить необходимые знания о горных породах, окружавших его. По археологическим наблюдениям, древнего человека привлекали различные минералы и цветные камни – сапфир (корунд), диоптаз, змеевик, дымчатый хрусталь, азурит, малахит, минеральные краски – охра, киноварь и другие минеральные пигменты в изобилии встречающиеся при раскопках поселений и памятников эпохи бронзы на территории Сарыарки.

На раннем этапе освоения металлургии меди (XXII–XVII вв. до н.э.) в жизни населения Сарыарки преобладали охота и рыболовство, в быту господствовали разнообразные по форме каменные орудия. В это время еще не четко выражен контур парных семейных погребений. В комплексе стоянок Джезказгана исследованы две группы каменных насыпей с погребениями людей эпохи позднего неолита, и, несомненно, являющихся ближайшими предками первых рудокопов Джезказгана. Эти погребения, имея общее сходство с погребальными сооружениями эпохи бронзы, с традицией установления вертикально врытых камней, в то же время сильно отличались своеобразным ритуалом, не свойственным эпохе бронзы. Покойник в таких погребениях лежит на спине в вытянутом положении, головой на запад. В качестве сопровождающего материала обнаружены крупные каменные орудия – мотыги, кирки, кайла, куски медной руды (малахит, азурит, халькопирит). Присутствие последней свидетельствует о том, что для неолитических племен Сарыарки медная руда имела еще в большой степени ритуальное значение.

Ряд интересных данных о начальных этапах добычи медной руды и плавки обнаружен при исследовании многочисленных стоянок Джезказгана, представляющих собой уникальный источник сведений о том, что к открытию секрета плавки руды древний человек подошел, имея под рукой богатую руду Джезказгана, и на основе ежедневных наблюдений за тем, как камни, расставленные вокруг очага, на сильном костровом огне плавилась и давали натёки, следы которых сохранились до наших дней. Надо заметить, что горы Джезказгана слагаются преимущественно из трех пород: кварцита, медистого песчаника и сланца, содержащих большой процент медной руды. Естественно, что очаги неолитических племен Джезказгана были сложены исключительно из этих пород. Обилие окисленных руд

(малахита, куприта, азурита, хризоколлы, церуссита) и самородной меди явилось ключевым условием для неолитического человека, соорудившего каменный очаг из этих пород и путем ежедневных наблюдений открывшего способность медной руды плавиться. Процесс плавки первоначально осуществлялся на костре, а затем в специальных горнах, большое количество которых было обнаружено в том же Джекказгане при раскопках древних медеплавильных центров Милыкудука, Айнаколя и Соркудука...

Результаты топографических исследований свидетельствуют, как обширны и многочисленны древние рудные выработки Сарыарки. Они встречаются повсюду на огромном степном пространстве, начиная от гор Улытау и Джекказгана до Калбинского хребта, Алтая и Тарбагатая. В хронологическом отношении выработки относятся не к одной исторической эпохе, а являются продуктом трудовой деятельности человека разных времен. Древнейшие выработки и выработки более поздних эпох отличаются величиной, формой и способом проходки.

Рудокопы ранней бронзы ограничивались выемкой окисленной медной руды, лжавшей только в верхнем горизонте, а потому их выработки по своим размерам невелики, едва заметны, в длину достигают 10–12 м, имеют ширину 3–4 м и глубину 1,5–2 м (Петрохолм I, Кресто-Юг I, II, III).

При обследовании древних выработок Сарыарки обнаруживается ряд признаков, свидетельствующих о том, что рудокопы поздней бронзы и ранних кочевников часто шли по следам более древних работ. Ямы раннего времени обычно несут следы работ рудокопов более поздних эпох. На древних выработках Джекказгана, Шурука и Мыншукура Каркаралинского района, Жосалы Баянаульского района малые ямы древнейших эпох расположены рядом с большими более поздних исторических эпох, составляя единый комплекс. Русские путешественники, горные инженеры и промышленники называли их «чудскими копами» или «калмыцкими разносами». На некоторых выработках эпохи бронзы обнаруживаются мощные пласты работ, относящихся к средневековью, что хорошо датируется найденной в этих пластах керамикой, изготовленной на гончарном круге. Так, в верхних культурных слоях джекказганских поселений древних рудокопов Милыкудука, Айнаколя, Соркудука выявлено множество предметов бытового обихода и великолепная художественная керамика, характерные только для средневековья. На основе этих открытий К.И. Сатпаев заключил, что «разносы Джекказгана имеют различный возраст, разработка руд здесь продолжалась в течение многих веков» (Сатпаев, 1967, с. 44). Это определение относится не только к Джекказгану, но и к ряду выработок других районов, в отвалах и ямах которых были обнаружены остатки материального производства, орудия труда и керамика разных времен. К выработкам, где разработка руды проводилась непрерывно на протяжении многих веков, относятся Джекказган, Саяк, Алтындыкарасу Ульяновского, Жосалы Баянаульского, Мырзашоки и Шурук Каркаралинского районов (Сатпаев, 1967, с. 44; Щерба, 1950, с. 119)...

Материалы топографических съемок раскрывают характерные формы древних рудных выработок, служат ценнейшим источником для изучения многовековой истории горного дела на территории Сарыарки. Результаты анализов проб руды из отвалов позволяют сделать заключение, что добыча руды здесь проводилась прежде всего на медь и олово, а также на золото, свинец, цинк, серебро и железо. Материалы из культурных слоев отвалов многих древних выработок полиметаллических месторождений Центрального Казахстана (Джекказган, Саяк, Кызылэспе, Кузеуадыр, Алабуга, Шакпактас и др.) подтверждают это заключение. При обследовании древних рудных отвалов наряду с медными были обнаружены штуфы свинцовой и железной руд в виде свинцового блеска, белой свинцовой руды, железного магнетита, железной охры, красного железняка (Жосалы, Алабуга, Балабуркитты, Кентобе Каркаралинского района, Урпек, Мырзашоки, Сарытобе Баянаульского района и т.д.).

Следы горных работ поражают тщательной продуманностью и целесообразностью их ведения, что свидетельствует о большом искусстве рудознатцев (Щерба, 1946, с. 58).

Древние выработки располагаются всегда по простиранию рудного тела. На месторождениях Сарыарки рудное залегание имеет разнообразные формы, оно часто встречается в виде мощных жил, с горизонтальным или наклонным положением и углом падения от 10–30° до 80° (Джекказган, Саяк). В полиметаллических месторождениях рудное тело нередко имеет совершенно отвесное падение, вьется в виде гнезд или располагается в форме штокообразной массы, достигая глубины до 30 м и более. При обследовании древних выработок неизменно прослеживается зависимость структуры древних выработок от форм залегания рудного тела.

Суть обработки руды, заключающаяся в ее дроблении, измельчении и обогащении, после чего руда становится легкоплавкой, раскрылась древним обитателям Сарыарки. Этот процесс лежит в основе современного металлургического производства. Древние горняки добытую руду сортировали и обогащали в несколько приемов. Предварительное очищение ее от пустых пород производилось в самом забое. Из добытой руды тщательно отбиралась богатая по содержанию металла, а забракованная бедная руда и пустые породы уходили в отвалы или использовались для забутовки подземных выработок. Первоначальный этап обработки руды в древности проводился в стороне от выработок, в черте поселений рудокопов, вблизи водных источников – озер, рек, колодцев, искусственных водоемов. Руслу рек преграждались плотинами из глыб гранита, поставленных на ребро. Серия плотин была открыта и обследована в Каркаралинской и Баянаульской степях, густая сеть плотин обследована возле древних выработок Джекказгана...

На территории Сарыарки в эпоху бронзы места дробления и обогащения руды в основном находились рядом с древними плавильными центрами, что свидетель-

стует о комплексном характере производственных процессов (обогащение руды и плавка в одном месте). Это установлено по культурным напластованиям в поселениях Джезказгана (Милыкудук, Соркудук, Айнаколь), Каркаралы I, III (Суукбулак), в Саяке, Коунраде, Шуруке (Каркаралинском), на древних выработках Степняка, Бестобе, Майкаине, Жосалы и т. д. В районе выработок, расположенных в безводной степи, таких, как Кенказган, Микайнар, Коскудук (Северная Бетпақдала), обнаружены лишь следы обогащения в виде «сплесков», следы плавки руды отсутствуют. Ясно, что измельченные и промытые руды оттуда вывозились в рудоплавильные центры, находившиеся в долинах рек Атасу и Сарысу (поселения Атасу, Борибас, Кызылеспе и др.) (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966, с. 204–219).

Древние плавильные центры закономерно возникали во всех горнорудных районах, где имеются богатые залежи медных, оловянных, свинцовых и других руд. Характерные признаки древнего металлургического производства составляют выработки с отвалами, «сплески», плавильные печи, плотины, водосборные ямы, рудодробильные орудия, шлаки, производственный мусор, груды промытой, подготовленной к плавке руды, слитки металла, обломки тиглей, литейные формы и др. Наличие указанных признаков дает основание сделать заключение о существовании в эпоху бронзы на обширной территории Сарыарки следующих металлургических центров: Улытауского, Джезказганского, Сарысуского, Прибалхашского, Западно-Каркаралинского, Восточно-Каркаралинского, Баянаульского, на северо-востоке Центрального Казахстана...

На раннем этапе объем добычи и плавки медной руды был незначительный; выработки небольшие, размеры их не превышали 5×3 м, глубина ям не более 2 м (Петрохолм, Анненский в Джезказгане, западные холмы Саякского массива, северные склоны Шакпактаса, Акшатауская группа). Отвалы древнейших выработок малозаметны, сильно задернованы, следы сортировки руды, ее дробления, обогащения и промывки отсутствуют. Здесь встречаются обломки керамики, характерные для ранней бронзы. По хронологической шкале эти выработки можно отнести к периоду, охватывающему половину III и начало II тысячелетия до н.э.

Более интенсивный характер добычи руды и плавки металла отмечается в начале II тысячелетия до н.э. (конец ранней и начало средней бронзы). С этого времени на территории Сарыарки отмечается заметный прогресс в древнем горном деле, связанный с внедрением идеи дробления и мокрого обогащения медной руды. Эти новшества делают руду легкоплавкой, доступной для восстано-

вительной циркуляции. Для измельчения руды сначала использовались каменные, позднее бронзовые рудодробильные орудия. Такие орудия часто встречаются в местах древних рудоразработок, в «сплесках», на поселениях древних горняков и металлургов.

Начиная со второй половины средней бронзы (XIV–XIII вв. до н.э.) племена, обитавшие в Сарыарке, стали осваивать полиметаллические месторождения, что явилось новым мощным импульсом в развитии металлургии.

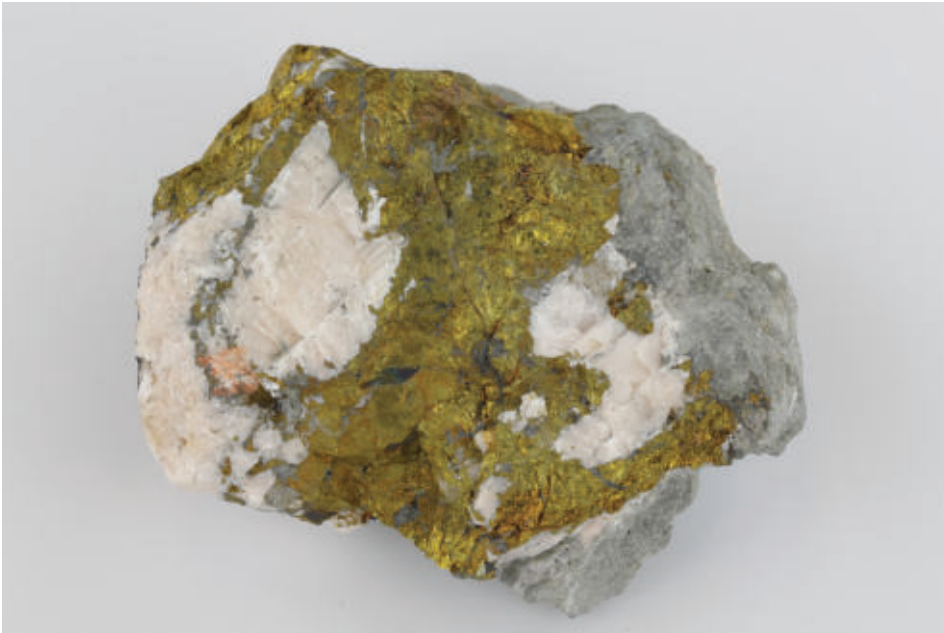
Карьеры и отвалы выработок эпохи поздней бронзы (X–VIII вв. до н.э.) отличаются многочисленностью и грандиозностью, что свидетельствует о большой интенсивности работ по добыче и плавке руды в это время, о невиданном масштабе горных работ. К классическим памятникам горного дела и металлургии этого времени относятся уникальные рудные выработки Кресто-Воздвиженский, Златоуст, Раймунд в Джезказгане, громадные массивы выработок и металлургические центры Саяк, Коунрад, Кенказган, Тесиктас, Шурук, Шакпактас, Аулие, Имантау и др.

При раскопках поселений Каркаралы III (Суук-булак), Шортанды-Булак, Тагибайбулак, на древних выработках Шакпактаса и Каиндышата в горах Куу обнаружены куски отсортированной железной руды и железные шлаки, в древней штольне Саяка III на глубине 12 м найден слиток железа весом 500 г вместе со слитком бронзы, в поселении Шортанды-Булак обнаружен железный наконечник стрелы, на стоянке Самембет-железная игла. Перечисленные предметы из железа обнаружены в комплексе с керамикой, бронзовыми изделиями и орудиями горного дела, характерными исключительно для эпохи поздней бронзы и все вместе составляющими основу бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Эти находки в корне меняют сложившиеся представления и являются неопровержимыми свидетельствами более раннего, чем принято в науке, времени появления железа, начальный этап плавки железа в Центральном Казахстане должен быть отнесен в доскифское время (IX–VIII вв. до н.э.).

Представленные факты в целом, бесспорно, свидетельствуют о совершенно самостоятельном возникновении и развитии металлургии в Сарыарке, что было обусловлено многочисленными медными, оловянными, свинцовосеребряными и полиметаллическими месторождениями.»

II Маргулан А.Х. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы // Собрание сочинений. – Т. 2. – С. 8, 45–47, 59–60, 86.

Халькопирит жентек тасы

Жезді колчедан

13,8 × 12,7 × 6,9 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ -1906

Халькопирит жентек тасы (грек. χαλκός «жез» + пирит) – кесек тау жыныстары. Бұзылған тетраэдрикалық сұлбасы бар, көлемді кристалл. Кесектің қырлары терең дөрекі сызықшалармен жабылған. Тұтастай түйіршікті агрегаттарды, карбонаттардың және тағы да басқа сульфидтердің сеппелі өзекшелерін қалыптастырып тұр. Металл түсті.

Брекчия халькопирита

Медный колчедан

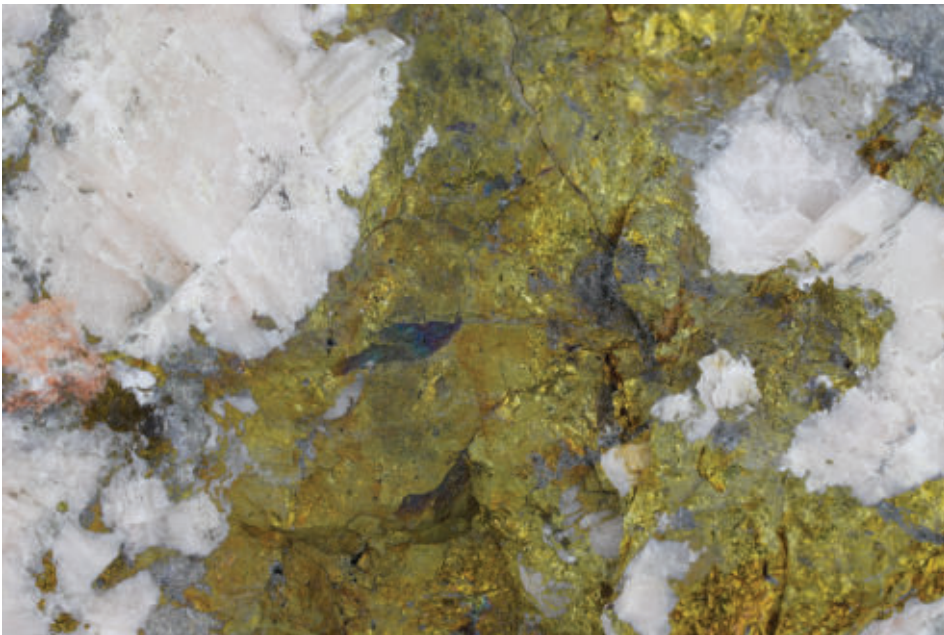
13,8 × 2,7 × 6,9 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ -1906

Брекчия халькопирита (от греч. χαλκός «медь» + пирит) – горная порода обломочного состава.

Крупный кристалл, имеющий искаженный тетраэдрический облик. Грани покрыты глубокой грубой штриховкой. Образует сплошные зернистые агрегаты, вкрапленность, прожилки в карбонатах и других сульфидах. Цвет металлический.

Chalcopyrite Breccia

Copper pyrite

13,8 × 12,7 × 6,9 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ -1906

Chalcopyrite breccia (from the greek. χαλκός “copper” + pyrite) is a clastic rock.

A large crystal with a distorted tetrahedral shape. The edges are covered with a deep rough shading. It forms solid granular aggregates, dissemination, veinlets in carbonates and other sulphides and has a metallic colour.

THE MINING AND METALLURGY OF ANCIENT KAZAKHSTAN

The most important role in the formation of the steppe civilization was the appearance of numerous technological advances within the Eurasian ecumene that were innovative at the time of their appearance. First of all, it is about the formation of a special metallurgical province in the epoch of the Bronze Age, which received the name Eurasian in science. Within its limits, fundamental changes are taking place in metal processing technology: the secret of high-quality tin bronze smelting has been found, and the casting of thin-walled tools with a “blind” sleeve has been invented (Черных, 1978). Both of these achievements allowed the steppe inhabitants to become leaders in the production of both bronze and its products. Commercial, cultural ties stretched for many thousands and tens of thousands of kilometers.

It is amazing that the limits of the world that formed during the Bronze Age remained unchanged for three thousand years, up to the Great Geographical Discoveries (Черных, 2009). The great steppe belt of Eurasian, starting from the Bronze Age, took a key position in the history of mankind in providing communication, dissemination of technology, transfer of various cultural traditions. An important role in the development of metallurgy was played by the presence of a rich ore base. So, at the moment there are numerous deposits of copper, tin, iron, gold and other metals, which are found everywhere in all regions of Kazakhstan. Especially many deposits of copper and tin are located in East and Central Kazakhstan. It is well-known that our country has all the chemical elements of the table of D. Mendeleev. The study of ore workings shows that the ancient metallurgists knew brilliantly about the properties of metals, masterly mastered the skills of geological prospecting.

Studies of the settlements of the miners and metallurgists of Central Kazakhstan (the settlements of Taldysay, Kent) have been conducted for many years. The most complicated metallurgical furnaces, various means and tools were found. These testimonies of an old life flowing on the banks of steppe rivers and lakes give us a convincing opportunity to imagine how difficult and multifaceted the world was in antiquity.

«Rich mineral deposits of Central Kazakhstan attracted human attention in ancient times and became the object of development from the time people learned to smelt the first metal from copper.

The discovery of metal was a revolutionary event in the history of mankind. All the data suggests that mankind came to smelting the first metal - copper in Saryarka in the end of the Neolithic era (4th–3rd millennium BC), when they discovered the properties of oxidized copper ore. It was the era of the Aeneolithic or the copper-stone age, when, along with flint microlithic tools, objects made from copper began to appear. The centuries-old experience of working on a stone allowed people to accumulate the necessary knowledge about the rocks surrounding them. According to archaeological observations, the ancient man was attracted by various minerals and colored stones – sapphire (corundum), diopside, coil, smoky crystal, azurite, malachite, mineral paints - ochre, cinnabar and other mineral pigments found in abundance during the excavations of settlements and monuments of the bronze age on the territory of Saryarka.

At the early stage of development of metallurgy of copper (XXII–XVII centuries BC) in the life of the inhabitants of Saryarka dominated hunting and fishing, in everyday life dominated by a variety of forms of stone tools. At this time, the contour of paired family burials is not yet clearly expressed. Two groups of stone embankments with burials of people of the late Neolithic era, and, undoubtedly, the closest ancestors of the first miners of Zhezkazgan, were investigated in the complex of sites of Zhezkazgan. These burials, having common features with the burial structures of the bronze age, with the tradition of establishing vertically dug stones, at the same time, differed greatly in a kind of ritual, not peculiar to the bronze age. The deceased in such burials lies on his back in an elongated position, directing head to the West. As an accompanying material, such large stone tools as pickaxes, pickles, pieces of copper (malachite, azurite, chalcopyrite) ore were found. The presence of the latter indicates that for the Neolithic tribes of Saryarka copper ore had mostly ritual significance.

A number of interesting data on the initial stages of copper ore mining and smelting were found in the study of numerous sites of Zhezkazgan, which is a unique source of information that the ancient man came to the discovery of the secret of ore smelting, having at hand a rich ore of Zhezkazgan, and on the basis of daily observations of how the stones placed around the hearth, on a strong fire melted and gave drips, traces of which have survived to the present day. It should be noted that the mountains of Zhezkazgan consist mainly of three rocks: quartzite, copper sandstone and shale containing a large percentage of copper ore. Naturally, the centers of Neolithic tribes of Zhezkazgan were composed exclusively of these types. The abundance of oxidized ores (malachite, azurite, chrysocolla, cerussite) and native copper was a key condition for the Neolithic man who built a stone hearth from these rocks and by daily observations discovered the ability of copper ore to melt. The melting process was initially implemented in the fire, and then

in special furnaces, a large number of which have been discovered in the same small house during the excavation of ancient copper smelting centers of Milykudyk, Ainakol and Sorkuduk...

The results of topographic studies show how extensive and numerous are the ancient ore mines of Saryarka. They are found everywhere in the vast steppe space, ranging from the Ulytau mountains and Zhezkazgan to the Kalba ridge, Altai and Tarbagatai. In chronological terms, the development does not belong to one historical era but it is the product of human labor at different times. The earliest development and production in later eras vary in size, shape and method of excavation.

Miners of early bronze were limited to the excavation of oxidized copper ore, lying only in the upper horizon, and therefore their production in size is small, barely noticeable, the length is about 10–12 m, the width is 3–4 m and depth is 1,5–2 m (Petrokhalm I, Kresto-South I, II, III).

A survey of the ancient excavations of Saryarka reveals a number of signs, indicating that the miners of late bronze and early nomads often followed the tracks of more ancient works. Early time pits usually bear traces of the work of miners in later eras. On the ancient workings of Zhezkazgan, Shuruka and Mynshukura Karkaraly district, Zhosaly Bayanaul district small pits of ancient eras were located next to the large later historical eras, making a single complex. Russian travelers, mining engineers and industrialists called them «amazing spears» or «Kalmyk drifts». On some developments of the bronze age, there are found powerful layers of works dating back to the middle ages, which is well dated by ceramics made on a potter's wheel found in these layers. So, in the upper cultural layers of ancient settlements Zhezkazgan miners of Milykudyk, Ainakol, Sorkudyk revealed many objects of everyday use and gorgeous art pottery, which appears to be the characteristic of the middle ages only. Based on these discoveries, K. I. Satpayev concluded that «the spacings of Zhezkazgan have different ages, the development of ores here continued for many centuries.» (Camnaee, 1967, p. 44). This definition applies not only to Zhezkazgan, but also to a number of developments in other areas, in the dumps and pits which were found the remains of material production, tools and ceramics of different times. The workings, where the development of ore was carried out continuously for many centuries, include Zhezkazgan, Sayak, Altyndykarasu of Ulianobsk, Zhosaly of Bayanaul, Mirzashoky and Shuruk of Karkaralinsk district (Camnaee, 1967, p. 44; Щепба, 1950, p. 119...

The materials of topographic surveys reveal the characteristic forms of ancient ore workings, serve as a valuable source for the study of the centuries-old history of mining in the territory of Saryarka. The results of the analysis of ore samples from the dumps allow us to conclude that the extraction of ore here was carried out primarily on copper and tin, as well as gold, lead, zinc, silver and iron. Materials from cultural layers of dumps of many ancient excavations of polymetallic deposits of Central Kazakhstan (Zhezkazgan, Sayak,

Kyzylespe, Kuzeuadyr, Alabuga, Shakpaktas and others) confirm this conclusion. During the survey of ancient ore dumps, along with copper, lead and iron there were found ores in the form of lead luster (Zhosaly, Alabuga, Balaburkitty, Kentobe of Karkaralinsk district, Urpek, Mirzashoky, Sarytobe of Bayanaul district and etc.).

Traces of mining operations are striking with careful forethought and expediency of their conduct, which testifies to the great skill of the miners (Щепба, 1946, p. 58).

Ancient workings are always located along the strike of the ore items. In the Saryarka deposits, ore occurrence has various forms, and it is often found in the form of powerful veins, with a horizontal or inclined position and a dip angle from 10-30° to 80° (Zhezkazgan, Sayak). In polymetallic deposits, the ore body often has a completely vertical drop, winds in the form of nests or is located in the form of a rod-like mass, reaching a depth of up to 30 m and more. During the examination of ancient workings, the dependence of the structure of ancient workings on the forms of the ore body is invariably traced.

The essence of ore processing, consisting in its crushing, grinding and enrichment, after which the ore becomes low-melting, was revealed to the ancient inhabitants of Saryarka. This process is the basis of modern metallurgical production. The ancient miners sorted ore and enriched it in several stages. Its preliminary purification from waste rock was carried out at the very bottom. The rich in metal content was carefully selected from the mined ore, while the poor ore and waste rock rejected into the dumps or used for underground mining. The ancient stage of ore processing in antiquity was conducted away from the workings, within the boundaries of the miners' settlements, near water sources — lakes, rivers, wells, and artificial reservoirs. The river beds were blocked with dams from granite blocks set on a rib. A series of dams were discovered and surveyed in the Karkaraly and Bayanaul steppes, and a dense network of dams was surveyed near the ancient workings of Zhezkazgan...

On the territory of Saryarka, the ore crushing and beneficiation sites were mainly located near the ancient smelting centers in the Bronze Age, which indicates the complex nature of production processes (ore dressing and smelting in one place). This was established by cultural strata in the settlements of Zhezkazgan (Milykuduk, Sorkuduk, Ainakol), Karkaraly I, III (Suukbulak), in Sayak, Kounrad, Shuruk (Karkara), on the ancient workings Stepnyak, Bestobe, Maikain, Zhosaly etc. In the area of workings located in a waterless steppe, such as Kenkazgan, Mikaynar, Koskuduk (North Betpakdala) only traces of enrichment in the form of «splash» were found, and no traces of ore were found. It is clear that the crushed and washed ores were taken out from there to the ore-smelting centers located in the valleys of the Atasu and Sarysu rivers (settlement Atasu, Boribas, Kyzylespe and others.) (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966, p. 204–219).

Ancient smelting centers naturally appeared in all mining areas, where there are rich deposits of copper, tin, lead and other ores. The characteristic features of the ancient

metallurgical production are the workings with dumps, «splashes», regular furnaces, dams, drainage pits, ore-crushing tools, slags, industrial garbage, piles of washed, prepared for smelting ore, metal ingots, fragments of crucibles, casting molds, etc. The presence of these features gives grounds to conclude about the existence of the following metallurgical centers in the bronze age on the vast territory of Saryarka: Ulytau, Zhezkazgan, Sarysu, Prebalkash, west-Karkara, Bayanaul, in west-central Kazakhstan...

At an early stage, the volume of production and smelting of copper ore was insignificant; production is small, their size did not exceed 5×3 m, the depth of the pits is not more than 2 m (Petrokhalm, Annen in Zhezkazgan, западные холмы Sayak massive, северные склоны Shakpaktas, Akshatau group). The dumps of the oldest workings are hardly noticeable, heavily silted, traces of ore sorting, crushing, enrichment and washing are absent. There are fragments of pottery characteristic of the early bronze age. On a chronological scale, these developments can be attributed to the period covering half of the III and the beginning of the II Millennium BC.

The more intensive nature of ore mining and metal smelting is noted in the early II Millennium BC, (the end of earlier and the beginning of middle bronze). Since that time there can be noticed marked progress in ancient mining in the territory of Saryarka, which is associated with the introduction of the idea of crushing and wet enrichment of copper ore. These innovations make the ore easy to melt, available for regenerative circulation. For ore grinding stone, later bronze ore-crushing tools were used at first. Such tools are often found in places of ancient mining, in «splashes» on the settlements of ancient miners and metallurgists.

Starting from the second half of the middle bronze (XIV–XIII centuries BC), the tribes living in Saryarka began to develop polymetallic deposits, which was a new powerful impulse in the development of metallurgy.

Quarries and dumps of workings of the late bronze age (X–VIII centuries BC) are numerous and grandiose, which indicates the high intensity of mining and smelting of ore at this time, the unprecedented scale of mining. The classical monuments of mining and metallurgy of this time include the unique ore mines of Kresto-Vozdvizhensk, Zlatoust, Raimund in Zhezkazgan, huge massive mines and metallurgy centers Sayak, Kounrad, Kenkazgan, Tesiktas, Shuruk, Shakpaktas, Aulie, Imantau and others.

During the excavation of settlements of Karkaraly III (Suuk-bulak), Shortandy-Bulak, Tagibaibulak, ancient workings of Shakpaktas in the mountains of Kuu, there were discovered pieces of sorted iron ore and iron slag, there was found an ingot of iron, weighing 500 g together with the ingot of bronze, and an iron arrowhead was found in the Parking lot Samembet-iron needle in the ancient tunnel of Sayak III at a depth of 12 m, in the settlement of Shortandy-Bulak. These iron objects are found in combination with ceramics, bronze products and mining tools, which are typically only for the late bronze age and all together form the basis of pre-Scythian culture of Central Kazakhstan. These findings radically change the existing ideas and are irrefutable evidence of earlier than accepted in science, the time of the appearance of iron, the initial stage of iron smelting in Central Kazakhstan should be attributed to the pre-Scythian time (IX–VIII centuries BC).

The presented facts in general, undoubtedly, testify to the completely independent origin and development of metallurgy in Saryarka that was caused by numerous copper, tin, lead-silver and polymetallic deposits».

II Маргулан А.Х. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы // Собрание сочинений. – Vol. 2. – p. 8, 45–47, 59–60, 86.

Кристалл

Тау хрусталі

11,8 × 5,2 × 5,5 см

«Қазақмыс» минералдар кешені

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2141

Тау хрусталі – минерал, таза табиғи кремни диоксиді, қара-қоңыр кварц, раухтопаздың бір түрі. Гидротермальді желілерде, гранитті пегматит қуыстарында және грейзендерде кездеседі. Көптеген кен орындары Украинада, Мадагаскарда, Қазақстанда, Канада да, АҚШ – та, Бразилияда, Ресейде (Орал, Байкал маңында, Солтүстік Кавказ, Алдан) кездеседі. Украинадағы Володарско-Волынск кен орнынан табылған пегмативті кейбір кристалдардың салмағы 10 тоннаға жеткен, ал Қазақстанда 70 тонналық морион кристалы табылған.

Кристалл

Горный хрусталь

11,8 × 5,2 × 5,5 см

Комплекс минералов «Казакхмыс»

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2141

Горный хрусталь – минерал, чистый природный диоксид кремния, темно-бурый кварц, разновидность раухтопаза. Встречается в гидротермальных жилах, в пустотах гранитных пегматитов и грейзенах. Месторождения многочисленны и встречаются на Украине, Мадагаскаре, в Казахстане, Канаде, США, Бразилии, России (Урал, Забайкалье, Северный Кавказ, Алдан). Более 10 тонн весили некоторые кристаллы из пегматитов Володарско-Волынского месторождения на Украине, а в Казахстане найден кристалл мориона массой в 70 тонн.

Crystal

Rock crystal

11,8 × 5,2 × 5,5 cm

The complex of minerals "Kazakhmys"

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 2141

Rock crystal is a mineral, pure natural silica, dark brown quartz, a type of rauchtopyas. It is found in hydrothermal veins, in the hollows of granite pegmatites and greisens. Fields are numerous and are found in Ukraine, Madagascar, Kazakhstan, Canada, USA, Brazil, Russia (the Urals, Transbaikalia, the North Caucasus, Aldan). More than 10 tons weighed some of the pegmatite crystals of the Volodarsk and Volynsk field in Ukraine, and a morion crystal weighing 70 tons was found in Kazakhstan.

Балта

Ж.с.д. X–VIII ғғ.

Қола, құйма

20,7 × 5,5 × 7,6 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК–1091

Салпаңуатқышты типке жатқызылатын балта. Балта екі бөліктен құралған қалыпта құйылғандығын, оның құлақшасындағы және жүзіндегі тігістер дәлелдеп тұр. Балтаның жүзі төлкеден жүзіне қарай симметриялы түрде кішірейтілген, ал ұшына жақындағанда аздап кеңейіп барып жұмыс бөлігіне жалғасқан. Оның алты қырлы қимасы бар. Қырлары аздап иілген. Балтаның сап кигізілетін тесігі сопақша пішінді. Төлке тесігінің айналасы жуан сым темірмен жиектеліп күшейтілген, төменгі жүзіне қарай жалғасып оның шеткі қырларын күшейтіп тұр. Төменгі бөлігінде де күшейтуге арналған бөлігі бар.

Топор

X–VIII вв. до н.э.

Бронза, литье

20,7 × 5,5 × 7,6 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК–1091

Относится к типу вислообушных. Топор был отлит в двухсторонней форме, о чем свидетельствует литейный шов на обухе и клинке. Клинок относительно симметрично сужается от втулки к лезвию, а затем в конце чуть расширяется и переходит в рабочий край. Он имеет шестигранное сечение. Грани немного вогнуты. Форма отверстия втулки топора (проушина) овальная. По краям проушины втулка усилена широким валиком, который описывает овал, формируя небольшой выступ обуха, и в верхней части переходит в боковую грань клинка. Еще один валик фиксируется в нижней кромке втулки.

АхеThe 10th-8th centuries BC.

Bronze, castings

20,7 × 5,5 × 7,6 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК–1091

It refers to the type of lops forehead. The axe was cast in double-sided form, as evidenced by the casting seam on the butt and blade. The blade tapers relatively symmetrically from the sleeve to the blade, and then at the end expands slightly and passes into the working edge. It has a hexagonal section. The edges are slightly concave. The shape of the hole of the axe sleeve (eye) is oval. Along the edges of the eyelet, the sleeve is reinforced with a wide roller, which describes the oval, forming a small butt, and in the upper part passes into the side edge of the blade. Another roller is fixed in the lower edge of the sleeve.

**ДАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТТІҢ БАСТАУЛАРЫ:
ЖЫЛҚЫ, АРБА ЖӘНЕ САЛТ АТТЫ**

**ИСТОКИ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ:
КОНЬ, КОЛЕСНИЦА И ВСАДНИК**

**THE ORIGINS OF THE STEPPE CIVILIZATION:
HORSE, CHARIOT AND HORSEMAN**

ДАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТТИҢ БАСТАУЛАРЫ: ЖЫЛҚЫ, АРБА ЖӘНЕ САЛТ АТТЫ

Бұл тарихи дәуірде тау-кен ісі мен металлургияның дамуымен бірге құрылыс ісі мен архитектурада үлкен серпіліс байқалады, ол туралы ақсүйектер өкілдерінің құрметіне монументалдық тас сәулет өнерінің орасан зор ескерткіштерінің қалың қабырғалы тұрғын үйлері бар ірі отырықшы қоныстардың болуы куәландырады. Технологиялық ілгерілеу жануарларды қолға үйретуге әкелді: қой, сиыр, түйе, әсіресе жылқыны арбаларға жегіп пайдалану арқылы Еуразия даласының кең көлемін игеруге мүмкіндік берді.

Егер жалпы қарастырар болсақ, Еуразия даласы тұрғындары өркениетінің тарихы жылқының пайда облуымен тікелей немесе жанама байланысты. Мәселен, жылқыны қолға үйрету халықтардың алғашқы ірі қозғалыстарын тудырды, өз қолдарына жылдамдық құралын алып, адам жаңа үлкен кеңістіктерді бағындыра алды. Еуропа мен Азия тұрғындарына қорқыныш әкелген Еуразиялық салт атты тұрғындардың жадында шынайы және мифтік кентавр ретінде ұзақ уақыт қалды.

Көптеген халықтардың ұғымында жылқы Күнді, отты бейнелейтіні тегін емес.

Адамзат тарихындағы ең көне мәтіндердің бірінде – Ригведа, екі дөңгелекті арбаға жегілген атпен ұрысқа жиналған Митра құдайы сипатталған: «Қашалған тұяқтарының ұшқындарымен, жалындаған отпен, зулаған атпен». Басқа жерде Митраның және оның атының көркем сипаттамасы келтіріледі: «Біз Митраны құрметтейміз... Оның тұяқты жылқылары, Қанқұмар әскерлерге зымырайды, Шайқасушы елдердің қатар иін тірескен».

Ж.с.д. II мыңжылдықтың ең ірі әскери жетістігі жаңа қару – жеңіл жауынгерлік дөңгелекті арбаға жегілген ат болып табылды. Бұл ашылу Еуразиялық далаларда екі жақын туыс мәдениеттердің таралуымен сүйемелденді, олардың бірі ирандықтарға, ал екіншісі үндіарилерге тиесілі. Әскери екі дөңгелекті арбаның пайда болуы жаулап

алу толқынын тудырды және индоарийлер Солтүстік Үндістанға, ал ирандықтар – өз атын берген елге, «Ариана», Иранға басып кірді.

Алғашқы дөңгелекті арбалар ж.с.д. IV мыңжылдықтың соңында Таяу Шығыста пайда болды. Бұл оқ ағаш арқылы екі өгіз және дәл осы әдіс арқылы соқа жегілген тұтас дөңгелекті екі осі бар ауыр арбалар болды. Ол жануардың танауы арқылы өтетін металл сақинасына бекітілген тізгіндер арқылы басқарылды (Горелик, 1985, 187–188-бб., Кожин, 1985, 170–171-бб.).

Ж.с.д. III мыңжылдықта арбалар жаппай әскери мақсатта пайдаланыла бастады, оларда жергілікті ақсүйектер шайқасты, арбаларға есек, түйе, бұқа, эквидтерді (Таяу Шығыста жылқылар мекендеген жоқ) жеге бастады. III-мыңжылдықтың соңына қарай төрт доңғалақты ауыр арбалар Орталық Еуропадан Төменгі Еділге дейінгі кең аумақтарға тарала бастады (Горелик, 1985, 191-б.). Солтүстік Қаратеңіз және Каспий маңы далаларында осы уақытта егіншілер мен малшылардың отырықшы тайпалары мекендеген, көптеген зерттеушілердің пайымдауына қарағанда бұлар үндіевропалықтар болуы мүмкін (Кузьмина, 2000, 3–4-бб.; Сафронов, 1989, 204-б.).

Үнді-европалық тайпалар даланың жабайы жылқыларын, тарпаңдарды қолға үйретуге алды, алайда ұзақ уақыт бойы жылқыларды тек ет үшін ғана өсірді. Жылқыны көлік және әскери мақсатта пайдалануға мүмкіндік берген икемдер ж.с.д. II-мыңжылдықтың басында ғана пайда бола бастады, бұл кешеннің құрылуы индоевропалықтардың іргелі жетістіктерінің бірі болды.

Ең алдымен, ат әбзелдері – сүйек сулықтарға бекітілген ауыздық пен жүген ойлап табылды. Содан кейін, арбаны жеңілдету нәтижесінде жеңіл шабақ дөңгелекті арбалар жасала бастады. «Ат әбзелдері бар алғашқы арбалар құрылымының күрделілігін, бұқалар мен эквидтерді жегумен экипаждарды қолдануға байланысты жасалған техникалық шешімдердің көпшілігін шығармашылық қайта өңдеуді ескере отырып, ат арбасындағы алғашқы өнертабыстардың бірін көруге болады, яғни оның мықты шабуыл құралы түрінде мақсатты техникалық жұмыстың қорытындысы ретінде қаруға мүмкіндік береді» (Кожин, 1985, 176-б.). Жауынгерлік арбаның пайда болуы, оны екпінді алып жүруге шамасы жететіндей жаңа төзімді және күшті жылқы тұқымдарының будандасуына әкелді (Кузьмина, 1999, 171-б.).

Сондай-ақ дөңгелекті арбаны басқару саласындағы жаңалықтармен қатар әскери өнер де дамыды. Арба арнайы жегуді талап етті және оны арбашы басқару керек болды. Тек сол кезде ғана жауынгер, осы қозғалмалы платформада тұрып, садақ атып немесе найза лақтыра алды. Дөңгелегінің жылдамдығы мен маневрлігін пайдалана отырып, қажетті жерде сандық артықшылық жасау, жауды садақтан жаппай оқ ату және жақын шайқастан жалтарудан тұратын шайқастардың тактикасы жасалды (Нефедкин, 2001, 67, 87-б.). Өзгерістерге ұшыраған алыс ұрыс қаруы – садақ, негізгі құрал ретінде күрделене түсіп, ағаштың бірнеше қабаттарынан желімделген және аз мөлшерде үлкен күшке ие болатын құрамалы бола бастады. Садақ атудың тиімділігі

қола ұңғылы жебе ұштарымен айтарлықтай өсті (Кузьмина, 1994, 190-б., Дьяконов, 1994, 61-б.). Қорғаныс қаруы да өзгереді, қалқандардың орнына сауыт мен дулыға келді.

Жақын арадағы археологиялық ашылулар ауыздық пен арбалардың пайда болуының алғашқы айғақтары Донның ортасынан оңтүстік-шығыс Орал маңына дейін созылған индоирандық тайпалардың қоныстану аймағына жататынын көрсетті; бұл ауданның ежелгі қоныстарында радиокарбондық зерттеулер бойынша ж.с.д. XXI–XVIII ғғ. жататын сүйек сулықтар мен арбалармен бірге жерленген қабірлер табылды (Массон, 1999, Кузьмина, 2000, 19-б.).

Ж.с.д. II-ші мыңжылдықтың соңы – I-мыңжылдықтың басына қарай дөңгелекті арбаның артынан аттың жүрегі мен еркіне айналған, бірге өскен салт атты-жауынгер пайда болды. Егер арбаларға жүріп-тұру және ұрыс үшін жақсы жол қажет болса, онда салт-аттылар кез-келген жерде секіруге, қиылысқан жерде соғысты жүргізуге, тактиканы үнемі өзгертуге-анағұрлым ұтқыр және маневрлі болуға мүмкіндік алды.

Еуразия даласы халқының атқа міну қабілеті туралы бірқатар фактілер дәлелдейді. Бұл кейінгі ағаш кесінділі ескерткіштердегі жылқы қабірлері (Смирнов К.Ф., 1957), Днепр маңынан Қазақстанға дейінгі қоныстардан табылған көптеген сүйек сулықтар (Смирнов А.П., 1966), ағаш кесінділі мәдениетке жататын балалар қорымындағы ғұрыптық заттар ретіндегі жылқының бақай сүйектері және андрон мәдениетінің ерте кезеңдеріндегі жылқы сүйектері түріндегі ғұрыптық тағамдар болып табылады.

К.Ф. Смирнов атап өткендей, Еуразияның далалық аймағында пайда болған жылқыны ауыздықтау әдісі Алдыңғы Азияға «үндіеуропалық тайпалардың ерте қозғалысы кезінде еніп, жылқы малы шаруашылықта және әскери істе де маңызды рөл атқарды» (Смирнов А. П., 1966). Осы уақытқа қарай сүйектер мен мүйіздерден жасалған жұмсақ сулықтар пайда болады, бұлар дамыған азиялық қола сулықтардың арғы тегі болуы мүмкін.

Алайда, сүйек сулықтар мен жұмсақ ауыздықты жүгендер дәл қай жерде Орта Еуропада, Еділ бойы немесе Қазақстанда пайда болды деген мәселе шешімін таппақ жоқ. Сулықтар мен сүйек таналардың пішіні мен ою-өрнектерінің ұқсастығы, сондай-ақ жүгендердің қайта қалпына келтірілгендігі, бізге ат әбзелдерінің кең аумақта дамығандығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Ол сулықтың ауыздықты жүгенмен байланысуын жеңілдету және жүген жылқының басына тығыз жанасуы үшін жақтау белдігінің ұштары санының өсуі жолымен жүреді. Жылқы жүгенінің құрамы сүйек сулық және белдіктің жалғасқан жерін бекітетін таналардың көптеген түрлерінен тұрады.

Ж.с.д. I-мыңжылдықтың басында Еуразия даласының Дунайдан Алтайға дейінгі барлығында дерлік үш тесікті сүйек сулықтардың: ірі, сопақ орталық (шылбырды кигізу үшін) және екі шағын, көбінесе жиектері бойынша дөңгелек (жүгенмен жалғастыру үшін) типтерінде айтарлықтай тұтастық байқалады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған сулықтардың ең ерте жиынтығының бірі Тоқсанбай қонысынан табылған. Батыс Қазақстанда орналасқан бұл ескерткіш синташты уақытымен (ерте қола дәуірі) мерзімделеді, бірақ оның мәдени қатыстылығы анық емес. Бұл жерде жануарлардың сүйектері мен басқа да заттар қоса жерленген құрбандыққа шалынған екі адамның арасында құрылысы солтүстік қабырғамен шектелген, ал оңтүстіктен – бес бағаналы шұңқырдың жанында жәдігерлер жинағы орналасқан. Жинақтан табылған заттардың ішінде – ыдыс, қыш сынықтары, сүйек пен кремнийден жасалған бұйымдар, тас шар, абразив, металлмен құрсауланған ағаш тостағанның қалдықтары (?), жануарлардың сүйектері, күйген бұтақтардың қалдықтары және күйген органиканың (тері?) қабатында үйлесімділік ізі бар бір-біріне жақын орналасқан екі сулық. Бұл ретте, сулықтардың өзінде күйген іздер жоқ. Сулықтар аралас тиекті жүйесі бар қалқаншаға жатады: бір данасында – қондырмалы монолитті, екіншісінде – тек қондырмалы. Жалпы алғанда, Тоқсанбайдан табылған сулықтар В.В. Цимидановтың ұсынған «утевтік типіне» (эллипске жақын үшбұрыш пішінді планка және қалқан) жақын келеді, дегенмен олардың қалқаншалары айтарлықтай жіңішкелігімен және сегмент тәрізділігімен ерекшеленеді.

«Сулықтар 2006 жылы Тоқсанбай қонысын зерттеу барысында, болжам бойынша, діни-салттық мақсаттағы тұрғын үйлердің бірінде табылған. Сулықтар атты қатал басқаруға, арналған жүгеннің бөлшегі болып табылатындығы белгілі, ол қола дәуірінде ұрыс қимылдары кезінде және аңшылықта көлік ретінде пайдаланатын екі дөңгелекті арбаға жегілетін, сондай-ақ әртүрлі рәсімдерде, ғұрыптық тәжірибеде, сонымен қатар ерекше беделді әлеуметтік мәртебеге ие болған адамдарды жерлеу кезінде қолданылды.

Сулықтардың бірі анық үшбұрышты планкасы бар, қиылған диск немесе эллипс (кейде олар сегмент тәрізді деп аталады) түріндегі қалқан пішінді. Планканың жиектерінде шығыңқы жерлер ойылған (біреуі сынған), оны сулықты жүгеннің белдігіне ілгек-баумен бекіту үшін арналған. Сулықтың қалқанында жылтыратылған іздері бар орталық және ауыздықты сопақша пішінді саңылау бұрғыланған. Сулықтың артқы жағында, төменгі жиегіне қарай емізік тәрізді тиекті монолитті екі қалқанша бар. Шамасы, пайдаланудың соңғы сатысында тиектер әртүрлі болып, сондықтан да аттың аузының бұрышына қысым біркелкі дәрежеде болмады. Тиектердің соңғы жақтары дөңгелек және тегістелген. Сулықтың зақымдалған жерінде диаметрі бірдей үш тесік бұрғыланған. Олардың бірінде сулықты жүгеннің белдігіне қатты бекіту үшін жануардың тісінен жасалған сұққыш сақталған. Үшінші саңылауда да қосымша тиек ретінде пайдаланылған сұққыш болды деуге болады. Осы кішкентай саңылаулардың көмегімен сулықтар жүгенге бекітілді. Дегенмен, кейбір зерттеушілердің айтуынша, мұндай сулықтар капсулаға (капсу), яғни белдікке бекітіледі, халық арасында оны жүгеннің кеңсірігі мен кекіл ара қайысы деп атайды.

Алдыңғы сулықтың қасынан табылған екінші сулық негізгі морфологиялық белгілері бойынша оған жақын және қалқаншалы түріне жатады, бірақ бөлшектерімен ерекшеленеді. Оның тиекті монолитті қалқаншасы жоқ. Үлкен орталық тесіктің бүйірлері бойынша қалқаншаға тік бұрышты кескінді екі қосымша тесік бұрғыланған. Бүйір дөңесті және үш тесігі бар үшбұрышты планканың жуандығы сулық қалқаншасының жуандығымен салыстырғанда, пластинаны кеуекті қабатқа дейін жететіндей етіп екіге бөлінген. Бұйымдағы өңдеу іздері нашар көрінеді.

Зоологтардың қорытындысы бойынша, сулықтар жылқының жамбас сүйегінен (немесе жабайы түйе), дәлірек айтқанда, жамбас сүйектің жалпақ басынан немесе шонданай сүйегінен жасалған. Екі сулық та үлкен шеберлікпен орындалған, түрпітастың көмегімен мұқият өңделген. Қалқандардың шеттері бір мәнерде ұқыпты тегістелген. Көптеген құрылымдық элементтердің жақындығы, атап айтқанда, үшбұрыш планкалары бар қалқаншалардың кескіндемесі, сондай-ақ бірдей өлшемдер және өңдеудің ұқсас технологиялық тәсілдері екі сулықты да бір шебердің жасағанын болжауға мүмкіндік береді. Бірге табылған екі сулық та бір жүген жиынтығына тиесілі екендігі әбден мүмкін. Жұмсақ ауыздықтар (кеміргіштер) бұралған жылқы қылы немесе жүн жіптерінен жасалғандығы туралы тәжірибелік негізделген пікір қалыптасқан. Олар жүген құрылымының негізгі бөлігіне сулық қалқаншасының орталық тесігі арқылы бекітіледі. Сулықтың қалқаншасындағы ауыздық тесігі арқылы ұзын белдік-тізгін өткізілді, олар арбаны басқару орнында тұрған арбакештің бұрылу кезінде атқа күштік пәрменді қашықтықтан беру механизмінің алғашқы буынын құрады.

Талданған сулықтар қола дәуірінің өзекті мәселелерін зерттеуде ерекше ақпараттық және сенімді мәдени-хронологиялық маркер болып табылады. Сондықтан осы тамаша сулықтардың Арал-Каспий далаларының кеңістігінде, олардың негізгі таралу ошақтарынан оңтүстікке қарай едәуір алыста – Дон-Еділ даласынан, Оңтүстік Орал маңы, Елек өзені бассейнінен, тіпті күрделі құрылымды және өзіндік сәулет-жоспарлау бейнесі бар тұрғын үйдің еденінде, сирек фауналық кешенмен және ерекше семантикалық контексті бар археологиялық жәдігерлердің жиынтығында болуы осы бұйымдарға ерекше мән береді. Тоқсанбай мәдени кешенінің қалыптасуына қатысы бар жоғарыда аталған өңірлердің қола дәуірінің (синташты, петров, алакөл және т. б.) мәдениетін кезеңдеу мен хронологиясын негіздеуді егжей-тегжейлі түсіндірмей-ақ, біздің ойымызша, қалқаншалы сулықтар типіне жататын үлгілеріміз қазіргі уақыттағы түсініктер бойынша ж.с.д. XVIII–XVI ғғ. жатады. Сулықтардың қалқаншалы (және басқа) түрлері негізінен жерлеу кешендерінен табылған және ж.с.д. II мыңжылдықтағы қоғамдардағы әлеумет-

тік-мәдени құбылыстардың мәселелерін әзірлеу контекстінде, зерттеушілердің басым көпшілігінің айтуынша арба кешенімен өзара қатынаста болады».

II Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Костяные псалии с поселения Токсанбай. К вопросу о комплексе колесничих населения Устьурта в эпоху бронзы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2007. – № 1. – 87–102-бб.

Ұлттық музей қорында ежелгі адам мен қоғам өмірінде жылқы релінің өскендігін айғақтайтын көптеген жәдігерлер сақталған. Ж.с.д. I-мыңжылдықтың бас кезінде әлеуметтік және шаруашылық-экономикалық қатынастарда орасан зор өзгерістер орын алды. Рулық патриархалдық қоғамның орнына анық әлеуметтік жіктелген ерте мемлекеттік бірлестіктер келсе, ал шаруашылық саладағы жартылай отырықшы шаруашылықты көшпелілік алмастырды. Ежелгі қоғамдағы әлеуметтік жіктелу қазіргі уақытта Еуразия даласының әртүрлі бөліктерінде бір мезгілде пайда болған, биіктігі 20 метрге дейін жететін үйінділері бар орасан зор жерлеу құрылыстарын қамтитын, ұлы қорғандардың болуымен белгіленеді.

Көшпелі мал шаруашылығы – «бұл экстенсивті жылжымалы мал шаруашылығымен айналысуды игерген, ал халықтың көп бөлігі мерзімдік қоныс аударуларға тартылған өндіруші шаруашылықтың ерекше түрі» (Хазанов, 1985, 6-б.). К.А. Ақышевтың айтуынша, «көшпелілік әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастардың ерекше түрі ретінде қоғамдық ұйым мен мемлекеттік құрылыстың, материалдық және рухани мәдениеттің өзіндік нысанын туғызды.....» (Ақышев, 1978, 54-б.).

Табиғи ортаның әсері тұрғысынан көшпелі мал шаруашылығы «табиғи және әлеуметтік-экономикалық процестердің өзара іс-қимылы мен динамикалық тепе-теңдігінің нысаны... көшпелі мал шаруашылығы мен тиісті өндіріс тәсілі арқылы белгілі бір экологиялық тауашаларда әлеуметтік жұмыс істеу тәсілі ретінде» анықталады (Масанов, 1995, 4-б.). Көшпелі өркениетті «тарихи тұтастығы, уақыт ұзақтылығы, белгілі бір экологиялық ортамен байланысты туындауы мен қызметі бар ерекше әлеуметтік мәдени жүйе ретінде» анықтауға болады (Хабдулина, 1997).

«Ежелгі заманда шаруашылықтың сол немесе өзге нысанының пайда болуында қоршаған орта факторы анықтаушы рөл ойнады. Ортаның мәні өндіріс экономикасы (полиметалл дәуірлері) пайда болған кезеңде, әсіресе Қазақстан аумағында шаруашылықтың жаңа түріне-көшпелі мал шаруашылығына көшумен тұспа-тұс келген темірді игеру дәуірінде ерекше көрінді.

Көшпелі мал шаруашылығын шаруашылықтың ерекше түрі ретінде пайда болуын анықтаған басты табиғи фактор, қоныс аударудың тұрақты маршруттары

мен көшпеліліктің кең таралған өмір салты ретінде тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар басқа елдерде өсімдігі тапшы, ұлан ғайыр далаға біркелкі емес орналасқан жартылай шөлді, шөлді және шабындық шөптің маусымаралық алмасуы болып табылады.

Бұл тезисті дәлелдеу үшін осы аймақтардың өсімдік жамылғысының сипаттамасы ерекше маңызға ие. Осылайша, профессор И.М. Крашенинниковтың мәліметтеріне қарағанда, Орталық және Батысқазақстандық далаларда шөптерді маусымаралық желіну мерзімділігі мынадай: қыста – селеу (*Stipa barbata*), жусан (*Artemisia terrae-albae*), қияқ (*Elymus turgaicus*), сораң (*Salsola rigida*), көкпек (*Atriplex canum*), бұйырған (*Anabasis salsa*), бемеге (*Festuca sulcata*); көктемде – еркек (*Agropirum desertorum*), селеу, ебелек (*Ceratocarpus arenarius*) және күзде – жусан, сораң мен көкпек (Крашенинников, 1927, с. 43).

Шөптің желіну мерзімділігі ең алдымен барлық климаттық аймақтар үшін ортақ табиғи заңдылықтар болып табылатын өсімдік формаларының маусымдық ауысуына негізделген. Бірақ тек қана құрғақ қазақстандық далаға тән ерекшеліктер, атап айтқанда, азықтың басты массасын құрайтын өсімдіктерді жеу кезіндегі депрессия да маңызды мәнге ие болды. Дала өсімдіктерінің негізгі түрлерінің бірі болып табылатын селеу, еркек және жусан сияқты т.б. шөптердің барлық түрлері көктем мен жаз айларында жеуге мүлдем жарамсыз, бірақ күз бен қыста аяздың әсерінен зияны жойылған кезде ғана азықтың негізгі түріне айналады.

Көшпелілікке көшудің екінші маңызды факторы – жер асты сулары, өзендер мен көлдердің тұздануы, климаттың құрғақшылығымен шектелген ауыз судың табиғи қорлары болып табылады. Мысалы, Сағыз, Ойыл, Жем өзендері және олардың салалары (Батыс Қазақстан) 2–3 ай ғана тұщы, ал қалған уақыт ішінде ішуге жарамсыз (Крашенинников, 1927, 43 б.).

Бұл факторлар мал өсірушілердің күн жылына бастағанда жақсы дәнді жайылымдар мен мол тұщы сулы солтүстікке қарай көшуге, ал күн суығанда – тау арасындағы шатқалдар, су жағасындағы тоғайлар мен құмды барқандардың шұңқырларындағы қыстауларына оралуға мәжбүр болғанын анықтайды.

Көшпелілік пен оған сәйкес келетін мал шаруашылығы тарихы ежелгі қазақстандық өндіруші шаруашылықтың мекендеушілері, яғни жабайы жануарлардың қолға үйретілуі кезінен басталады. Үй жануарларының ең көне сүйектерінің белгілі олжалары ж.с.д. III-мыңжылдыққа жатады (Солтүстік-шығыс Арал өңіріндегі Сексеуіл тұрағы). Осы уақыттан бастап мал шаруашылығы өз дамуында көшпелі түрге көшкенге дейін археологиялық қазба материалдары дәлелдегендей, кем дегенде екі кезеңнен өтті.

Бірінші кезең – ж.с.д. XVII-XV ғғ. – кеңестік тарих ғылымындағы терминология бойынша, Андронов мәдениетінің Федоров-нұра кезеңіне (қола дәуірінің ерте кезеңі) сәйкес келеді. Осы уақыттағы бүкіл Қазақстан аумағында болған мал шаруашылығының (отырықшы, үй жанындағы, малшылық) нысаны, үй жануарларының шектеулі басы қоныстың маңында орналасқан жайылымдардағы табиғи азық қорымен қамтамасыз етілді; табында ірі қара мал неғұрлым өнімдірек ретінде басым болды. Алайда, ірі қара малды күтіп-бағу, сондай-ақ оны азықпен қамтамасыз ету, әсіресе қатты қысқы жағдайларда айтарлықтай қиындықтар туғызды. Малды қыста қорада ұстау азықтың тым болмаса ең аз мөлшерін дайындауды болжады. Осылайша, мал шаруашылығының пайда болуымен шөп шабу да туындауы мүмкін. Өз кезегінде, шөп шабу егіншіліктің пайда болуына ықпал етті және оны ынталандырды. Осы кезеңдегі қоныстарда жүргізілген қазба барысында табылған олжалар: жер өңдеу құралдары (тас кетпендер) және шөп шабу немесе егістіктерді жинау (қола орақтар) шын мәнінде солай болғанын дәлелдейді. Сондықтан біз, ежелгі Қазақстан жағдайында шаруашылықтың екі түрі: отырықшы мал шаруашылығы және алғашқы қауымдық егіншілік қатар дамыды деп айта аламыз. Екінші кезең – ж.с.д. XIV–XI ғғ. – сол мәдениеттің Алакөл-Атасу кезеңіне сәйкес келеді (қола дәуірінің орта кезеңі). Аталған кезеңдегі қоныстарды қазу кезінде табылған сүйек қалдықтарының арасында қой мен жылқы сүйектерінің саны көбейе түседі, түйе сүйектері шығады, яғни шаруашылықта қыста азығын өз күшімен табуға қабілетті және алыс жолдарға бейімделген жануарлардың үлес салмағы өседі. Аталған уақыттағы қоныстарда табылған жылқы жүгенінің, сонымен бірге атты мініс үшін үйретудің пайда болуын куәландыратын ең ерте олжалар белгілі. Шаруашылық пен мәдениеттің ілгерілеуі үшін бұл деректің маңызы зор болды. Енді адам өзінің шаруашылық қызметіне жердің кең бөлігін қосуға мүмкіндігі болды. Жаңа жерлерді игеру мен табын басының өсуі бір-бірімен өзара байланысты болды.

Батыс (Тастыбұтақ қонысы) (В.С. Сорокиннің қазбалары) және Солтүстік Қазақстандағы (Чаглинка қонысы) (А. М. Оразбаев қазбалары) осындай ескерткіштерді қазу кезінде тұрғын үй-жайларда алғаш рет құдықтардың қалдықтары табылды. Бұл олжалар адамның жасанды су көздерін құруды үйренгенін көрсетеді. Егер бұрын ол толығымен табиғи су қоймаларына байланысты болса, енді бұл тәуелділік айтарлықтай азайды. Осы екі фактор да тайпалардың қозғалуын арттыру, оларды қоныстандыру аумағын ұлғайту және жайылымдар мен егін шаруашылығына арналған жаңа алаңдарды игеру үшін үлкен маңызға ие болды.

Және соңында тағы бір дерек. Осы кезеңдегі жерлеу орындары мен қоныстарын қазу барысында табылған археологиялық материалдар арасында қару-жарақ саны

қола жебе ұштары мен найза, пышақтар мен қанжарлар ұлғая түседі. Әлбетте, жаңа жерлерді игеру тайпалардың жиі соқтығысуына және басқа тайпалардың тікелей шабуыл жасауына алып келді. Тек осы себеп қана өзінің тұрғын үйлері мен мүлкін және қоныстандыру аумағын қорғау үшін ғана емес, сонымен қатар бөтен мүлкікті және жерді басып алу мақсатында шабуыл жасау үшін қажетті қару-жарақ заттарын өндіруді көбейтуді тудыруға түрткі болды.

Аталған деректер ж.с.д. XIV–XI ғасырларда үй маңындағы мал шаруашылығы өзінің неғұрлым жоғары сатысына, жайылымды мал шаруашылығына айналды деген қорытындыға келу үшін мейлінше жеткілікті. Мал шаруашылығының бұл түріне жайылымдарды қысқы және жазғы деп бөлу тән. Қоныстың жанында мал тек қыста ғана жайылады, ал күн жылына бастағанда табын малшы – қарулы ер адамдар жазғы жайылымдарға айдайды. Демек, ежелгі малшылар ж.с.д. XIV–XI ғасырларда шаруашылықтың жаңа түріне, көшпелі мал шаруашылығына өту алдында тұрды. Алайда, бұл кезеңде де шаруашылық егіншілік-мал шаруашылығы болып қала берді. Мал шаруашылығының басым болғаны анық, дегенмен, кетпенді егіншілік те өз өмір сүруін және ілгерілеуін жалғастырды. Мәселен, Сырдария өзенінің төменгі жағында аэрофототүсірілімнің көмегімен осы ғасырларға жататын өңделген алқаптар мен суару жүйелерінің қалдықтары табылды. Қолайлы табиғи-климаттық жағдайларда суармалы егіншіліктің нышандары ерте пайда болды деп болжауға болады.

Археологиялық іздестіру және қазба жұмыстарының қорытындылары ж.с.д. IX–VIII ғғ. (қола дәуірінің соңғы кезеңі) материалдық мәдениетте түбегейлі өзгерістер болғанын, ескерткіштердің сыртқы келбеті өзгергенін, тұрмыс заттары мен үй жабдықтарының бұрын белгісіз жаңа түрлерінің пайда болғанын дәлелдейді, ал сүйек қалдықтарының статистикасы қой мен жылқы сүйектерінің басым екенін көрсетеді. Әлбетте, бұл өзгерістер қоғамның шаруашылықтың жаңа түріне көшпелі мал шаруашылығына көшуінің салдары болып табылады. Сондықтан ж.с.д. IX–VIII ғғ. мерзімін Қазақстан аумағында көшпеліліктің таралуының бас-тапқы кезеңі деп есептеуге болады. Шамасы, дәл осы кезеңде жыл бойы қоныс аудару таралып, жайылымдар мен су көздерін бөлудің маусымаралық жүйесі түбегейлі қалыптасты.

Кейінгі ғасырларда ж.с.д. VII ғ. бастап (ерте темір дәуірінде) Қазақстанның барлық далалы және таулы-далалы бөліктерінде көшпелі және жартылай көшпелі

мал шаруашылығы шаруашылықтың басым нысаны болды. Алайда, Қазақстанның табиғи жағдайлары бойынша әртүрлі аудандарында мал шаруашылығы, сондай-ақ егін шаруашылығы дамуының өз ерекшеліктері пайда болады. Мамандандырылған шаруашылықтың үш негізгі ауданы анықталады.

Олардың бірі аймақ, далалы және шөлейтті Батыс және Орталық Қазақстан болып табылады. Бұл малды жайылымда жыл бойы ұстайтын көшпелі мал шаруашылығы ауданы. Меридиональды көшудің амплитудасы (оңтүстіктен солтүстікке қарай) ұзындығы жүздеген шақырым болатын үлкен аумақты қамтыды. Бұл аймақ үшін отырықшылық пен егіншіліктің әлсіз дамуы тән, бірақ олардың толық болмауы және көшпеліліктің болған барлық кезеңінде маусымдық жайылымдар мен қоныс аудару бағыттарының өзгермеуі емес. Ежелгі Қазақстан аумағындағы батыс және орталық аудандарында ғана классикалық көшпелі мал шаруашылығы дамыды.

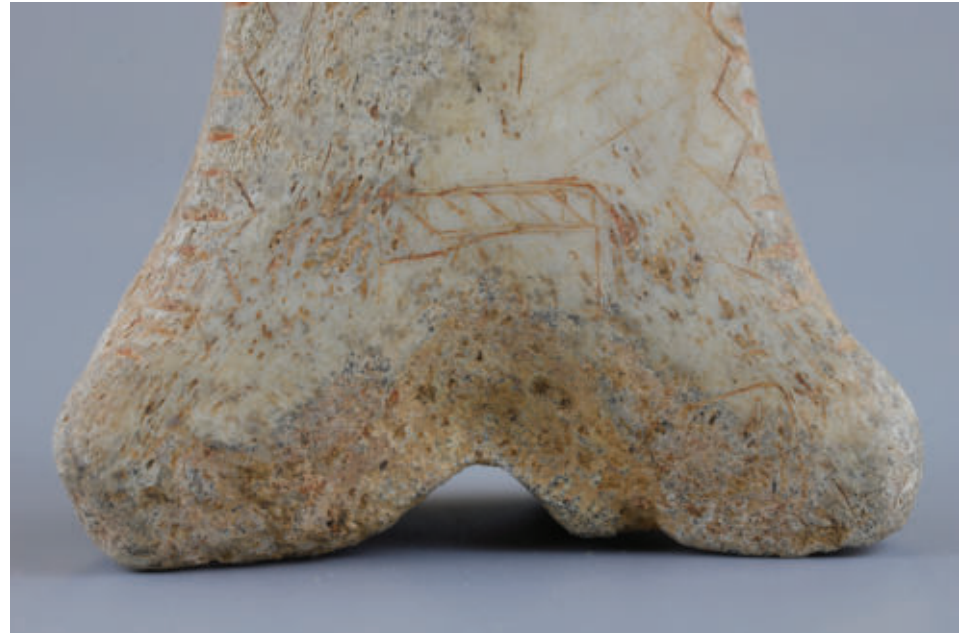
Екінші аудан – бұл Тянь-Шань мен Алтайдың таулы жүйелерін қамтитын, жартылай көшпелі және жартылай отырықшы өмір сүру салты, жайылымдық мал шаруашылығы мен тәлімдік егін шаруашылығының үйлесім тапқан Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан. Ерекше географиялық орта мұнда мамандар тіке көшу деп атаған ерекше қоныс аудару жүйесінің пайда болуын анықтады. Оған қоныс аударудың кіші амплитудасы, тұрақ орындарындағы созылмалы аялдамалар және солтүстік дала жазықтарынан оңтүстік альпілік жайылымдарға қарай жыл сайынғы қозғалыстар тән болды. Маусымдық жайылымдар бір-біріне жақын орналасуына байланысты, осы аудандардың мал өсірушілері жылдың көп бөлігін тұрақтарда өткізіп, қозғалысқа аз уақыт жұмсады. Сондықтан да, бұл аудандардың тайпалары классикалық көшпелі аудандардың тайпаларына қарағанда, отырықшылық пен егіншілік еңбекке ерте көшеді. Кейінірек ортағасырлық қала өркениетінің ондаған орталықтары пайда болып, дамиды.

Соңғы, үшінші аудан – Сырдария, Талас, Арыс өзендерінің алқабындағы орманды-жазықты аймақ, отырықшылық пен суармалы егіншілік, қалалық мәдениет пен суландыру құрылысы ерте пайда болған Оңтүстік Қазақстан. Сырдария өзенінің сағасында қала типтес бекіністі қоныстар мен ғибадат ету мақсатындағы монументальді кірпіш ғимараттар ж.с.д. VI–IV ғғ. пайда болады».

II Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. –Алма-Ата, 1972.

*Ежелгі салт аттылардың әлемі Еуразия даласында қалыптасты
Мир древних всадников сложился на просторах евразийских степей
The world of ancient horsemen was formed in the expanses of the Eurasian steppes*

Жылқының өрнектелген бақай сүйегі

Ж.с.д. III-мыңжылдық

Сүйек, оймалау

9,2 × 5,2 × 3,4 см

Ботай қонысы, Солтүстік Қазақстан

В.Ф. Зайберттің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УМ 1684/1

Ғұрыптық сипаттағы өрнекті әшекей. Осындай бұйымдарды жасауға жылқының бақай сүйектері таңдап алынған. Өрнектер шақпақтас құралы арқылы сызу тәсілімен жасалған. Зигзагтар үлгісіндегі және параллель сызықтар, толқынды үзік сызықтар түріндегі өрнектер бедерленген.

Орнаментированная фаланга лошади

III тыс. до н.э.

Кость, гравировка

9,2 × 5,2 × 3,4 см

Поселение Ботай, Северный Казахстан

Раскопки В.Ф. Зайберта

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УМ 1684/1

Украшение с орнаментом, ритуального характера. Исходными заготовками для таких изделий служили фаланги лошадей. Рисунки выполнены кремневыми орудиями в технике прочерчивания. Они представляют собой зигзагообразные и прямые параллельные линии, ритмичные нарезки.

Phalanga of horses

The 3rd millennium BC

Bone, engraving

9,2 × 5,2 × 3,4 cm

Settlement Botai, Northern Kazakhstan

Excavations of V.F. Zaibert

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УМ 1684/1

Ritual jewellery with an ornament. The initial blanks for such products were phalanges of horses. The drawings are made with flint tools in the technique of drawing. They are zigzag and straight parallel lines, rhythmic cutting.

Жылқының бақай сүйегі

Ж.с.д. III-мыңж.

Сүйек

9 × 5,5 × 3,7 см

8,5 × 5,4 × 3,7 см

Ботай қонысы, Солтүстік Қазақстан

В.Ф. Зайберттің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УМ 1665/1-2

Фаланги лошадей

III тыс. до н.э.

Кость

9 × 5,5 × 3,7 см

8,5 × 5,4 × 3,7 см

Поселение Ботай, Северный Казахстан

Раскопки В.Ф. Зайберта

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УМ 1665/1-2

Phalanxes of horses

Bone

The 3rd millennium BC.

9 × 5,5 × 3,7 cm

8,5 × 5,4 × 3,7 cm

Settlement Botai, Northern Kazakhstan

Excavations of V.F. Zaibert

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УМ 1665/1-2

Сүйектен жасалған бұйым

Ж.с.д. IV–III мыңж.

Сүйек

27,4 × 6 × 3,9 см

25,4 × 6,6 × 5,4 см

Ботай қонысы, Солтүстік Қазақстан

В.Ф. Зайберттің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УМ 3853/1-2

Жылқының төменгі жақ сүйегінен жасалған бұйым. Жұмыс жасайтын бөлігі доға пішінді. Беті тегістелген, дөңес етіп жасалған бөліктері байқалады.

Костяное изделие

IV–III тыс. до н.э.

Кость

27,4 × 6 × 3,9 см

25,4 × 6,6 × 5,4 см

Поселение Ботай, Северный Казахстан

Раскопки В.Ф. Зайберта

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УМ 3853/1-2

Изделие выполнено из нижней челюсти лошади. Рабочая поверхность дугообразной формы. Выделяются выступающие участки с заглаженной поверхностью.

Bone product.

The 4th-3rd millennium BC

Bone

27,4 × 6 × 3,9 cm

25,4 × 6,6 × 5,4 cm

Settlement Botai, Northern Kazakhstan

Excavations of V.F. Zaibert

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УМ 3853/1-2

The product is made from the horse's lower jaw. The working surface is the arcuate shaped. Protruding areas with a smoothed surface are highlighted.

Тескіш біздер

Ж.с.д. III-мыңжылдық

Сүйек, ажарлау

19,4×2,5 см

19,4×1,8 см

15,2×2,8 см

Ботай қонысы, Солтүстік Қазақстан

В.Ф. Зайберттің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УМ 3855/1-3

Түтікшелі сүйектің ұшын үшкірлеп және жоғарғы бөлігін жалпайтып жасаған біз. Жұмыс жасайтын жиектері сүйірленіп-дөңгелектелген. Жоғарғы жағы қолға ұстауға ыңғайлы етіп өңделген. Теріден киім тігу кезінде тесу құралы ретінде жасалған.

Проколки

III тыс. до н.э.

Кость, шлифовка

19,4×2,5 см

19,4×1,8 см

15,2×2,8 см

Поселение Ботай, Северный Казахстан

Раскопки В.Ф. Зайберта

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УМ 3855/1-3

Выполнены из трубчатой кости с утонченным жалом и утолщенной пяткой. Сечение рабочего края уплощенно-округлое. Пятка залощенная. Использовались для прокалывания отверстий при сшивании шкур.

Piercing

The 3rd millennium BC

Bone, grinding

19,4 × 2,5 cm

19,4 × 1,8 cm

15,2 × 2,8 cm

Settlement Botai, Northern Kazakhstan

Excavations of V.F. Zaibert

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УМ 3855/1-3

Made of tubular bones with a thin string and thickened heel. The section of the working edge is flat-rounded. The heel is locked. They used to be applied for piercing holes when stitching skins.

Ғұрыптық бұйым

Ж.с.д. II мыңж. – I мыңж. басы
Сүйек, оймалау
15,8 × 5 × 3,5 см
Орталық Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ-70

Ірі қараның түтікшелі сүйегінің бөлшегінен жасалған бұйым. Ортасында крестпішінді өрнекті қалыптастырған жалпақ сызықшалар арқылы безендірілген. Өрнек батырып ою арқылы сызылған, сызықтарды қайталау арқылы жасалған. Бұйымның беті жылтырағанға дейін тегістелген.

Ритуальное изделие

II тыс. – начало I тыс. до н.э.
Кость, гравировка
15,8 × 5 × 3,5 см
Центральный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ-70

Предмет выполнен из фрагмента трубчатой кости крупного животного. По центру украшен поперечной широкой полоской, в пределах которой размещена крестовидная фигура. Она выполнена из множества повторяющихся резных линий. Поверхность изделия заполнирована до блеска.

Ritual product

The 2nd thousand - the beginning of the 1st thousand BC.
Bone, engraving
15,8 × 5 × 3,5 cm
Central Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ-70

The object is made of a fragment of the tubular bone of a large animal. The centre is decorated with a transverse wide stripe, within which a cross-shaped figure is placed. It is made of many repetitive carved lines. The surface of the product is polished so that it shines.

ИСТОКИ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ: КОНЬ, КОЛЕСНИЦА И ВСАДНИК

В эту историческую эпоху вместе с развитием горного дела и металлургии отмечается громадный скачок в строительном деле и архитектуре, о чем свидетельствует наличие крупных оседлых поселений с жилищами, имевшими толстые стены, грандиозных памятников монументальной каменной архитектуры в честь представителей знати. Технологический прогресс привел к одомашниванию животных: овец, коров, верблюдов и особенно лошадей, приручение которых вкупе с использованием повозок позволило осваивать большие просторы степной зоны Евразии.

История цивилизации степных народов Евразии, если рассматривать в целом, прямо или косвенно связана с появлением коня. Так, именно приручение коня вызвало первые крупные передвижения народов, когда, получив в свои руки скоростной инструмент, человек смог подчинить новые огромные пространства. В памяти народов долго оставались живыми реальными и вместе с тем мифическими кентавры – евразийская конница, которая наводила страх на жителей Европы и Азии.

Недаром в представлениях большинства народов конь олицетворял Солнце, огонь. В одном из древнейших текстов в истории человечества – Ригведе, описывается бог Митра, собирающийся в бой на колеснице, запряженной лошадьми: «С конями мчащимися, огнем пышущими, искры копытами высекающими». В другом месте приводится не менее живописное описание Митры и его коней: «Мы почитаем Митру... Чьи яростные кони С широкими копытами К войскам мчат кровожадным Между рядов сомкнутых Сражающихся стран».

Крупнейшим военным достижением II тысячелетия до н.э. было создание нового оружия – запряженной лошадьми легкой боевой колесницы. Это открытие сопровождалось

распространением в евразийских степях двух близкородственных культур, одна из которых принадлежала иранцам, а другая индоариям. Появление боевой колесницы вызвало волну завоеваний, и индоарии вторглись в северную Индию, а иранцы – в страну, которой они дали свое имя, «Ариана», Иран.

Первые колесные повозки появились на Ближнем Востоке в конце IV тысячелетия до н.э. Это были тяжелые двусосные телеги на сплошных колесах, в которые с помощью дышла запрягали пару волов, – тем же способом, что и в плуг. Управление осуществлялось поводами, крепившимися к металлическому кольцу, продетому сквозь ноздри животного (Горелик, 1985, с. 187–188, Кожин, 1985, с. 170–171).

В III тысячелетии до н.э. повозки начали повсеместно использоваться в военных целях, на них сражалась местная знать, в них стали запрягать ослов, верблюдов, быков, эквидов (лошади на Ближнем Востоке не обитали). К концу III тысячелетия тяжелые четырехколесные повозки начали распространяться на обширные территории от Центральной Европы до нижнего Поволжья (Горелик, 1985, с. 191). В степях Северного Причерноморья и Прикаспия в это время обитали оседлые племена земледельцев и скотоводов, как полагает большинство исследователей, это были индоевропейцы (Кузьмина, 2000, с. 3–4; Сафронов, 1989, с. 204).

Индоевропейские племена сумели одомашнить водившихся в степях диких лошадей, тарпанов, однако, долгое время лошадей разводили лишь ради мяса. Приспособления, позволившие использовать лошадь в транспортных и в военных целях, появились только в начале II тысячелетия до н.э. – создание этого комплекса стало фундаментальным достижением индоевропейцев.

Прежде всего, была изобретена конская упряжь – удила и уздечка, крепившиеся на костяных псалиях. Затем, в результате облегчения повозки была создана легкая колесница с колесами на спицах. «Учитывая сложность конструкции первых повозок с лошадиной запряжкой, творческую переработку в них большинства технических решений, выработанных в связи с применением экипажей с запряжкой быков и эквидов, можно видеть в конной колеснице одно из первых изобретений, т.е. рассматривать ее, как итог целенаправленной технической работы, задачей которой было создание мощного наступательного средства» (Кожин, 1985, с. 176). Появление боевой колесницы привело к селекции новых выносливых и сильных пород коней, способных стремительно нести колесницу (Кузьмина, 1999, с. 171).

Также параллельно новациям в области управления колесницы, развивалось военное искусство. Колесница требовала специальной запряжки, управлять ею должен был колесничий. Только тогда воин, стоя на этой движущейся платформе, мог стрелять из лука или бросать копьё. Было выработана тактика сражений, состоявшая в том, чтобы, используя скорость и маневренность колесницы, создавать численное превосходство в нужном месте, подвергать противника массированному обстрелу из луков и уклоняться от ближнего боя (Нефедкин, 2001, с. 67, 87). Пришедшее к изменениям, оружие дальнего боя – лук, как основное орудие усложняется, становится составным, склеенным из нескольких слоев дерева и получает свойство при мень-

ших размерах иметь большую мощность. Эффективность стрельбы из лука была значительно увеличена бронзовыми втульчатыми наконечниками стрел (Кузьмина, 1994, с. 190, Дьяконов, 1994, с. 61). Изменяется и защитное оружие, вместо щитов приходят панцирь и шлем.

Археологические открытия недавнего времени показали, что первые свидетельства появления удила и колесниц относятся к области расселения индоиранских племен, простиравшейся от среднего Дона до юго-восточного Приуралья; на древних поселениях этого района найдены костяные псалии и захоронения с колесницами, датируемыми по радиоуглероду XXI–XVIII вв. до н.э. (Массон, 1999, Кузьмина, 2000, с. 19).

Вслед за колесницей к концу II – началу I тысячелетия до н.э. появился сросшийся с конем, ставший его сердцем и волей всадник-воин. Если для передвижения и боя колесницам нужна была хорошая дорога, то всадники могли скакать где угодно, вести бой на пересеченной местности, постоянно менять тактику – быть значительно более мобильными и маневренными.

Об умении населения евразийских степей ездить верхом свидетельствует ряд фактов. Это конские погребения в позднесрубных памятниках (Смирнов К.Ф., 1957), многочисленные находки костяных псалиев из поселений от Поднепровья до Казахстана (Смирнов А.П., 1966), кости (фаланги) лошадей как культовые предметы в детских погребениях срубной культуры и культовая пища в виде костей лошади на ранних этапах андроновской культуры.

Как отмечает К.Ф. Смирнов, способ взнуздывания коня, выработавшийся в степной зоне Евразии, проник в Переднюю Азию во время ранних передвижений «индоевропейских племен, в хозяйстве и военном деле которых лошадь играла существенную роль» (Смирнов А.П., 1966). К этому времени появляются псалии мягких удила из костей и рогов, возможно являющие прототипы более развитых азиатских бронзовых удила.

Однако остается не решенным вопрос о том, где именно – в Средней Европе, Поволжье или Казахстане, возникли уздечки с мягкими удилами и костяными псалиями. Сходство форм и орнаментации псалий и костяных блях, так же как и реконструкции уздечек, позволяют нам говорить о развитии конского снаряжения на обширной территории. Идет оно по пути упрощения связи псалий с оголовьем и увеличения числа окончаний нащечного ремня, с тем чтобы оголовье более плотно прилегало к голове лошади. В состав конской уздечки входили костяные псалии и различных типов бляхи, укреплявшиеся в месте соединения ремней.

В начале I тысячелетия до н.э. на всем протяжении евразийских степей от Дуная до Алтая наблюдается заметное единство в типах костяных псалий с тремя отверстиями: крупным, овальным центральным (для продевания повода) и двумя небольшими, чаще круглыми, по краям (для соединения с оголовьем).

Один из самых ранних наборов псалий, хранящийся в фондах Национального музея Республики Казахстан, получен с уникального поселения Токсанбай. Данный

памятник, расположенный в Западном Казахстане, датируется синташтинским временем (эпоха раннего бронзового века), но культурная принадлежность его не вполне ясна. Здесь между двумя жертвенниками, включавшими кости животных и другие предметы, размещалось скопление артефактов, ограниченное с севера стенкой постройки, а с юга – рядом из пяти столбовых ямок. Среди найденных в скоплении предметов – сосуд, фрагменты керамики, изделия из кости и кремня, каменный шар, абразив, остатки деревянной чаши (?) с металлической оковкой, кости животных, остатки горелых веток и наконец, два лежавших один близ другого псалия со следами сработанности, находившихся в слое горелой органики (кожи?). При этом, на самих псалиях следов горения не было. Псалии относятся к щитковым со смешанной системой шипов: на одном экземпляре – монолитные плюс вставные, на другом – только вставные. В целом, токсанбайская пара очень близка тем псалиям, которые В.В. Цимиданов предложил выделить в «утевский тип» (подтреугольная планка и щиток, близкий в плане к эллипсу) (Цимиданов, 1996, с. 78–82), хотя и отличается тем, что щитки их – довольно узкие и сегментовидные.

«Псалии были обнаружены в ходе исследования поселения Токсанбай в 2006 г., в одном из жилищ, предположительно, культово-ритуального назначения. Как известно, псалии являются деталью конской узды, предназначенной для жесткого управления лошадью, запряженной в двухколесную дышловою колесницу – транспортное средство, широко использовавшееся в бронзовом веке для ведения боевых действий и на охоте, а также во время различных церемоний, в ритуально-обрядовой практике, в частности, при погребении персон, обладавших при жизни особым социальным статусом.

Один из псалиев имел форму щитка в виде усеченного диска или эллипса (иногда их называют сегментовидными) с выделенной высокой треугольной планкой. На краях планки вырезаны выступы (один обломан), как полагают, предназначенные для крепления псалия шнуром-петлей к ремню оголовья. На щитке псалия с небольшим смещением просверлено так называемое центральное или трензельное отверстие подовальной формы со следами заполированности. На тыльной стороне псалия, ближе к нижнему краю имеется два монолитных со щитком шипа сосцевидных форм. Видимо, на последней стадии эксплуатации, шипы оказались разновеликими и поэтому имели, возможно, неодинаковую степень давления на угол рта лошади. Окончания шипов округлые и заполированные. На поврежденной планке псалия просверлено три равных по диаметру отверстия. В одном из них сохранился, изготовленный из зуба животного, штифт для жесткого крепления псалия на ремень оголовья. Можно допустить, что в третьем отверстии также был штифт, использовавшийся в качестве дополнительного шипа. С помощью этих малых отверстий псалии крепились, возможно, к основному, так называемому суголовному ремню. Однако, некоторые исследователи считают, что такие

псалии крепились на капсуле (капцуге) т.е. ремне, называемым в народе нахрап-ным.

Второй псалий, найденный рядом с предыдущим, по основным морфологическим признакам близок к нему и относится к типу щитковых, но отличается в деталях. У него нет монолитных со щитом шипов. По бокам большого центрального отверстия с подпрямоугольными очертаниями на щитке просверлены еще два дополнительных отверстия, которые, возможно, имеют вторичное происхождение. Треугольная планка с боковыми выступами (частично утраченными) и с тремя отверстиями утончена почти наполовину пластины–заготовки вплоть до зубчатого слоя, по сравнению с толщиной щитка псалия. Следы сработанности на изделии слабозаметные.

Псалии изготовлены, по заключению зоологов, из тазовой кости лошади (или дикого верблюда), точнее, из крыла подвздошной, либо седалищной кости. Оба псалия выполнены с большим мастерством, подверглись тщательной обработке с помощью абразива. Края щитков аккуратно сглажены в одной манере. Близость многих конструктивных элементов, в частности, конфигурация щитков с треугольными планками, а также одинаковые параметры и схожие технологические приемы обработки, позволяют предположить, что оба псалия изготовлены одним мастером. Вполне возможно, что оба, найденные вместе, псалия принадлежали к одному уздечному набору. Существует экспериментально обоснованное мнение, что мягкие удила (грызла) изготавливались из скрученных волосяных или шерстяных ниток. Они крепились к основной части конструкции узды – суголовному ремню, проходя через центральное отверстие щитка псалия. Через трензельное отверстие на щитке псалия пропускались также длинные ремни-вожжи, которые составляли первичное звено в механизме дистанционной передачи силовой команды при развороте от возничего, стоящего на месте управления – на платформе колесницы.

Анализируемые псалии являются особо информативным и надежным культурно-хронологическим маркером в исследовании актуальных проблем бронзового века. Поэтому нахождение пары этих замечательных псалиев в пространстве арало-каспийских степей, на значительном удалении на юг от основных очагов их распространения – донско-волжских степей, южного Приуралья, бассейна р. Илек, да еще на полу жилища со сложной конструкцией и своеобразным архитектурно-планировочным обликом, в совокупности с редким фаунистическим комплексом и множеством археологических артефактов с особым семантическим контекстом, придает этим изделиям особое значение. Не вдаваясь в подробности обоснования периодизации и хронологии культур бронзового века вышеназванных регионов (синташтинская, петровская, алакульская и др.), имеющих, на наш взгляд, отношение к формированию токсанбайского культурного комплекса, отметим,

что типы щитковых псалиев, к которым относятся наши образцы, бытовали, по существующим в настоящее время представлениям, в XVIII–XVI вв. до н.э. Щитковые (и другие) типы псалиев происходят в основном из погребальных комплексов и в контексте разработки проблем социокультурных явлений в обществах II тыс. до н.э. соотносятся, подавляющим большинством исследователей, с колесничим комплексом».

// Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Костяные псалии с поселения Токсанбай. К вопросу о комплексе колесничих населения Устюрта в эпоху бронзы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2007. – № 1. – С. 87–102.

В фондах Национального музея хранятся многочисленные артефакты, свидетельствующие о возрастающей роли лошади в жизни древнего человека и общества. В начале I тысячелетия до н.э. происходят крупнейшие изменения, как в социальном, так и хозяйственных-экономических отношениях. На смену родовой патриархальной общине приходят раннегосударственные объединения с ярко выраженной социальной дифференциацией, в хозяйственной сфере – полуседлое пастушеское хозяйство сменяется кочевым. Социальная дифференциация в древнем обществе в настоящее время фиксируется наличием величественных курганов с насыпями высотой до 20 м, содержащих в себе грандиозные погребальные сооружения, которые появляются одновременно в разных частях степной Евразии.

Кочевое скотоводство – «это особый род производящего хозяйства, при котором преобладающим занятием является экстенсивное подвижное скотоводство, а большая часть населения вовлечена в периодические перекочевки» (Хазанов, 1985, с. 6). Как считает К.А. Акишев, «номадизм как особая форма социально-экономических взаимоотношений породил... своеобразную форму общественной организации и государственного строя, материальной и духовной культуры...» (Акишев, 1978, с. 54).

С позиции влияния природной среды, кочевое скотоводство определяется как «форма взаимодействия и динамического равновесия естественно-природных и социально-экономических процессов... как способ социального функционирования в определенных экологических нишах посредством кочевого скотоводческого хозяйства и соответствующего способа производства» (Масанов, 1995, с. 4).

Кочевую цивилизацию можно определить «как особую социокультурную систему, имеющую историческую целостность, протяженность во времени, возникновение и функционирование которой связано с определенной экологической средой» (Хабдулина, 1997).

«В зарождении той или иной формы хозяйства в древности определяющую роль играл фактор среды. Значение среды контрастно проявилось в период по-

явления производящей экономики (полиметаллические эпохи), но особенно в эпоху освоения железа, которая на территории Казахстана почти совпала с переходом к новой форме хозяйства – кочевому скотоводству.

Главным естественным фактором, определившим возникновение кочевого скотоводства как специфичной формы хозяйства, прокладывание постоянных маршрутов перекочевок и происхождение номадизма вообще, как распространенного образа жизни не только в Казахстане, но и в других странах является периодичность поедаемости скудной растительности, неравномерно распределенной на огромных пространствах степей, полупустынь, пустынь и посезонное чередование травостоя.

Исключительное значение для доказательства этого тезиса имеет характеристика растительного покрова этих регионов. Так, по сведениям профессора И.М. Крашенинникова, в Центрально- и Западноказахстанских степях периодичность поедаемости трав по сезонам такова: зимой – ковыль (*Stipa barbata*), жусан (*Artemisia terrae-albae*), кияк (*Elymus turgaicus*), солянка (*Salsola rigida*), кокпек (*Atriplex canum*), биургун (*Anabasis salsa*), бемеге (*Festuca sulcata*); весной – еркек (*Agropyrum desertorum*), ковыль, ебелек (*Ceratocarpus arenarius*) и, наконец осенью – жусан, солянка и кокпек (Крашенинников, 1927, с. 43).

Периодичность поедаемости трав основана прежде всего на сезонной смене растительных форм, являющейся природной закономерностью, общей для всех климатических зон. Но важное значение имели также особенности, характерные лишь для сухих казахстанских степей, в частности, депрессия в поедаемости растений, составляющих главную массу корма. Ковыль, еркек и др., полынь (жусан) всех видов, являющаяся одной из главных форм растительного покрова степи, совершенно непригодна для корма в течение весны и всего лета, но становится основным из кормов осенью и зимой, когда мороз разрушает в ней вредные вещества.

Вторым важным фактором перехода к кочевничеству, являются естественные запасы питьевой воды, ограниченные засушливостью климата, засоленностью грунтовых вод, рек и озер. Так, например, реки Сагыз, Уил, Эмба и их притоки (Западный Казахстан) имеют пресную воду всего 2–3 месяца, а в течение остального времени года вода для питья непригодна (Крашенинников, 1927, с. 43).

Эти факторы определили, что скотоводы с наступлением тепла вынуждены были кочевать на север, где имелись хорошие злаковые пастбища и обильная пресная вода, а с похолоданием – возвращаться на зимовье в межгорные ущелья, в прибрежные заросли, в котловины песчаных барханов.

Предыстория номадизма и соответствующего ему скотоводческого хозяйства начинается со времени зарождения у древних казахстанских обитателей производящего хозяйства, т. е. одомашнивания диких животных. Известные на-

ходки самых древних костей домашних животных относятся к III тыс. до н.э. (стоянка Саксаульская в северо-восточном Приаралье). С этого времени и до перехода к кочевой форме скотоводческого хозяйства в своем развитии, как свидетельствуют материалы археологических раскопок, прошло по меньшей мере два этапа.

Первый этап – XVII–XV вв. до н.э. – соответствует, по существующей в советской исторической науке терминологии, федоровско-нуринскому этапу андроновской культуры (ранний период эпохи бронзы). Бытовавшая в это время на территории всего Казахстана форма скотоводческого хозяйства (оседлое, придомное, пастушеское), ограниченное поголовье домашних животных обеспечивалось естественным запасом корма, имеющимся на пастбищах, расположенных около поселения; в стаде преобладал крупный рогатый скот, как наиболее продуктивный. Однако содержание крупного рогатого скота, в частности обеспечение его кормом, представляло значительные трудности, особенно в суровых зимних условиях. Стойловое содержание зимой предполагало заготовку хотя бы минимального количества корма. Таким образом, вероятно, с возникновением скотоводства появляется сенокосение. В свою очередь, сенокосение способствовало зарождению первобытного земледелия и стимулировало его. Находки при раскопках поселений этого времени орудий обработки земли (каменные мотыги) и кошения сена или уборки посевов (бронзовые серпы) доказывают, что действительно так и было. Поэтому мы можем констатировать следующее: в условиях древнего Казахстана параллельно развивались две формы хозяйства: оседлое пастушеское скотоводство и первобытное земледелие.

Второй этап – XIV–XI вв. до н.э. – соответствует алакульско-атасускому этапу той же культуры (средний период эпохи бронзы). Среди костных остатков, обнаруженных при раскопке поселений этого времени, увеличивается количество костей овцы и лошади, появляются кости верблюда, т. е. в хозяйстве растет удельный вес животных, способных к самодобыванию корма зимой и приспособленных к дальним переходам. На поселениях этого же времени известны наиболее ранние находки костяных псалеев, свидетельствующих о появлении конской узды и, значит, приручении лошади для верховой езды. Значение этого факта для прогресса хозяйства и культуры было огромно. Теперь человек имел возможность включить в сферу своей хозяйственной деятельности более обширные участки земли. Освоение новых земель и рост поголовья стада находились во взаимной зависимости.

При раскопке таких же памятников в Западном (поселение Тасты-бутак) (раскопки В.С. Сорокина) и в Северном Казахстане (поселение Чаглинка) (раскопки А.М. Оразбаева) в жилых помещениях впервые были обнаружены остатки колодцев. Эти находки свидетельствуют о том, что человек научился создавать искусственные источники воды. Если раньше он был полностью привязан к есте-

ственным водоемам, то теперь эта зависимость значительно уменьшилась. Оба эти фактора имели большое значение для роста подвижности племен, увеличения территории их расселения и освоения новых площадей под пастбища и земледелие.

И, наконец, еще один факт. Среди археологического материала, добытого при раскопке захоронений и поселений этого периода, увеличивается количество оружия: бронзовых наконечников стрел и копий, ножей и кинжалов. Очевидно, освоение новых земель приводило к частому столкновению племен, нередко случались и прямые нападения чужеплеменников. Только эта причина могла вызвать увеличение производства предметов вооружения, необходимых не только для защиты своих жилищ и имущества, и отстаивания территории расселения, но и для нападения с целью захвата чужого имущества и земли.

Перечисленных фактов вполне достаточно для того, чтобы прийти к выводу, что в XIV–XI вв. до н.э. придомное пастушеское скотоводство переросло в свою более высокую ступень, в так называемое яйлажное скотоводство. Для этой формы скотоводства характерно распределение пастбищ уже на зимние и летние. Около поселения скот выпасается лишь в зимнюю пору, а с наступлением тепла стадо в сопровождении пастухов – вооруженных мужчин – перегоняется на летние пастбища. Следовательно, древние скотоводы уже в XIV–XI вв. до н.э. стояли на пороге перехода к новой форме хозяйства, к кочевому скотоводству. Однако и на этом этапе хозяйство продолжало оставаться скотоводческо-земледельческим. Хотя преобладание скотоводства очевидно, все же продолжало существовать и прогрессировать мотыжное земледелие. Так, в низовьях р. Сырдарья с помощью аэрофотосъемки были обнаружены остатки обработанных полей и оросительных систем, относящихся к этим же векам. Можно предполагать, что в благоприятных природно-климатических условиях довольно рано появились зачатки орошаемого земледелия.

Итоги археологических поисковых и раскопных работ доказывают, что в IX–VIII вв. до н.э. (поздний этап эпохи бронзы) происходят коренные изменения в материальной культуре, меняется внешний вид памятников, появляются новые, ранее неизвестные формы предметов быта и домашней утвари, статистика костных остатков показывает преобладание костей овцы и лошади. Очевидно, эти перемены явились следствием перехода общества к новой форме хозяйства – к кочевому скотоводству. Поэтому период IX–VIII вв. до н.э. можно считать начальным этапом распространения номадизма на территории Казахстана. По-видимому, именно на этом этапе распространилось круглогодичное кочевание и окончательно сложилась система посезонного распределения пастбищ и водных источников.

В последующие столетия, начиная с VII в. до н.э. (в эпоху раннего железа), на всей степной и горностепной части Казахстана кочевое и полукочевое скотоводство было господствующей формой хозяйства. Однако в разных по природным условиям районах Казахстана возникают свои особенности в развитии хозяйства, как скотоводческого, так и земледельческого. Определяются три основных района хозяйственного специализирования.

Одним из них является Западный и Центральный Казахстан – зона, степей и полупустынь. Это район экстенсивного кочевого скотоводства с круглогодичным содержанием скота на подножном корме. Амплитуда меридионального (с юга на север) кочевания охватывала огромные территории – многие сотни километров в длину. Для этой зоны характерно слабое развитие оседлости и земледелия, но не полное отсутствие их и неизменность сезонных пастбищ и маршрутов перекочевок за весь период существования номадизма. На территории древнего Казахстана только в его западных и центральных районах развивалось классическое кочевое скотоводство.

Второй район – это Восточный и Юго-Восточный Казахстан, включающий горные системы Тянь-Шаня и Алтая – зоны сочетания яйлажного скотоводства и богарного земледелия, полу кочевнического и полуседлого образа жизни. Своеобразная географическая среда здесь определила возникновение особой системы перекочевков, получившей у специалистов название вертикальной. Для нее была характерна малая амплитуда перекочевков, продолжительные остановки на местах стоянок и ежегодные передвижения с северных степных равнин к южным альпийским пастбищам. В связи с тем, что сезонные пастбища находились на небольших расстояниях друг от друга, скотоводы этих районов тратили гораздо меньше времени на передвижения, проводя большую часть года на стоянках. Поэтому племена этих районов раньше, чем районов классического номадизма, переходят к оседлости и к земледельческому труду. В позднее средневековье здесь появляются и развиваются десятки центров городской цивилизации.

И, наконец, третий район – это Южный Казахстан, зона лёссовых равнин в долинах рек Сырдарья, Таласа, Арыси, район раннего зарождения оседлости и поливного земледелия, городской культуры и ирригационного строительства. В низовьях р. Сырдарья укрепленные поселения городского типа и монументальные кирпичные здания культового назначения появляются еще в VI–IV вв. до н.э.»

И Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата, 1972.

Үстірттегі Тоқсанбай қонысында жүргізілген қазба жұмыстары ежелгі адамның қоршаған ортаға бейімделу икемін көрсетті.
Адамдар қиын жағдайларға қарамастан, өздерін барлық қажеттіліктермен қамтамасыз ете алды.
З. Самашевтің фотосы
Раскопки поселения Токсанбай на Устюрте продемонстрировали навык адаптации древнего человека к окружающей природе.
Люди обеспечивали себя всем необходимым, несмотря на сложные условия. Фото З. Самашева
The excavation of the Toksanbay settlement on Ustyurt demonstrated the skill of adaptation of ancient man to the surrounding nature.
People provided themselves with everything they needed despite difficult conditions. Foto by Z. Samashev

Тоқсанбай қонысынан табылған сүйек сулықтар.
З. Самашевтің фотосы
Костяные псалли, обнаруженные на поселении Токсанбай. Фото З. Самашева
The bone cheek-piece found in the Toksanbay settlement. Foto by Z. Samashev

Самай әшекейлері

Ж.с.д. XV–XIV ғғ.

Алтын, құйма, соғу

1,5 × 10 см

Кенжекөл, 24-оба, Солтүстік-шығыс Қазақстан

В.К. Мерцтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-492/1-28 АЗ-20/1-28

Бір жарым айналымға оралған бес науалы салпыншақтан тұрады. Топтаманың жоғарғы бөлігі конус тәрізді салпыншақпен аяқталған, ал төменгі жағы құрсаулармен көркемделген, одан дөңгелек дөңестері бар, табанға ұқсас үстеме кесек ілінген төрт құбырлы сым жалғасады.

Височные украшения

XV–XIV вв. до н.э.

Золото, литье, ковка

1,5 × 10 см

Кенжеколь, курган 24, Северо-восточный Казахстан

Раскопки В.К. Мерца

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-492/1-28 АЗ-20/1-28

Состоят из пяти желобчатых подвесок в полтора оборота. Комплект заканчивался в верхней части конусообразной подвеской, а его нижнюю часть оформляли обоймы, от которых отходили четыре трубчатые пронизки, с привешенной к ним лапчатой привеской с округлыми выпуклостями.

Temporal jewelry

The 15th - 14th centuries BC.

Gold, cast, forged

1.5 × 10 cm

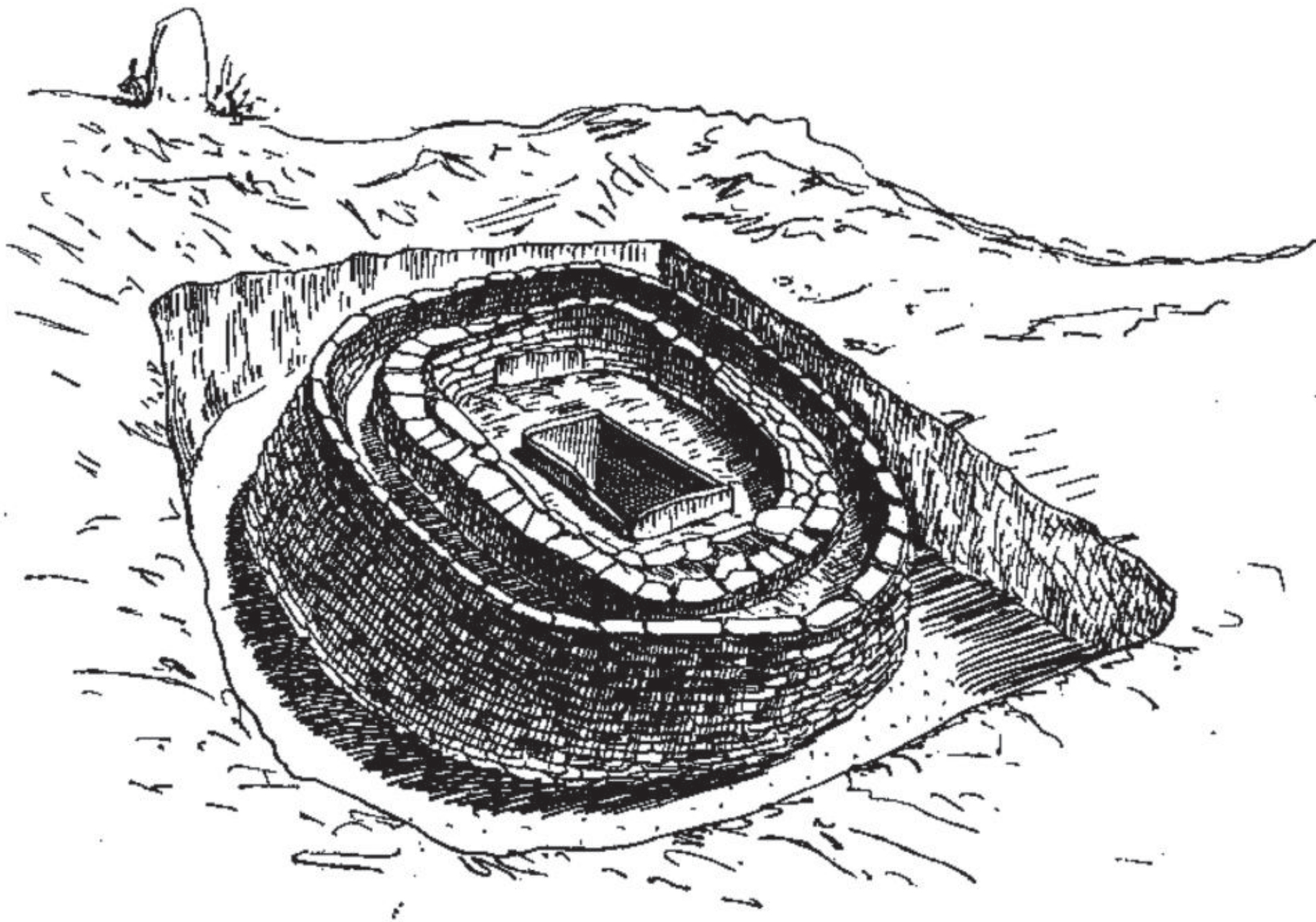
Kenzhekol, The mound 24, North-Eastern Kazakhstan

Excavations of V.K. Merz

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-492/1-28 АЗ-20/1-28

It consists of five half-turned grooved pendants. It designed in rather narrow contorted strip with rounded endings. If the top of the set has conical pendant, the bottom is designed with beckets. The palmated appendages with circular salience hang on those beckets' extension of four tubular "piercings".

Сарыарқа даласының жүрегінде орналасқан, қола дәуірінің соңғы кезеңінде тұрғызылған осындай тас қабірлер, ежелгі қоғамның элеуметтік құрылымының күрделенуінің айғағы болып табылады

Такие каменные гробницы, возводимые в финале бронзового века в самом сердце степи – Сарыарке, являются свидетельствами усложнения социальной структуры древнего общества
Such stone tombs erected in the finale of the Bronze Age in the deep heart of the steppe, Saryarka, are evidence of the increasing complexity of the social structure of the ancient society

*Кейінгі қола дәуіріндегі тайпаның атақты өкілінің құрметіне арналған орасан зор құрылыстардың бірі. А.З. Бейсеновтың фотосы
Одна из грандиозных усыпальниц эпохи позднего бронзового века в честь знатного представителя племени. Фото А.З. Бейсенова
One of the grand tombs of the late Bronze Age in honor of the noble representative of the tribe. Foto by A.Z. Beisenov*

Салпыншақ

Ж.с.д. XII–X ғғ.

Алтын, қола, құйма

d – 4,5 см

Мыңшұңқыр, Жетісу

К.А. Ақышевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ АЗ-476

Салпыншақтың имегі тұтаспаған сақинаны құрайтын, қимасында доғал сымнан дөңгелене жасалған. Төменгі жағына екі аттың силуэттік пішіні дәнекерленген. Тұрақты қалыпта, көлемді. Негізіне қарай жуандаған және доғалдана созылған жалы бар мойны көрсетілген, ол маңдайына салбырап түсетін сына тәрізді кекілге ұласады. Тұмсығының ұшы аз ғана қисайып, созылған жолақ тәрізді, көзі дөңгелек пішінде.

Височная подвеска

XII–X вв. до н.э.

Золото, бронза, литье

d – 4,5 см

Мыншунқыр, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ АЗ-476

С массивной дужкой из округлого в сечении прута, образующего фигуру в виде несомкнутого кольца. Внизу припаяны фигурки двух лошадей, выполнены силуэтно. Поза статичная, массивная. Показаны расширяющаяся к основанию и вытянутая дугой шея с гривой, переходящая в нависающей надо лбом клиновидную челку. Морда в виде вытянутой полоски с легка загнутым кончиком, глаза округлой формы.

Temporal suspension

The 12th - 10th centuries BC.

Gold, bronze, cast

d - 4.5 cm

Mynshunkyr, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ АЗ-476

With a massive arch of rounded rod in the cross section, forming a figure in the form of an open ring. The silhouettes of figurines of two horses soldered below. Horses' pose is static and massive. The neck is broadened to the bottom and elongated as an arc. We can also see that the mane passes into beetling wedge-shaped forelock. Animal have muzzle in form of the line with bended tip and rounded eyes.

Сулық

Ж.с.д. VI–V ғғ.

Күміс, құйма

11,8 × 2,9 × 1,7 см

11,8 × 3 × 1,8 см

Елекшар I, Батыс Қазақстан

М.Н. Сдыков, С.Ю. Гуцаловтардың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1351/1-2

Псалии

VI–V вв. до н.э.

Серебро, литье

11,8 × 2,9 × 1,7 см

11,8 × 3 × 1,8 см

Илекшар I, Западный Казахстан

Раскопки М.Н. Сдыкова, С.Ю. Гуцалова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1351/1-2

PsalmsThe 4th-5th centuries BC.

Silver, casting

11,8 × 2,9 × 1,7 cm

11,8 × 3 × 1,8 cm

Ilekshar I, Western Kazakhstan

Excavations of M.N. Sdykov, S.Yu. Gutsalov.

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1351/1-2

Екі ұшы жануардың басы түрінде жасалған, өзекше түріндегі қос сулық. Сулықтың бір ұшында жылқының басы, ал екінші ұшында – қиял ғажайып грифонның бас мүсіні орналастырылған. Көздері жіңішке бедерлі білікшемен қоршалған сопақша пішінде, тұмсығы созылған, грифонның аузы азу тістері көрінетіндей терең ойылған. Жақ сүйегі көрсетілген, құлақтары үшбұрышты пішінде жоғары көтерілген. Жануарлардың мойындары да анық көрсетілген және созылған пішінде, шүйдесінің сызығы мен төменгі бүйір бөлігі мойынның қимасында миндаль тәрізді пішінде көрінетіндей етіп жасалған. Жал сызықтары сулық өзекшесінің толық бетіндегі өткір қырлары түрінде жалғасады. Сулықтардың орталық бөлігі тегіс білікшелердің көмегімен көрсетілген, оларға етпелі тесіктер жасалған.

Парные стержневидные псалии, с окончаниями в виде голов животных. С одной стороны выполнена голова лошади, с другой – мифического грифона. Глаза овальной формы окружены узким рельефным валиком, носовая часть вытянута, у грифона пасть показана глубокой подовальной прорезью, где видны клыки. Скулы выделены, уши подтреугольной формы подняты вверх. Шеи животных также выделены и имеют удлиненную форму, по линии загривка и в нижней боковой части грани выделены так, что шея в сечении имеет миндалевидную форму. Линия гривы продолжается в виде острой грани по всей поверхности стержня псалия. Центральная часть псалиев выделена при помощи плоских валиков, в которых сделаны сквозные отверстия.

Paired stem-like cheek piece, with endings in the form of animal heads. On one side the horse's head, on the other - the mythical gryphon. The oval-shaped eyes are surrounded by a narrow relief roller, the nose is extended, the mouth of the gryphon is shown by a deep basement slot, where fangs are visible. The cheekbones are highlighted; the ears of the sub-triangular shape are raised up. The necks of animals are also highlighted and have an elongated shape. Along the line of the neck and in the lower lateral part of the face, they are highlighted so that the neck in cross section has an almond shape. The line of the mane continues as a sharp edge over the entire surface of the cheek piece rod. The central part of the cheek pieces is highlighted with the help of flat rollers, in which through holes are made.

THE ORIGINS OF THE STEPPE CIVILIZATION: HORSE, CHARIOT AND HORSEMAN

In this historical era, together with the development of mining and metallurgy, there is a huge leap in the construction business and architecture, as evidenced by the presence of large settled settlements with dwellings that had thick walls, grandiose monuments of monumental stone architecture in honor of the nobility. Technological progress has led to the domestication of animals: sheep, cows, camels and especially horses, taming which together with the use of carts allowed to explore the vast expanses of the steppe zone of Eurasia.

The history of civilization of the steppe peoples of Eurasia, if viewed as a whole, directly or indirectly related to the appearance of the horse. So, the domestication of the horse caused the first major movement of people, when getting their hands on a high-speed tool, the man was able to subdue a huge new space. In the memory of people alive a real and yet mythical centaur remained for a long time – Eurasian cavalry, which was feared by the people of Europe and Asia.

In representations of the majority of the people, the horse personified the Sun, fire, and it has not been appeared by chance. In one of the oldest texts in the history of mankind – Rigveda, describes the God Mitra, going into battle on a chariot drawn by horses: «with horses rushing, fire bursting, sparks carving hooves. «In another place is given no less picturesque description of Mithra and his horses:» We honor Mithra ... Whose furious horses with wide hoofs to the troops rush bloodthirsty Between the ranks of the closed Fighting countries.»

The largest military achievement of the II Millennium BC, was the creation of a new weapon – a light war chariot drawn by horses. This discovery was accompanied by the spread of two closely related cultures in the Eurasian steppes, one of which belonged to the Iranians, and the other to the Indo-Aryans. The advent of the war chariot caused a

wave of conquests, and the Indo-Aryans invaded Northern India, and the Iranians – the country to which they gave their name, «Ariana».

The first wheeled vehicles appeared in the middle East in the late fourth Millennium BC. It was a heavy biaxial carts on solid wheels, in which the drawbar harnessed a couple of oxen, – the same way as in the plough. Management was carried out by the reins attached to the metal ring, threaded through the nostrils of the animal (Горелик, 1985, p. 187–188, Кожин, 1985, p. 170–171).

In the 3rd Millennium BC, cart began to be used everywhere for military purposes, they fought the local nobility, they were harnessed, camels, bulls, equids (horses in the middle East did not live). By the end of the third Millennium heavy four-wheeled carts began to spread over vast areas from Central Europe to the lower Volga region (Горелик, 1985, p. 191). In the steppes of the Northern black sea and the Caspian Sea at this time inhabited by sedentary tribes of farmers and pastoralists, according to most researchers, it was Indo-Europeans (Кузьмина, 2000, p. 3–4; Сафронов, 1989, p. 204).

Indo-European tribes managed to domesticate wild horses, tarpans, which were found in the steppes, however, for a long-time horse were bred only for meat. Devices allowed to use horses in transport and for military purposes, appeared only at the beginning of the 2nd Millennium BC, – the creation of this complex was the fundamental achievement of the Indo-Europeans.

First of all, a horse harness was invented – a bit and a bridle fastened on bone cheek-pieces. Then, as a result of facilitating the cart, a lightweight chariot was created with wheels on the spokes. «Given the complexity of the design of the first horse-drawn carts, creative processing in them most of the technical solutions developed in connection with the use of crews with a harness of bulls and equids, you can see in the horse-drawn chariot one of the first inventions, i.e. to consider it as a result of targeted technical work, the task of which was to create a powerful offensive means.» (Кожин, 1985, p. 176). The appearance of the war chariot led to the selection of new hardy and strong horse breeds that could rapidly carry the chariot (Кузьмина, 1999, p. 171).

In parallel with the innovations in the management of the chariot, a martial art developed. The chariot demanded a special harness, the charioteer was to manage it. Only then a warrior, standing on this moving platform, could shoot a bow or throw a spear. It was developed tactics of battles, which consisted in using the speed and maneuverability of the chariot to create numerical superiority in the right place, to subject the enemy to massive shelling from bows and evade melee (Нефедкин, 2001, p. 67, 87). The ranged weapon, which has come to change, is a bow, as the main tool becomes more complicated, to become a composite, glued together from several layers of wood and gains the property of being smaller in size to have greater power. The effectiveness of archery was significantly increased by bronze arrowheads (Кузьмина, 1994, p. 190, Дьяконов, 1994, p. 61). The protective weapon also changes, shell and helmet come instead of shields.

Recent archaeological discoveries have shown that the first evidence of the appearance of udils and chariots belong to the region of the settlement of Indo-Iranian tribes, stretching from the middle Don to the southeastern Ural; In the ancient settlements of this region,

bone cheek-pieces and burials with chariots dating from the 21st –18th centuries BC, were found. (Массон, 1999, Кузьмина, 2000, p. 19).

Following the chariot by the end of 2nd - the beginning of the 1st millennium BC. A fused horse emerged, which became his heart and will-horseman-warrior. If for the movement and the battle the chariots needed a good road, then the horsemen could ride anywhere, fight in rough terrain, constantly change tactics - to be much more mobile and maneuverable.

The ability of the population of the Eurasian steppes to ride a horse is evidenced by a number of facts. These are horse burials in late rubble monuments (Смирнов К.Ф., 1957), numerous finds of bone cheek-pieces from settlements from the Dnieper to Kazakhstan (Смирнов А.П., 1966), horse bones (phalanges) as cult objects in the children's burials of log culture, and cult food in the form of horse bones in the early stages of the Andronov culture.

As noted by K. F. Smirnov, a method of rearing the horse, developed in the steppe zone of Eurasia, penetrated into Front Asia during the early movements of « Indo-European tribes, in the economy and military affairs of which the horse played a significant role.» (Смирнов А.П., 1966). By this time, on appear cheek-pieces made of soft fish bones and horns may represent the prototypes of the more developed Asian bronze fish.

However, it remains not resolved the question of where exactly in Central Europe, the Volga region and Kazakhstan, having a bridle with soft bit and bone cheek-pieces is found. The similarity of forms and ornamentation of cheek-pieces and bone plates, as well as the reconstruction of the bridles, allow us to talk about the development of horse equipment on a vast territory. It is the way of simplification of communication cheek-pieces with a headband and increasing the number of endings of cheek belt to headband more tightly to the horse's head. The composition of the horse bridle included bone cheek-pieces and various types of plaques, strengthened at the junction of the belts.

At the beginning of the 1st Millennium BC, throughout the Eurasian steppes from the Danube to the Altai there is a noticeable unity in the types of bone cheek-pieces with three holes: large, oval central (for threading the motive) and two, often round, on the edges (for connection with the headband).

One of the earliest collections of the cheek-piece kept int the National Museum of the Republic of Kazakhstan, taken from unique settlement Toksanbay. This monument, located in Western Kazakhstan, dated Sintashta time (early bronze age), but the cultural identity is not entirely clear. Here, between the two altars, which included animal bones and other objects, there was a cluster of artifacts, bounded from the North by the wall of the building, and from the South by a row of five pillar pits. Among the objects found in the cluster there were a vessel, fragments of ceramics, bone and flint products, a stone ball, abrasive, the remains of a wooden bowl (?) with metal shackles, animal bones, the remains of burnt branches and finally, two cheek-pieces lying one near the other with traces of harmony, which were in the layer of burnt organic matter (skin?). At the same time, there were not traces of burning on cheek-pieces. Cheek-pieces belong to the shield with a mixed system of thorns: on one copy - monolithic plus plug-in, on the other - only plug-in. In general, the Toksanbay couple is very close to the Ps. Tsimidanov proposed to single out the "Utev type" (sub-triangular plank and shield, close in a plan to the ellipse) , although it is distinguished by the fact that their plates are rather narrow and segmented.

«Cheek-pieces were discovered in a study of the settlement of Toksanbay in 2006, in one of the dwellings, presumably, on religious and ritual purpose. It is well-known that cheek-pieces are part of a horse bridle, designed for harsh control of horse-drawn two-wheeled breathing chariot – a vehicle widely used in the bronze age for warfare and hunting, as well as during various ceremonies in ritual practice, in particular, at the burial of persons, who had during his life special social status.

One of the cheek-pieces had the shape of a shield in the form of a truncated disk or ellipse (sometimes they are called segmental) with a high triangular bar. On the edges of the plank is carved projections (one broken off), believed to be designed to attach the cheek-piece cord-loop to the belt of the headband. On the shield of the cheek-piece with a slight displacement, a so-called central or creeping hole of the basement with traces of polish is drilled. On the back side of the cheek-piece, closer to the bottom edge there are two mastoid monolithic with a thorn shield. Apparently, at the last stage of operation, the spikes turned out to be of different sizes and therefore, probably, had a different degree of pressure on the angle of the horse's mouth. The stud endings are round and polished. On the damaged plank of cheek-piece, three holes of equal diameter are drilled. In one of them, a pin for fixing a cheek-piece on a headband belt, made from the animal's tooth, was preserved. It can be assumed that in the third hole there was also a pin used as an additional spike. With the help of these small holes, the cheek-pieces were fastened, possibly, to the main, so-called suction headband. However, some researchers believe that such cheek-pieces were fastened on a capsule (Kapsug) ie. belt, popularly called cheeky.

The second cheek-piece, which was found alongside the previous one, according to its main morphological features is similar to it. It belongs to the scuterall type, but differs in details. There are not any monolithic thorns with shield. Two additional holes are drilled on the sides of the large central hole with rectangular outlines on the shield, which may have a secondary origin. The triangular plank with lateral protrusions (partially lost) and with three holes is thinned almost half of the plate-blank up to the spongy layer, compared with the thickness of the cheekpiece shield. Traces of being worn out of the product are subtle.

The cheek-pieces are made, according to zoologists, from the pelvic bone of a horse (or a wild camel), more precisely, from the ileal wing, or the sciatic bone. Both cheekpieces are executed with great skill, and underwent careful processing with an abrasive. The edges of the flaps neatly smoothed in one manner. The proximity of many structural elements, in particular, the configuration of plates with triangular planks, as well as the same parameters and similar processing techniques, suggest that both psalms are made by one master. It is possible that both of them were found together, the cheekpiece belonged to the same bridle set. There is an experimentally justified opinion that soft bits (nibbled) were made of twisted hair or wool. They were attached to the main part of the bridle structure, the sugol's belt, through the central opening of the shield of the cheekpiece. The long straps-reins were also passed through the breech hole on the shield of the cheekpiece, which constituted the primary link in the mechanism of remote transmission of a power command on the turn from the charioteer standing at the control place - on the chariot platform.

The analyzed cheek-pieces are a particularly informative and reliable cultural and chronological marker in the study of actual problems of the Bronze Age. Therefore, finding a pair of these wonderful cheek-pieces in the space of the Aral-Caspian steppes,

at a considerable distance to the south from the main foci of their distribution - the Don-Volga steppes, the southern Ural, the basin of the r. Ilek, moreover, on the floor of a dwelling with a complex construction and a peculiar architectural-planning appearance, in combination with a rare faunistic complex and many archaeological artifacts with a special semantic context, attaches special importance to these products. Without going into details of the substantiation of the periodization and chronology of the Bronze Age cultures of the above-mentioned regions, which, in our opinion, are related to the formation of the Toksanbay cultural complex, we note that the types of Scutellar cheekpieces, to which our samples belong, existed in the 18th – 16th centuries BC. Scutellar (and other) types of the cheekpieces occurred mainly from the burial complexes and in the context of the development of the problems of sociocultural phenomena in societies of the 2nd millennium BC, are correlated, by the overwhelming majority of researchers, with the chariot complex».

И Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Костяные псалии с поселения Токсанбай. К вопросу о комплексе колесничих населения Устюрта в эпоху бронзы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2007. – № 1. – р. 87–102.

The funds of the National Museum contain numerous artifacts, testifying to the increasing role of the horse in the life of ancient man and society. At the beginning of 1st millennium BC, there are major changes in both social and household-economic relations. The patriarchal family community is replaced by early state associations with pronounced social differentiation, in the household sphere - semi-settled shepherd's an economy is replaced by nomadic. Social differentiation in ancient society is currently fixed by the presence of magnificent kurgans with embankments up to 20m high, containing grandiose funerary structures that appear simultaneous in different parts of the steppe Eurasia.

Nomadic cattle breeding is “a special kind of producing economy in which extensive mobile cattle breeding are the predominant occupation, and most of the population is involved in periodic migrations.” (Хазанов, 1985, р. 6). According to K.A. Akishev, “Nomadism as a special form of socio-economic relations has created... a peculiar form of social organization and state system, material and spiritual culture...” (Акишев, 1978, р. 54).

From the standpoint of the influence of the natural environment, nomadic cattle breeding is defined as “a form of interaction and dynamic equilibrium of natural and socio-economic processes ... as a way of social functioning in certain ecological niches by means of a nomadic cattle breeding economy and a corresponding mode of production” (Масанов, 1995, р. 4).

Nomadic civilization can be defined «as a special sociocultural system that has historical integrity, length in time, the emergence and functioning of which is associated with a particular ecological environment.» (Хабдулина, 1997).

«In the birth of a particular form of household in antiquity, the determining factor was played by the environmental factor. The value of the environment was contrasted in the period of the emergence of a producing economy (polymetallic epochs), but especially in

the era of the development of iron, which almost coincided in the territory of Kazakhstan with the transition to a new form of economy - nomadic cattle breeding.

The main natural factor that determined the emergence of nomadic cattle breeding as a specific form of farming was the construction of permanent routes of migrations and the origin of nomadism as a common way of life not only in Kazakhstan, but also in other countries is the frequency of subsistence of scarce vegetation unevenly distributed over vast steppes, semi-desert and deserts and seasonal alternation of herbage.

Of exceptional importance for the proof of this thesis is the characteristic of the plant cover of these regions. So, according to Professor I.M. Krasheninnikov, the frequency of grass eaten by the seasons in the Central and Western Kazakhstan steppes, is as follows: in winter - feather grass (Stipa barbata), zhusan (Artemisia terrae-albae), kiyak (Elymus turgaicus), glasswort (Salsola rigida), kokpek (Atriplex canum), biirgun (Anabasis salsa), betege (Festuca sulcata); in spring, erkek (Agropyrum desertorum), feather grass, ebelek (Ceratocarpus arenarius), and finally in autumn, zhusan, glasswort and kokpek (Крашенинников, 1927, р. 43).

The frequency of eating grass is based primarily on the seasonal change of plant forms, which is a natural pattern common to all climatic zones. But the features characteristic only for the dry Kazakhstan steppes, in particular, the depression in the palatability of the plants that make up the main mass of the feed, were also important. The feather grass, erkek and others, wormwood (Zhusan) of all kinds, which is one of the main forms of steppe plant cover, is completely unsuitable for food during the spring and all summer, but becomes the main feed in the autumn and winter when the frost destroys harmful substances in it.

The second important factor in the transition to nomads is the natural supply of drinking water, limited by aridity of the climate, salinity of groundwater, rivers and lakes. For example, the Sagyz, Uil, Emba rivers and their tributaries (Western Kazakhstan) had fresh water for only 2–3 months, and during the rest of the year the water is not suitable for drinking (Крашенинников, 1927, р. 43).

These factors determined that with the onset of heat, cattle breeders were forced to roam north, where there were good grass pastures and abundant fresh water, and with cooling, to return to winter quarters in intermontane ravines, to coastal thickets, to the troughs of sand dunes.

The prehistory of nomadism and the cattle-breeding economy corresponding to it begins from the time of the birth of the ancient Kazakhstani inhabitants of the producing economy, that is, the domestication of wild animals. Known finds of the most ancient bones of domestic animal's date back to the 3rd millennium BC (the settlement Saksaul in the north-east Pre-Aral). From this time and until the transition to the nomadic form, the cattle-breeding economy in its development, as evidenced by the materials of the archaeological excavations, has passed at least two stages.

The first stage was in the 17th – 15th centuries BC, - corresponds, according to the terminology existing in Soviet historical science, to the Fedorov-Nura stage of the Andronov culture (the early period of the Bronze Age). The form of a cattle-breeding farm (settled, adjoining, shepherd), which at that time spread throughout the whole of Kazakhstan, limited to the livestock of domestic animals, was provided by the natural a forage stock available on pastures located near the settlement; cattle prevailed in the herd as the most

productive. However, the maintenance of cattle, in particular the provision of its feed, presented significant difficulties, especially in harsh winter conditions. Confinement in the winter assumed preparation at least the minimum quantity of a forage. Thus, it is likely that mowing appears with the emergence of cattle breeding. In turn, mowing contributed to the birth of primitive farming and stimulated it. Findings during excavations of settlements of this time of tillage tools (a stone hoes) and mowing hay or harvesting crops (a bronze sickles) prove that this was indeed the case. Therefore, we can state the following: in the conditions of ancient Kazakhstan, two forms of farming developed in parallel: settled pastoral cattle breeding and primitive agriculture.

The second stage – the 14th – 11th centuries BC, corresponds to the Alakul-atasku period of the same culture (middle period of the Bronze Age). Among the bone remnants found during the excavation of settlements of this time, we can see the increase of the number of sheep and horse bones, camel bones appear, i.e., the proportion of animals capable of self-propelling forage in winter and adapted to long-range crossings is also increased. At the settlements of the same time, the earliest finds of bone cheekpieces are known, indicating the appearance of a horse bridle and, therefore, domestication of a horse for riding. The significance of this fact for the progress of the household and culture was enormous. Now a man had the opportunity to include more extensive tracts of land in the sphere of his economic activity. The development of new lands and the growth of the herd population were interdependent.

For the first time the remains of wells were found during the excavation of similar monuments in West (the settlement Tasty-butak) (excavation of V.S. Sorokin) and North Kazakhstan (the settlement Chaglinka) (excavation of A.M. Orazbaev) in residential buildings. These findings indicate that man has learned to create artificial sources of water. If earlier it was completely tied to natural water bodies, now this dependence has decreased significantly. Both of these factors were of great importance for the growth of mobility of the tribes, an increase in the territory of their settlement and the development of new areas for pastures and agriculture.

Another fact: among the archaeological material mined during the excavation of graves and settlements from this period, there is the growth of the number of weapons: bronze arrowheads and spears, knives and daggers. Obviously, the development of new lands led to frequent tribal clashes, and often there were direct attacks by foreigners. Only this reason could cause an increase in the production of weapons that are necessary not only to protect their homes and property and to defend the resettlement territory, but also to attack in order to seize other people's property and land.

These facts are quite enough to conclude that in the 14th – 11th centuries BC, shepherd cattle breeding at home has grown into a higher level, the so-called mountain pasture cattle breeding. This form of cattle breeding is characterized by the distribution of pastures already for winter and summer. Near the settlement, cattle are grazed only in winter, and with the coming of the heat, the herd, accompanied by shepherds - armed men - is moved to summer pastures. Consequently, the ancient herders in the 14th – 11th centuries BC, were on the verge of transition to a new form of economy, to nomadic cattle breeding. However, even at this stage, the farm continued to remain cattle-farming. Although the prevalence of cattle breeding is evident, hoe farming continued to exist and progress. So, in the lower reaches of the Syrdarya river with the help of aerial photography were found

remnants of the cultivated fields and irrigation systems belonging to the same centuries. It can be assumed that in favorable climatic conditions, the beginnings of irrigated agriculture appeared rather early.

The results of archaeological prospecting and excavation work prove that in the 9th – 8th centuries BC, there are fundamental changes in material culture, the appearance of monuments is changing, new, previously unknown forms of household items and household utensils appear, the statistics of bone residues show the predominance of sheep and horse bones. Obviously, these changes were the result of the transition of society to a new form of economy - to nomadic cattle breeding. Therefore, the period of the 9th – 8th centuries BC, can be considered as the initial stage of the spread of nomadism in Kazakhstan. Apparently, it was at this stage that year-round roaming spread and a system of seasonal distribution of pastures and water sources was finally formed.

In subsequent centuries, starting from the 7th century BC, (at the epoch of early iron), throughout the steppe and mountain-steppe parts of Kazakhstan, nomadic and semi-nomadic cattle breeding was the dominant form of the economy. However, in different regions of Kazakhstan there are some peculiarities in the development of the economy, both cattle-breeding and agricultural. Three main areas of economic specialization are defined.

One of them is Western and Central Kazakhstan - a zone of steppe and semi-desert. This is an area of extensive nomadic cattle breeding with year-round livestock grazing. The amplitude of the meridional (from south to north) wandering covered vast territories - hundreds of kilometers in length. This zone is characterized by a weak development of sedentary lives and agriculture, but not their complete absence and unchanged seasonal pastures and routes of migrations over the entire period of the existence of nomadism. On the territory of ancient Kazakhstan, classical nomadic cattle breeding developed only in its western and central regions.

The second region is East and South-East Kazakhstan, which includes the mountain systems of Tien Shan and Altai - zones of combination of mountain pasture and dry agriculture, semi-nomadic and semi-settled way of life. A peculiar geographic environment here determined the emergence of a special system of migrations, which received the name vertical by specialists. It was characterized by small amplitude of migrations, long stops at the sites of sites, and annual movements from the northern steppe plains to southern alpine pastures. Due to the fact that seasonal pastures were located at short distances from each other, the pastoralists of these areas took much less time on movement, spending most of the year in stands. Therefore, the tribes of these areas earlier than the areas of the classical nomadism, go to sedentary and agricultural work. In the late Middle Ages dozens of urban civilization centers appear and develop here.

And finally, the third region is South Kazakhstan, the zone of loess plains in the valleys of the Syr Darya, Talas, Arys rivers, the region of early origin of residency and irrigated agriculture, urban culture and irrigation construction. In the lower reaches of the Syr Darya river fortified settlements of urban type and monumental brick buildings of religious purposes appear as early as the 6th – 4th centuries BC».

И Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. –Алма-Ата, 1972.

Ауыздық

Ж.с.д. VIII–VI ғғ.

Қола, құйма

18,8 × 2,8 × 0,6 см

Измайловка қорымы, Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ - 613

Ауыздықтың жүгенге жалғанар басы үзеңгі пішінді етіп жасалған. Сым темір бөлігімен жүгенге жалғанар басының ортасында дөңгелек тесігі бар. Сым темірден жасалған.

Удила

VIII–VI вв. до н. э.

Бронза, литье

18,8 × 2,8 × 0,6 см

Могильник Измайловка, Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ - 613

Удила с окончаниями в виде стремени. В месте перехода прута к окончаниям имеется по округлому отверстию. Выполнены из прута округлого в сечении.

Bit

The 8th-6th centuries BC.

Bronze, casting

18,8 × 2,8 × 0,6 cm

Burial ground Izmaylovka, East Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ – 613

Bits with endings in the form of a stirrup. There is a round hole in the place of transition of the rod to the ends. Made of the rounded rod in cross-section.

Ауыздық

Ж.с.д. VIII–VI ғғ.

Қола, құйма

18,8 × 2,7 × 2,9 см

Измайловка қорымы, Шығыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1045

Қимасында дөңгелек жуан сым темірден жасалған ауыздық. Ұштары үзеңгі пішіндес. Ұштарының жоғарғы бөлігі біршама жуан етіп жасалған.

Удила

VIII–VI вв. до н. э

Бронза, литье

18,8 × 2,7 × 2,9 см

Могильник Измайловка, Восточный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1045

Удила выполнены из прута округлого в сечении. Окончания стремечковидной формы. В верхней части окончаний фиксируется значительное утолщение.

Bit

The 8th-6th centuries BC.

Bronze, casting

18,8 × 2,7 × 2,9 cm

Burial ground Izmaylovka, East Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1045

The bits are made of the round rod in cross-section. Stirrup endings. In the upper part of the endings, a significant thickening is fixed.

Ақинақ

Ж.с.д. VI–V ғғ.

Алтын, темір

27,7 × 7,8 см

Бесоба, 4-оба, Ақтөбе облысы

М.Қ. Қадырбаев, Ж.Қ. Құрманқұловтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-666 ҚРҰМ АЗ-477

Ұштығы тік пішінде, балдағы – көбелек тәрізді. Жүзі шағын. Ұштығы, сабы және балдағы алтын пластинамен қапталған. Сабының бет жағында бойлай түскен жырықтың ізі бар.

Акинак

VI–V вв. до н.э.

Золото, железо

27,7 × 7,8 см

Бесоба, курган 4, Актюбинская область

Раскопки М.К. Кадырбаева, Ж.К. Курманкулова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-666 ҚРҰМ АЗ-477

Навершие прямой формы, перекрестие – бабочковидной. Клинок небольшой. Навершие, рукоять и перекрестие покрыты золотой пластиной. На поверхности рукояти имеется продольная бороздка.

AkinakThe 4th – 5th centuries BC.

Gold, iron

27.7 × 7.8 cm

Besoba, Burial mound 4, Aktobe region

Excavations of M.K. Kadyrbaev, Zh.K. Kurmankulov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-666 ҚРҰМ АЗ-477

The outward form is straight, the crosshair is butterfly-shaped. The blade is small. The top, the hilt and the crosshair are covered with a gold plate. On the surface of the handle there is a longitudinal groove.

Қанжар

Ж.с.д.VIII–VI ғғ.

Қола, құйма

28,2 × 6,6 × 1,2 см

Шығыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1043

Жүзі екі жүзді. Жүзінің қимасы ромб тәрізді, екі бүйіріне беріктік қыры арнайы жасалған. Балдағы жүрекше пішінді, жүрекшенің доға тәрізденген екі сызығының ұштары қанжардың сабына қарай бағытталып жасалған. Қанжардың сабы тік және екі ұшы үшкірленген түзу ұштығы бар.

Кинжал

VIII–VI вв. до н. э.

Бронза, литье

28,2 × 6,6 × 1,2 см

Восточный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1043

Клинок двулезвийный. Сечение клинка ромбическое, специально выведено ребро жесткости. С сердцевидным перекрестьем, у которого сторона, обращенная к рукояти, имеет угол, образованный в месте соединения двух дуговидных выпуклых линий. С прямым навершием, заостренным с обеих сторон, и прямой рукоятью.

DaggerThe 8th-6th centuries BC.

Bronze, casting

28,2 × 6,6 × 1,2 cm

Eastern Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1043

The blade is two-edged. The cross-section of the blade is rhombic, especially derived stiffener. With a heart-shaped crosshair, in which the side facing the handle has an angle formed at the junction of two arcuate convex lines. There is a straight top, pointed on both sides, with straight handle.

Жебелер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Қола, құйма

4,4 × 1,2 см

Нагорненский, Батыс Қазақстан

М.К. Қадырбаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ нқ – 1204

Үшқырлы, ұңғылы.

Наконечники стрел

V–IV вв. до н.э.

Бронза, литье

4,4 × 1,2 см

Нагорненский, Западный Казахстан

Раскопки М.К. Кадырбаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ нқ – 1204

Трехгранные, втульчатые.

Arrowheads

The 5th-4th centuries BC.

Bronze, casting

4,4 × 1,2 cm

Nagornensky, Western Kazakhstan

Excavations of M.K. Kadyrbaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ нқ – 1204

Triangular, socketed

Жапсырма әшекейлер

Ж.с.д. VI–V ғғ.

Алтын, қалыптама

1,8 × 0,3 см

Лебедевка, 39-оба, Батыс Қазақстан

В.А. Кригердің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2- 1366/1-161 БКОМ № 4453/50

Сыртқы беті кедір-бұдырлы, V-тәрізді бейнелі, созылыңқы түрдегі пішінді. Тігуге арналған үш саңылауы бар.

Нашивки

VI–V вв. до н.э.

Золото, штамповка

1,8 × 0,3 см

Лебедевка, курган 39, Западный Казахстан

Раскопки В.А. Кригера

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2- 1366/1-161 БКОМ № 4453/50

В виде растянутой фигуры V-образной формы с рифленой поверхностью. Имеются три отверстия для пришивания.

StripesThe 6th – 5th centuries BC.

Gold, stamping

1.8 × 0.3 cm

Lebedevka, Burial mound 39, West Kazakhstan region

Excavations of V.A. Krieger

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚтк2- 1366/1-161 БКОМ № 4453/50 .

In the form of a stretched figure of V-shape with a corrugated surface. There are three holes for sewing.

Салт атты бейнеленген таналар

Ж.с.д. III–II ғғ.

Алтын, қалыптама

4,4 × 3,6 см

Теңлік, Жетісу

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ АЗ-495/1-4

Салт аттының пішіні стильденген, төмен бедерлеу техникасымен жасалған. Салт атты геральдикалық кейіпте. Бейне бұйымның бетін толықтай жабады. Жылқы кең кеуделі, жуан мойынды, үлкен басты. Кекілі бір будаға буылған, жалы мен құйрығы өрілген. Аяқтары тізесінен бүгілген. Жылқының денесінде ат әбзелдерінің бөлшектері жеке суреттері кескінді түрде көрінеді: басында тізгінімен жүген, кеудесінде дөңгелек қапсырма мен белдік, сауырында төсеніштің өрнекті жиегі бейнеленген. Ер мен үзеңгісі жоқ. Салт аттының мұрны тік, сол қолы жартылай бүгілген, қол білезігі бетінің алдында тұр, саусақтарында қандай-да бір зат бар, сол аяғы төмен еркін салбыраған. Салт атты үстіне тар жеңді, етегі тізесіне дейін жететін, екі сызықпен жиектелген кафтан киген, арқасында қанат тәрізді жамылғы желбіреді, басында – аласа бас киімі, аяғында – ұзын қонышты, өкшесіз етігі бар.

Бляха с изображением всадника

III–II вв. до н.э.

Золото, штамповка

4,4 × 3,6 см

Тенлик, Жетісу

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ АЗ-495/1-4

Фигура всадника стилизована, выполнена в технике низкого рельефа. Поза всадника геральдическая. Изображение предельно полно заполняет поверхность изделия. Лошадь массивная, с мощной грудью и крупной головой на толстой шее. Челка собрана в вертикально стоящий пучок, грива и хвост заплетены. Ноги подогнуты в коленях. На теле лошади видны схематические изображения отдельных деталей конского снаряжения: на голове узда с поводьями, на груди круглая бляха и ремни, на крупе узорный край подстилки. Седла и стремян нет. У седока крупный прямой нос, левая рука полусогнута, кисть находится перед лицом, в пальцах какой-то предмет, левая нога свободно свисает вниз. Седок одет в кафтан с узким рукавом, пола, доходящая до колен, окаймлена двойной линией, на спине развевается крыловидный плащ, на голове – низкая шапка, на ноге – сапоги без каблука с длинным голенищем.

The badges with an image of the horseman

The 3rd-2nd centuries BC.

Gold, stamping

4.4 × 3.6 cm

Tenlik, Zhetysu

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ АЗ-495/1-4

The figure of the rider is stylized, made in the technique of low relief. The rider pose is heraldic. The image completely fills the surface of the product. The horse is massive, with a powerful chest and a large head on a thick neck. The bang is assembled in a vertically standing tuft, the mane and tail are braided. There were neither saddles nor stirrups on the horse. On the horse's body, schematic representations of individual parts of horse equipment are visible: a bridle with reins on the head, a round plaque and belts on the chest, and a patterned edge of the litter on the rump. The saddle and stirrups are have not. The rider has a large straight nose, his left arm is bent, the brush is in front of the face, there is an object in the fingers, the left leg hangs down. The rider is dressed in a kaftan with a narrow sleeve, the floor reaching to the knees is bordered with a double line, a pterygoid is fluttering on his back, a low hat is on his head, and a legless shoe with a long shaft on his head.

**КӨРКЕМДІК МӘДЕНИЕТ:
СТИЛЬ, КОСТЮМ, АТРИБУТТАР**

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА:
СТИЛЬ, КОСТЮМ, АТРИБУТЫ**

**ARTISTIC CULTURE:
STYLE, COSTUME, ATTRIBUTES**

КӨРКЕМДІК МӘДЕНИЕТ: СТИЛЬ, КОСТЮМ, АТРИБУТТАР

Көшпелі мал шаруашылығына көшуге байланысты ежелгі адам өмірінің барлық салаларында болған жаһандық өзгерістердің символы аң стилі болды. Сол кездегі қоғамның төтенше әскерилендірілгендігі күші, қуаты, шапшаңдығы сезілетін аң стилінің жарқын бейнелерінде көрініс тапты. Аталған зер түрінің ерекше қыры жеке жануарлардың, олардың дене бөліктерінің немесе аңдардың айқасу көріністерінің стильденген бейнесі болып табылады. Оның зерттеушілерінің бірі – Н.Л. Членовтың айтуынша, аң стилі – бұл анық бейнелі белгілі бір жануарлардың келбеті (Переводчикова бойынша, 1994, 19-б.).

Аң стилінде көшпелі қоғам өмірінде зор маңызы бар заттар безендірілді: жоғарғы билік белгілері, костюм бөлшектері, әшекей заттары, қару-жарақ және ғұрыптық заттары (оларға қола шырақтар, қазандар, тас құрбандар жатады).

Жануарлар бейнесін беру кезінде жетекші тәсіл стильдеу болды, ол «нақты нысанның белгілі бір шарттылыққа өзгеруімен байланысты және нысанның жекелеген белгілері мен сипаттамаларын іріктеу, бекіту немесе тіпті гиперболизациялау және оларды бейнелеу нұсқасына беру тәсілдерін білдіреді» (Королькова, 2006, 150-б.).

Аң стилі тек қана өнер емес, дала әлемінің әлеуметтік-маңызды және идеологиялық символикасы сияқты болды (Мартынов, Елин, 2009, 164-б.). Мұны, атап айтқанда, Еуразия даласының түрлі нүктелерінде жерленген атақты жауынгерлер костюмдеріндегі аң стилінде орындалған бейнелердің өте қанықтығы дәлелдейді. Бұл заттар символикасының шеберлігімен және күрделілігімен таң қалдырады. Олардың иелері мемлекеттердің көсемдері, билеушілері болғаны сөзсіз.

Алтынның аса маңызды сапасы-икемділігін ерте темір дәуірінің шеберлері барынша толық пайдаланды! Құйылған көлемді заттар селдір және тегіс заттармен іргелеседі. Құю, қалыптау, оймалау, сіркелеу техникасы, бүршіктеу, бедерлеу сияқты оны жасаудағы технологиялық тәсілдердің толық тізімі емес. Сол кездің өзінде шеберлер үлкен және кіші пішіндерді шебер үйлестірді. Салмақтылық пен нәзіктік, көлем және жазық шешім осы бұйымдарды қабылдауда ерекше әсер етті.

Әшекей бұйымдарында біз ерте темір дәуірінің көшпелілері әзірлеген бай бестиарийдің барлық бейнелерін көреміз. Мұнда әртүрлі мысық тұқымдас жыртқыштар (жолбарыстар, ілбісіндер, барыстар), шөпқоректі жануарлар (жылқылар, түйелер, бұғылар, ешкілер, қошқарлар), құстар, қияли жануарлар және тіпті қояндар, кірпі, аралар көрсетілген. Мәселен, Тақсай-1 қорымының 6-обасында бай жерленген әйелдің баскиімінің ұшында біз үлкен мүйіздері бар таутекенің басын көреміз, олардың бетінің құрылымы мұқият көрсетілген. Ал Есіктегі «алтын адамның» бас киімін безендіруде жолбарыстар мен құстардың бейнесі қолданылады.

Ежелгі шеберлер композицияны құруда жоғары шеберлікке қол жеткізгенін атап өту қажет. Олар S-тәрізді пішінді белсенді қолданды, өнертанушылардың пікірінше, бұл бейнеленген кеңістікке кіру сезімін тудыратын көрнекті фигура. Біз, мысалы, Есіктегі «алтын адамның» белбеулерінің бірінде орналасқан таналарда стильденген грифонның пішіні бұлан денесін, оның сақалдарын модельдеуде «сұлулық сызығын» көреміз. Шерубай қорымы, 1-обасының қабірінен табылған жыртқыш құстың айшықты фигурасы нақ осындай кескінге ие. Қарашоқы қорымы, 1-обасының қабірінен бетінде S-тәрізді көрнекті ойықтары бар жолбарыс пішінді бұйым табылды.

Пішінді шеңбер шегінде орналастыру арқылы қызықты әсер беріледі. Бұйым сақина тәрізді оралған қасқырдың бейнесі бар түйреуіш түрінде. Жануар пішінінің көмегімен шеңбер құрылды, ол оған толығымен сай келді және барлық бейнелеу элементтері оның шегінде шоғырланды. Құрылған шеңбер шегінен іс жүзінде ештеңе шықпады, осылайша бейне өз-өзіне тұйықталып, біртұтас бөлшекке айналды.

Тағы бір композициялық шешім Пазырық мәдениетінің тайпалары өнерінде көрсетілді. Таңқаларлық заттардың қатарына бірнеше нұсқада ұсынылған үш өлшемді бейнелер түріндегі ат әбзелдерінің салпыншақтары жатады. Композиция екі бұлан-ның басы мен пішінінен, төменгі жағында қарсы қойылған бүркіт грифондарының бастарымен жанасатын фантастикалық жануардың пішінінен, өсімдік пішінімен үйлескен тұяқты жануардың пішінінен тұруы мүмкін. Сол уақыттағы бұйымдардың көпшілігіне қарағанда, бұл заттарға жан-жақты қарау қажет. Нәтижесінде заттың кеңістікте орналасуына тәуелді әртүрлі көру әсері болды.

Сол кездегі атақты жауынгерлер шошақ төбелі баскиім, қысқа қаусырмалы күртешелер, шалбар мен түрлі биіктіктегі етіктерді киді. Киімді тігуде былғары, киіз, жүн қолданылды. Алтын адамның жерлеу қабірі ерлердің киімі туралы ең толық ақпарат бере алады. Әшекей бұйымдарының қатарына мойын алқасы, сырға, екі жүзік жатады. Екі белдік түрлі таналармен әшекейленген. Күртеше толықтай ұсақ әшекей-

лермен жабылған. Осындай таналар биік етікті безендіруге қолданылған. Қаруға аса көңіл бөлінген. Тек қана қанжарды безендіруге 22 жануарлардың бейнесі пайдаланылған!

Тақсай I қорымындағы әйелдің бірегей қабірін зерттеудің арқасында ерте темір дәуіріндегі тайпалардың әйелдер киімі туралы түсініктерді толықтыра алды. Ол биік конус тәрізді бас киімнен, қысқа күртешеден және ұзын белдемшеден тұрды. Самай аймағында самай салпыншақтары бекітілген. Мойнын көлемді мойын алқасы әсемдейді. Білектерінде білезіктер, сондай-ақ моншақтар мен қалыпталынған қасқырдың азу тістерінен құралған тізбек болды.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде ерте темір дәуіріндегі түрлі тайпалардың жерлеу қабірлерінен табылған жәдігерлер сақталған. Сақ ескерткіштеріне аты аңызға айналған Есік обасы жатады (Жетісу). Орталық Қазақстанда оларға Тасмола, Жыланды, Талды-II, Шерубай, Қарашоқы, Акбейіт-1, еліміздің шығысында – Майемер, оңтүстігінде – Қайтпас обалары жатады. Батыс Қазақстанның сарматтық ежелгі дәуірі Тақсай I, Лебедевка, Бесоба және т.б. қорымдарынан табылған жәдігерлермен көрсетілген. Берел (Шығыс Қазақстан) қорымының материалдары Алтай тауларында юэжы тайпалары құрған таңғажайып және өзіндік әлемді көрсетеді.

1969 жылы археолог К.А. Ақышевтің Есік обасынан толық және сақталған күйде табылған сақ көсемінің обасы тек жерлеу дәстүрін толық қалпына келтіруге ғана емес, сондай-ақ баскиімнің, киім мен аяқ киімнің пішінін қайта құруға, оларға әшекей бұйымдары мен өзге де атрибуттардың орналасуын, қарудың нысаны мен пышақтарды әшекейлеуді қайта қалпына келтіруге және жерлеу киімінің үлгісін табиғи шамаға техникалық түрде орындауға мүмкіндік берді.

К.А. Ақышев атап өткендей, Есік обасынан табылған сақ киімін салтанатты қабылдауларда, жаппай жиналыстар мен мерекелік байқауларда киген. Күнделікті кию үшін ол өте сәнді және ыңғайсыз, ал арнайы жерлеу үшін дайындалуы екіталай. Ол адамдарды таң қалдыру, төмендегілермен салыстырғанда көсем деңгейін көрсету үшін арналған.

«БАСКИИМ. Ұсынылып отырған баскиімнің қайта жаңартылуы археологиялық және жазба деректерге негізделген. Сонымен, археологиялық мәліметтер бойынша баскиімнің өлшемін анықтау үшін, қазба кезінде бастапқы қалпы сақталған әшекей заттарының орналасу жүйесінен алынған ақпарат пайдаланылуы мүмкін. Осы мәліметтер бойынша бас киімнің негізгі өлшемдері, диаметрі мен биіктігін үлкен дәлдікпен өлшеу мүмкін болды.

Баскиім шеңберінің диаметрі оның ең кең бөлігінде орналасқан алтын диадемаға дәл сәйкес келеді. Ол 22 см-ге тең, бұл мата негіздің қалыңдығына +1–1,5 см түзетілген баскиімнің диаметріне сәйкес келеді. Баскиімнің биіктігі диаметрге қарағанда дәлірек анықталуы мүмкін. Ол бастапқы қалыпта сақталған әшекейлерден бастап баскиімнің ұшын аяқтайтын арқардың шағын мүсіншесіне дейінгі

қашықтық бойынша анықталады. Осы деректер бойынша биіктігі 60-65 см-ден анықталуы тиіс.

Болжам бойынша, баскиімнің пішіні қайта қалпына келтірілуі мүмкін. Ол конус тәрізді немесе цилиндрлік болуы ықтимал. Нысанның екінші нұсқасын дәлелдеуге қарағанда бірінші пішінге көптеген дәлелдер келтіруге болады. Бізді қызықтыратын тақырып бойынша нақты мәліметтер Накширустемдік және Бехистундік жазбалардан (Иран) алынуы және Геродоттың көптомдық еңбектерінен аз ғана дерек таңдалуы мүмкін. Бұл дереккөздерден Азия сақтарының үш тобынан тек біреуі ғана – әрдайым шошақ бөрікті бас киім киетін тиграхауда сақтары анықталуы мүмкін, (Струеве, 1946, 233 б.; Дандамаев, 1963, 269-б.), дегенмен, басқа екі топтың сақтары да осындай баскиім киген (Геродот, 1972, 332–333-б.; Струеве, 1958, 56 б.). Бехистун жартасында тиграхауда сақтарының билеушісі Скунха шошақ бөрікті баскиіммен бейнеленген. Персепольдағы ападанның бедерінде де шошақ бөрікті сақтар бейнеленген. Азия сақтары мен Еуропалық скифтердің қоныстанған әртүрлі аудандарынан шығатын металл мен саздан жасалған антропоморфты бейнелердің археологиялық олжалары жазбаша деректерді едәуір толықтырады және зерттелетін сұраққа анық ақпарат енгізеді. Эмудария көмбесінен табылған алтын пластиналарда бейнеленген шошақ бөрікті баскиім киген жауынгер-абыздарды, (Dalton, 1964, Халчаяндағы шошақ бөрікті бас киімді адам бастары (Пугаченкова, 1966; 1971, 19, 20-сурет), Күлобадан жасалған ыдыстардағы конус тәрізді бас киімнің бейнесін және басқаларды (Граков, 1971, VIII-IX кесте) еске алайық.

Сонымен, шошақ бөрікті баскиімдерді тек тиграхауда сақтары ғана емес, сонымен қатар сақ тайпаларының басқа да өкілдері, тіпті Еуропалық скифтер де киген. Алайда, әртүрлі топтағы сақтардың баскиімдерінің бейнелерін салыстырған кезде, әртүрлі сақ тайпалары мен скифтердің баскиімдерінде ұқсастықтармен қатар елеулі айырмашылықтар да болғандығын айтуға мүмкіндік беретін бір деталь анықталады. Мысалы, Эмудария көмбесінен табылған сақ мүсінінде баскиімнің өткір ұшы төмен қайырылған, ал скифтер мен Халчаян сақтарының мүсінінде, Күлобалық құмырадағы бейнелерде конус тәрізді аласа бас киімдер және т.с.с. Бехистундық және персеполь бедерлері сақтарының баскиімдері – биік, биіктігі 70 см-ге дейін тік тұратын конус тәрізді.

Бұл бейнелер ежелгі авторлар «тиграхауда-сақтары» немесе «ортокарибантия сақтары» деген этникалық белгі берген сақтардың бейнесін көрсетеді деп есептейміз» (Ақышев, Кушаев, 1963, 18–19-бб.).

Одан әрі, ортаазиялық сақтардың және еуропалық скифтердің шошақ бөрікті бас киімдеріне қарағанда, тиграхауда сақтардың бас киімін біз «жебе тәрізді» деп атаймыз...

Есік қорғанындағы сақ бас киімінің жебе тәрізді пішінде деп айтуға бас киім ұшында тұрған арқардың шағын мүсіні дәлелдердің бірі болуы мүмкін. Мүсіншенің өлшемдері мен оны кішкентай пластинканың көмегімен бекіту тәсілі бас киімнің жоғарғы бөлігінің өткір ұшына бекітілуі ықтимал деген жалғыз мүмкін қорытын-

дыға келуге мәжбүр етеді. Және соңында, сақ кезеңінде ғана емес, сонымен қатар кейінірек көптеген азиялық көшпелілерде де конус тәрізді бас киім пішінінің кең таралуы себептерін анықтауға жүгінеміз. Себебі біреу-бұл пішіннің осы тайпалардың иелігінде бар арнайы материалдан (киіз, тері, қайың қабығы) дайындау қарапайымдылығы.

Осылайша, Есік қорғаны бас киімі пішінінің жоғары бөлігі жіңішке келген және төменгі жағы құлақшынға ұқсайды, ол желке мен жақ шеттерін, иектің астын жабады.

Бас киімнің нысанын қайта жаңартқаннан кейін оған алтын әшекейлерді орналастыру тәртібін орнату мүмкін болады. Бұл міндет пластиналардың, таналар мен айылбастардың және басқа да әшекейлердің орналасу жүйесі қазба барысында дәл белгіленуімен жеңілдетіледі.

Сыртқы келбетін қайта қалпына келтіру кезінде тек турасынан ғана емес, сонымен қатар бас киімнің толық үлгісінде біртүрлі әшекейлердің жұптылығы сияқты деректер өте маңызды. Бұл олардың бас киімде симметриялық түрде орналасуының дұрыс белгісі болып табылады.

Есік бас киімінің бет жағын сәндік безендірудің негізі, біз моноклитпен алған оның маңдай бөлігі болып табылады. Ол бір қанатты денемен біріктірілген мүйізді жылқының басмүсіні түрінде орындалған. Жылқы басмүсінінің артындағы бос кеңістікті, сауыры мен артқы аяқтары жоқ жылқыға ұқсайтын екі пластиналармен толтырады. Бұл жылқы пішіндерінің жоғары жағында ұшы үшбұрышты пластиналармен аяқталатын екі ұзын тікбұрышты пластина орналасқан. Ұзын пластиналардың жоғарғы ұштарының үстіне шағын жұп пластиналар қойылған.

Бас киімнің беткі жағындағы басты бұйым құстың қанаты секілді екі ұзын пластина мен жебе тәріздес (ұзындығы қанатының ұзындығынан екі есе үлкен) екі ұзын әшекейден тұрады, олардың жіңішке алтын жолақтардан өрілген сабы және жапырақ тәрізді ұштығы бар. Қауырсындар мен жебелер түріндегі әшекейлер жылқылардың басмүсінінен жоғары жұп-жұбымен орналасқан және әрбір жұп екі қауырсын мен екі жебеден тұратын біртұтас пішінді құрайды. Әрбір осындай жұптың астында үшбұрышты пластина бар. Төрт үшбұрышты пішінді пластинкалар бір сызық бойымен орналастырылған. Беті тегіс барлық пластиналар қызыл бояумен боялған. Жалпы, беткі жағындағы әшекей бұйымдар бас киімнің астарлы көрінісін, сәнді және салтанаттылығын көрсетеді.

Есік бас киімінің қалған жақтары да егжей-тегжейлі толық қалпына келтірілді.

Бір үлгідегі әшекейлердің жұптылығы мен олардың қазба кезінде орналасуы - суреттің композициясын қалпына келтіру кезінде сүйенуге болатын жалғыз дерек болып табылады. Алайда, бас киімнің басқа жақтарын безендірген таналар мен пластиналардың бір бөлігі өзінің бастапқы орнында болмағандықтан, бүйір және желке жақтары жинақталуының суретін қалпына келтіруде тек болжамдар мен тұспалдарға жол беріледі. Өрнекті құру негізі ретінде қалпақтың беті бойымен әшекейлердің аймақтық шеңберлі орналасуы алынған. Бұл шешімге жоғары-

да аталған диадеманың орналасқан жері себеп болды, ол бас киімнің үстіңгі және төменгі жағын қосатын, ең кең бөлігін қоршап тұр. Екінші аймағында тау пейзажына ұқсайтын тіс тәрізді алтын таспа болды. Ол өзінің бастапқы орнын диадемадан жоғары бас киім айналасында сақтап қалды. Оның үстінде шошақ төбелі тау шыңдары арасындағы ойпатта, үстінде құстар отырған ағашты бейнелейтін әшекейлер бекітілген.

Осы ағаштардың бірі тіс тәрізді таспада бастапқы күйінде сақталған. Ағаштары бар таспа мен диадеманың арасындағы бос жолақта арыстан тұмсығы бейнеленген алты дөңгелек танадан тұратын үшінші аймақ орналасқан. Осылайша, бас киімнің бүйір және желке жақтарын әртүрлі алтын пластиналар мен таналардан құралған өрнекті суреттер үш жерден қоршайды: ағаштары мен құстары бар тіс тәрізді таспадан жасалған қоршау – «тау пейзажы мотиві», дөңгелек зооморфты таналардан тұратын қоршау және диадема.

Бас киімнің төменгі жағы әлдеқайда жарқын және көз тартарлықтай безендірілген. Таналардың орналасу жүйесі де аймақтық болып бөлінген. Бірінші (диадемадан төмен) аймақты әрбір бүйірінен жұп бойынша симметриялы және бесіншісі желкесінде орналасқан тау текелердің жазықтық бейнелері түріндегі бес тана құрайды, олардың арасында мысық тұқымдас жыртқыш - барысты бейнелейтін екі тана орналастырылған. Төмен қарай қар барыстары мен тау пейзажының мотивтері бар пластиналар түріндегі үш танадан тұратын әшекейлердің екінші аймағы жүреді. Тау мотиві бар барыс тәрізді жұп таналар бас киімнің бүйір жақтарына орналастырылған. Тау пейзажының мотивтері бар екі пластиналы жалғыз барыс тана бас киімнің екі жағында желкелі бөлігінде орналасқан. Және соңғы аймақ лекал тәрізді пішіндегі бес бедерлі фигурадан тұратын әшекейлер. Оның ішінде екі жұп екі жақ бүйірінде, ал біреуі – бас киімнің желке бөлігінде болды.

Есік қорғанынан табылған бас киімнің пішіні мен бұйымдарын қайта қалпына келтіруде (ал ол қалпына келтіру үшін ең күрделі болып шықты) оның әрбір тана-сы мен пластинканың орналасуын, қазба кезінде алынған деректерді негіздеу үшін барлық мүмкіндіктер жасалды. Алайда, өкінішке орай, болжамдар қолданылды, бірақ жалпы алғанда, қайта қалпына келтіру мүмкіндігінше түпнұсқаға барынша жақындатылды. Бас киімнің негізі шамасы киіз-матадан жасалған, тері де қолданылуы мүмкін.

КИИМ, БЕЛДІК ЖИНАҒЫ ЖӘНЕ АЯҚ КИИМ. Әшекей бұйымдарының бастапқы күйінде жақсы сақталуына байланысты киім нысаны мен онда қолданылған таналардың орналастыру тәртібі оңай жүзеге асырылады.

Жерленген адамның үстінде қайырма жағасыз қысқа былғары шекпен киген. Сақталған тері бөліктеріне қарағанда, ол қоңыр немесе қызыл түске боялған. Шекпен толықтай жұқа мыс (қола) пластинкалардан жасалған қатты негізі бар үшбұрышты алтын таналармен тігілген. Әшекейлерді орналастыруда белгілі бір жүйе байқалады: олар бір-бірімен көлденең сызықты бойлай ұштары жоғары қаратылып, төменгі жақтары бір-бірімен жанасатын тізбекті құрайды, ал әше-

кейлердің келесі төменгі қатары ұштары жоғарыдағы таналардың астыңғы бөлігімен түйіседі. Шекпеннің беткі жағындағы әшекейлер толықтай осындай тәртіппен орналастырылған. Шекпеннің жағасы, өңірлері және етегі, білек сызығы мен жеңінің төменгі жағы мысық тұқымдас жыртқыштың тұмсығы бейнеленген төрт бұрышты пішінді таналармен өрнектелген. Жоғарыда аталғандай, олар екі түрлі: көлденең және тік деңгейлі. Сонымен қатар, бірінші түрдегі таналармен шекпеннің көлденең орналасуын талап ететін бөліктері (етегі, білегі) безендірілген. Осындай орналасуда таналардың жоғарғы және төменгі деңгейлері екі тұтас көлденең жолақтарды құрайды. Тік жолақты таналар жоғарыдан төмен қарай жаға мен өңірлерді безендірді, осылайша бүйір жолақтан таналар үздіксіз екі тік сызықты жасайды. Шекпеннің болжамды өлшемі – 46-48.

Көлденең және тік деңгейде орналасқан таналар бастапқы қалыпта жақсы сақталғандықтан, шекпеннің солға қаусырылғаны және тізеге дейін жетпегендігі анықталады.

Қапсырмасы солға қараған сырт киім көптеген сақ және скиф тайпаларына тән, қалай болғанда да осы дәуірге жататын белгілі барлық антропоморфтық бейнелерде киімнің оң жағы сол жағына қарай қаусырылады.

Сол жағына қаусырылатын киім киген сақтар персеполь бедерлерінде (Дьяконов, 1961, 15-сурет), Солоха қорғанынан табылған алтын тарақта бейнеленген скиф-әскерлері, Күлобададағы алтын пластинада қолында кубогы бар скиф және алтын ыдыстағы емдеу үстіндегі скифтер, садақ тартып тұрған скиф бейнеленген композициялық көріністерде байқалады (Граков, 1971, III, VIII–IX, XIII кесте).

Осы суреттердің барлығында шекпендер бойға қонымды, жеңдері жіңішке, бірақ тізеге дейін жететін немесе одан да төмен болатындай ұзын. Олар осы белгілері арқылы Есік шекпенінен ерекшеленеді.

Алайда, екінші Пазырық қорғанынан қысқа тігілген шекпеннің қалдықтары табылды (ұзындығы 90 см). Пазырық шекпені бұлғын теріден дайындалған. Оның сыртқы жағы күдері секілді жасалған. Шекпеннің артқы бөлігі және етегі тері жапсырмалармен безендерілген, оның үстіне алтын әшекейлер бекітілген (Руденко, 1953, 105–106-бб.). Тері мен жұқа ақ киізден жасалған сырт киімнің басқа да қалдықтары Пазырық (Руденко, 1953, 105-106-б.) және Катандин (Видонов, 1938) қорғандарынан белгілі.

Осылайша, Есік қорғанынан табылған шекпен басқа атақты киімдерге қарағанда салтанатты болды, ол тұтастай алтын әшекейлермен безендірілген, қарапайым шекпеннен әрі қабыршақты сауытқа ұқсайды.

Шекпеннің алды және жеңдердің бет жағын әшекейленген таналардың қабатының астында, шекпеннің және жеңінің артқы бөлігін безендірген, артқа қаратылған үшбұрышты әшекейлер үстінде жатқан әр түрлі пішіндегі көптеген ұсақ таналар табылды. Әсіресе, олар кеуде тұсы мен қолдарында көп, тіпті сол қолында түрлі пішіндегі таналардың үйлесімін білдіретін өрнектің мотиві жартылай сақталған. Мұның барлығы жерленген адам шекпенінің астында ішкі жейдесі болға-

нын болжауға мүмкіндік береді. Ол сақталмаған. Ұсақ алтын таналардың орналасуына қарап, оның жеңдері түрлі пішіндегі таналардың үйлесімінен жасалған өрнектермен тігілген, ал жеңдер мен жағалардың төменгі жағы тік бұрышты пішінді таналармен әшекейленген. Шамасы, ішкі жейде шалбарға сымданған.

Алтай-Жетісу аймағы тайпаларында ерлердің ішкі жейделерінің болуы Пазырықтан табылған бүтін жейде мен екінші қорғандардағы қалдықтарымен дәлелденеді. С.И. Руденконың айтуынша, олар жіңішке және қалың кендір ақ матадан тігілген, ал тігістері бойынша қызыл жүн тоқымамен көмкерілген (Руденко, 1953, 104–105-б.).

Есік сақ көсемінің киімін таналармен әшекейленген шалбар толықтырды. Шалбардың ішкі және сыртқы тігістері сызығымен бойлық оқа тәрізді тігілген ұсақ үшбұрыш пішінді жіңішке алтын таналар бастапқы күйінде сақталған. Дәл осындай әшекейлермен шалбар белдігі де безендірілген. Шамасы, шалбар тығыз матадан, былғарыдан тігілген, бұл туралы шалбарға жапсырылған таналардың орналасқан нақты үздіксіз сызығы бастапқы тігілген күйде сақталғандығынан көруге болады. Таналардың сыртқы және ішкі жолақтары арасындағы қашықтық бойынша шалбар ені белгіленеді. Ол 20-25 см-ге тең болды.

Шекпеннің беткі жағында белдік жинағы болды. Он алты алтын айылбастармен әшекейленген салтанатты белбеу ауыр және көлемді болды. Бұғының жатқан күйдегі пішінде жасалған үш тікбұрышты үлкен таналардың табылған жеріне қарағанда, олар белдіктің ұштарына бекітілген. Олардың біреуі сол жағында, ал екеуі қарама-қарсы жатты. Белдіктің қалған бөлігін мүйіздерінің жұпты қалақтары бар бұғының басы түріндегі он үш шағын таналармен әшекейленген. Оның бесеуі-бұғы басы, оңға бұрылып, екі үлкен тана белдіктің оң жағында орналастырылған. Ал қалған сегіз шағын тана оларға қарама-қарсы сол жағында орналасқан. Барлық жапсырма-таналардың арт жағында төрт қырлы күміс сымнан дәнекерленген тікбұрышты ілмектер болды. Үлкен таналарда олар төртеуден, ал кішкентайларында екеуден жасалған.

Белбеуді қайта қалпына келтірілуі келесі түрде ұсынылады. Негізі ұзын қалың теріден жасалды, оған жапсырма-таналардың ілмектерінің орналасу тәртібіне және санына қатаң сәйкес келетін саңылаулар тесілген.

Сосын таналардың ілмектері осы саңылауларға орталастырылып, олар арқылы негізден ұзынырақ екі тері бау жүргізілді.

Осылайша, жіңішке баулар таналарды негізге бекіту және белдікті белге байлау үшін қолданылды. Буынуға арналған жіп табылмағандықтан, белдік баулар арқылы тағылғанын болжауға болады. Қалпына келтіру кезінде белдіктің ұзындығы 0,95–1 м тең болды.

Қола және күміс айылбастар мен салпыншақтармен әшекейленген Есік түріндегі жиынтық белдіктер Еуразия көшпелілерінде ж.с.д. VII–VI ғғ. және кейінгі орта ғасырға дейін кең таралған. Олар XIX–XX ғ. басында қазақ, қырғыз, башқұрт және

басқа да халықтардың сүйікті киімдерінің бірі болды (Захарова, Ходжаева, 1964, 56–59-б., 12, 29 сурет).

Шалбардың балағы ұзын қонышты етіктерге салынған. Аяқ киім де үшбұрышты алтын таналармен безендірілген. Олар сол аяқтың сүйектерінде бұзылмаған күйінде сақталды. Әшекейлердің орналасуы бойынша аяқ киімнің пішінін және қоныштың ұзындығын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік болды. Бұл ұзын, тізеге сәл жетпейтін, шекпендегі секілді алтын таналармен безендірілген етік болғандығы сөзсіз.

Қоныштың жоғарғы және төменгі жақтары тік бұрышты ұсақ әшекейлермен жиектелген. Осындай әшекейлі жиектер аяқ киімнің бас жағында, табанын айнала жасалған болуы мүмкін. Шалбарлар және етіктер еуразия көшпелілерінің киімдерінің бөлшегі ретінде ежелгі замандардан бері кездеседі. Геродоттың өзі сақтардың киімдерін сипаттағанда ұшы үшкір баскиімді және шалбарды айтып өтеді (Геродот, 1972, 323-б.).

Куль-оба ескерткішіне тиесілі ыдыстағы суретке қарасақ скифтерде шалбардың екі түрі бар: тар және кең балақты; олардың балағының төменгі жағы етіктің қысқа қонышына салынған (Граков, 1971, табл. III, VIII–IX).

Тиграхауда сақтарының аяқ киімдері өкішесіз болғаны Персополис ападандаларындағы бедерлерде көрсетілген. Бедерлерде аяқ киім қонышының үстіңгі жиегі, шекпеннің өтегімен түйіскен қалыпна көрсетілген, бұл бейнелердегі аяқ киімнің қоныштары тізеге дейін жеткенін көрсетіп тұр. Аму-Дария көмбесіндегі алтын пластинада сақтар өрнекті шекпенмен және өкішесі бар, ұзын қонышты аяқ киіммен бейнеленген (Dalton, 1964).

Алтайдағы Қаракөл обасынан ер адамның ұзын қонышты былғары аяқ киім, ал Пазырық обасынан – жоғарғы жағы өрнектелген, киізден жасалған ұзын шұлық табылған (Руденко, 1953, 111–112-б.).

Сонымен, археологиялық жәдігерлерді негізге ала отырып, сақтарда аяқ киімнің екі типі: былғарыдан және киізден тігілген, ұзын және қысқа қонышты түрлері болғанын айта аламыз. Осындай материалдардан сақ кезеңінде ер адамның шалбары тігілген болуы мүмкін. Ноин-Ула обасынан (Солтүстік Моңғолия) табылған жәдігерлер, ғұн дәуірінің біршама ежелгі кезеңінде ер адамдар жүннен және жібектен тігілген шалбаралар және киіз шекпендер кигенін куәландырып тұр (Руденко, 1962, 39–40, 44-б.). Сонымен қатар ж.с.д. V–VI ғғ. мерзімделетін Алтайдағы Катанды обасынан жүннен тығыз етіп тоқылған матадан тігілген шалбар және киіз аяқ киім табылған (Гаерилова, 1965, 54 б., 4 сурет). Сонымен, қалпына келтіру бағытында жүргізілген ізденіс жұмыстарының нәтижесінде есіктен табылған сақ адамының киіміне қатысты толық ақпаратқа қол жеткіздік.

Есік обасында жерленген адамның киім-кешегінің толық сипаты келесідей: басында биік, шошақ бөрікті, иек тұсында баулығы бар баскиім болған, баскиім алтын пластиналар және жапсырмалар арқылы әшекейленген; сол құлағының сырғалығы-

ның тұсынан бүршікті алтын сырға және көгілдір көзді салпыншақ табылды; мойнында шығыршықты алтын алқасы бар; денесіндегі – көйлектің жағасы және жеңі түрлі пішінде жасалған, өрнекті жапсырмалармен жиектелген, оның сыртындағы теріден жасалған қызыл түсті шекпен толықтай алтын жапсырмалар және әшекейлер арқылы көмкерілген; саусақтарында – екі алтын жүзік; шекпеннің белі ауыр жиынтықты белдікпен буылған, белдік зооморфты стильде жасалған, көлемді он алты алтын жапсырма – әшекейлермен безендірілген; оның оң жақ шетіне қызыл түсті қынапқа салынған ұзын қылыш, ал сол жағына алтын пластиналармен әшекейленген қынапқа салынған қанжар-акинак ілінген; шалбары жүннен немесе былғарыдан тігілген және тігісі алтын жапсырмалармен көмкерілген; шалбардың балағы киізден немесе былғарыдан тігілген ұзын қонышты, алтын жапсырмалармен әшекейленген аяқ киімнің қонышына салынған. Есік обасындағы сақ-тиграхауда өте бай киіммен жерленген».

II Акишев К.А. Курган Иссык. – Москва, 1978. – 43–52-бб.

Есік обасында жерленген сақ бекзадасы табылғаннан кейінгі уақытта жүргізілген Қазақстан территориясындағы ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеу жұмыстарының нәтижелері мұнда «аң стилі» дамып және ұзақ уақыт жалғасын тапқандығын көрсетті. Сақтардың келбетін айқындайтын ерекше археологиялық мәдениеттер бөлінді, олардың пайда болу негіздері әртүрлі болғанына қарамастан соңғы нәтижелері ұқсас пішіндегі қара-жарақты, ат әбзелдерін, киім әшекейлерін және белдікті қалыптастырды, онда ежелгі халықтардың ғұрптық ұстанымдарын және дүниетанымын көрсететін «аң стилі» басымдық алған ортақ өнерлері болды. «Аң стилі» шамамен ж.с.д. VIII–II ғғ. аралығындағы хронологиялық шеңбер аясында өмір сүрді.

Скифтік-аң стилі өнерінің ұзақ уақыт өмір сүруі, оның көркемдік – дүниетанымдық ерекшелігі мен мазмұны Еуразиядағы көшпелі тұрғындардың мәдени дамуы тұрғысынан қарағанда «аң стилінің» пайда болуы мен қалыптасуы, оның көркемдік, семантикалық және аймақтық ерекшеліктерін анықтау мәселелерін қамтитын мәселелер шеңберін туындатты. Сондай-ақ зерттеулер адамның өмір сүру ортасы мен олардың өзара қарым-қатнасы мәселелерін, ежелгі шебердің шығармашылық қиялына әсер еткен сана мен сана-сезім психологиясын қамтыды.

Ат әбзелдерінде, қару-жарақтарда, киімнің әртүрлі әшекейлерінде, белдіктерде, еңбек құралдары мен айналарда дәстүрлі және каноникалық кейіпте бедерленген аң бейнелерінің жиынтығы «аң стилінің» негізін құрады. Оларды шартты түрде төрт топқа бөлуге болады; құстар, жыртқыш аңдар, шөп қоректілер және мифтік аңдар. Шартты топтардың болуы ж.с.д. I мыңжылдықтың өзінде көркем өнердің кейіпкерлері топтарға бөлу арқылы сол кезеңде көшпелілер қоғамындағы жануарлар әлемінің классификациясының болғандығын көрсетеді.

Көркем бейнелер арасында жыртқыш бейнелері ерекшеленеді, олар «аң стилінде» көп тараған бейнелердің бірі, бұл олардың ежелгі көшпелілердің эстетикалық және ғұрыптық-мифология ұғымында маңызды орын алатындығына негізделген.

Алтайдан табылған мәңгілік тоң басқан обаларды (Берел, Пазырық қорымы) қазу нәтижесінде ежелгі Еуразия тайпаларының ежелгі өнері мен дүниетанымы туралы бірегей мәліметтерге қол жеткізілді. Олар ж.с.д. V–III ғғ. мерзімделетін Пазырық мәдениетіне жатады. Қытай деректеріндегі мәліметтерге сәйкес қарастырылып отырған кезеңде бұл территорияны Юэчжы деп аталатын тайпалар мекен еткен. Тау көшпелілерінің этникалық сипатын анықтайтын басқа нұсқаны ежелгі гректер ұсынды. Сонымен, белгілі антикалық тарихшы Геродот өлкенің ең шетіне «алтын қорышы» грифтер мен аримасполарды орналастырды, мұнда әңгіме болжам бойынша Алтай жайында болған.

Қабір шұңқырында мәңгі тоңды қалыптастыру үшін, бұл обаларды жасаушыларға арнай жағдайлар жасалғандығы туралы мәлімет ерекше қызық (Самашев, 2011, 10 б.). Оларға өз тайпаластарының мәңгілік ұйқыда жататын жерін уақыттың аяусыз және шарасыз әсерлерінен барынша алыстату маңызды болды. Берел қорымының бірнеше обалары жерлеу бұйымдарының біршама көптігімен ерекшеленді. Бұл жерде осы таулы өлкеде қоныстанған тайпалардың көсемдері жерленген болуы мүмкін. О дүниеге олар көптеген жылқылармен аттанған. Сонымен, 1-обада 17 жылқы, 11-обада 13, 10-оба 10 жылқы болған. Кейбір жылқылардың басына ағаштан жасалған таутекенің мүйізі бар теріден тігілген бет перделер кигізілген.

Берел обаларын зерттеуші автор З. Самашевтің пікірінше, жерлеу заттарының көптігіне сәйкестірілген, дәрежесі бойынша ең үлкен 10-обада ағаштан жасалған таутеке мүйіздерінің моделдері болған (Самашев, 2011, 131-б.). Ең ірі мүйіз (бес мүйіздің арасындағы) «меншікті ер» жылқысының басына кигізілген бетперде де бекітілген, ол жылқы сонмен қатар отты-жирен реңімен ерекшеленді. Жануарды таңдау кездейсоқтық емес, таутеке бұл «аспан кеңістігін мекендеуші, тек таңдаулылардың ғана қолы жететін, көсемнің атрибуты және көсемнің символ ретінде қабылданған» (Самашев, 2011, 132-б.).

Мәңгі тоңның арқасында өте жақсы сақталған сүйектен, ағаштан, теріден, киізден жасалған бұйымдар ерте көшпелілер тайпаларының мәдениетін сапалы деңгейде зерттеуге мүмкіндік туғызды.

«Біз 1997 жылдан бастап бүгінге дейін зерттеген Берел қорымының көптеген обалары осы уақытқа жатады (Самашев З., 2011). Ескерткіш осы жерден табылған көшпелі ақсүйектер қорымдарының және ежелгі және ортағасырлық көшпенділердің өнеріне тән ерекше мәнерде орындалған көркемдігі жоғары бұйымдардың арқасында дүниежүзіне мәлім болды (Самашев З., 1999, 88–92-бб.; 2011, 218–238-бб.; 2016, 43, 44-бб.; Samashev Z., 2006, 35–44-бб.; 2008. s. 133–139; 2012, 31–49-бб.; 2013, s. 555–572).

Берел қорымы Қазақ Алтайында, Қазақстан Республикасының Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданының Берел ауылынан батысқа қарай 7 км жерде орналасқан.

Жүзден астам әртүрлі уақыттағы жерлеу-ғұрыптық құрылымдардан тұрады. Ол Бұқтырма өзенінің үшінші террасасында, табиғаты көркем биік таулы алқапта, 1120 м абсолюттік биіктікте орналасқан.

Берел даласының ежелгі тұрғындары бұл жерде өз билеушілері үшін ірі жерлеу орындарын тұрғызған, онда қайтыс болғандардың мүрделерін шірітпей ұзақ уақыт бойы сақтауға болатын еді. Олар бальзамдау құпияларын меңгерген, ал олардың тас құрылымдарды салу тәжірибелері обаның жерлеу камерасында мәңгілік тоңның маусымдық линзасын қалыптастыруға мүмкіндігін берді. Осы мақсатқа жету үшін жерлеу ғұрыптарына байланысты барлық іс-шаралар, марқұмды о дүниеге жіберуді жылдың белгілі уақытында ғана іске асыруға болатын қатаң регламентке бағындырылған болуы мүмкін.

Ірі кесек тау жыныстарынан салынған кейбір обалар ықшам ауданның табиғи-климаттық ерекшеліктеріне, сондай-ақ басқа да факторларға байланысты мәңгілік тоң линзасының құрылуына мүмкіндік берген белгілі бір жағдайлар жасалды, сондықтан жерлеу камераларында сақ көшпелі қоғамының жоғары билік өкілдерімен бірге о дүниеге баратын заттар – киімдер, ат әбзелдері мен ағаштан жасалған жабдықтар, ер-тұрмандар және маталар, ағаш ыдыстар, теріден, киізден жасалған бұйымдар сақталған. Бұл ескерткіштердің бірегейлігі де осында.

1997 жылдың өзінде-ақ осы ескерткішті зерттеуге кіріскен кездегі міндеттің бірі – «оба астындағы мәңгілік тоң линзасын» қалыптастыру және сақтау мүмкіндігін көрсететін модель үлгісін жасау болды. Құрылымның конфигурациясына және параметрлеріне, тас жабындар қабаттарының саны мен қалыңдығына, ірі кесекті тау жыныстарының мөлшері мен формаларына және т.б. байланысты мұзды жыныстардың түрлі типтерін қалыптастыру мүмкіндігі анықталды. Тастардың ұсақ саңылаулы құрылымы мен жоғары жылу өткізгіштікке ие тас материалының өзі (метаморфикалық саз пен төменгі палеозой алевроиттері) № 11 оба астында терең маусымдық мұздану, қар шоғырының және қуаты аз мәңгілік (көп жылдық) алаптарды қалыптастыру үшін жағдайдың туындауына мүмкіндік жасады.

№ 11 обада патшалық еткен әулеттен шыққан ер адамдар мен әйелдер жерленген; оларды сан ғасырлық балқарағай діңінен ойып жасалған және қима-тағанның ішіне орнатылған астауға қойған. Қима-тағанның солтүстік қабырғасының сыртында екі қабатты жерлеу орнында жирен түсті 13 айғыр жерленген. Жануарларды маңдайларынан чеканмен ұрып өлтірген.

Астау балқарағай діңінің бөлігінен ұңғып жасалған, оның беті мұқият өңделген және тегістелген, бұйымға ерекше беріктік беретін, арнайы құрам сіңдірілген. Астау қақпағының бұрыштарында алтын жалатылған, қоладан жасалған бүркіттердің мүсіндері орнатылған және де олар ұшып бара жатқан және қонған жағдайларда бейнеленген.

Қима-тағанның өзі Daziforafruticoza – куриль шөйі бұтасының сабақтары мен бұтақтарынан жасалған ішкі төсемесі бар, екі қабатты қабық төсеммен жабылған,

бір-бірімен жартылай қоссырықтармен тығыз қиюластырылған төсенішпен жабылған.

Астауда жерленген көсемнің басында шаш немесе парик сақталған. Ер адамның бас сүйегінің төбе жағында аяқталмаған трепанация іздері белгіленген, оның әзірше екі жақты түсініктемесі ғана бар, бұл бальзамдау кезінде миды алуға арналған әдеттегі әрекет, не шайқас кезінде соққыдан болған қатты жарақат кезіндегі жарадан сүйек сынықтары мен қатып қалған қанды алу мақсатындағы медициналық көмек көрсету әрекеті. Қабырғаларында және омыртқаларында өмірдің түрлі кезеңдерінде алған, бітіп кеткен көптеген сынықтар анықталды.

Ер адамның жас мөлшерін антропологтар 30–40 жас аралығында деп анықтаған.

Оның бас сүйегінің беткі жағындағы айқын моңғол типтес ерекшеліктері бар аралас физикалық бет-бейнесі анықталды.

Алғашқы қорытынды бойынша әйел ер адамға қарағанда кейінірек жерленген. Мамандар жүргізген молекулярлы-генетикалық зерттеулер барысында бұл жерде жақын туыстық байланысы бар адамдар – анасы мен ұлы (немесе ағасы мен қарындасы) жерленген.

Бұл жерде алтын фольгамен жабылған, денесі мысық іспеттес және беті адам тәріздес сфинкстердің ағаш мүсіндері табылған. Сфинкстердің бастары мүйізді тәждермен аяқталған. Жерлеу орны тоналғандықтан, бұл мүсіндердің бастапқы мақсатын анықтау қиын, олар костюмнің құрамдас элементі болған, мәселен, бас киімді безендіруі мүмкін.

Берел жылқыларын сақтаудың бірегей жағдайы олардың ас қорыту жолдарының құрамын палинологиялық талдау жүргізуге және жерлеу маусымын анықтауға мүмкіндік берді. Ас қорыту жолдарының құрамын жуған кезде анықтауға жарамды жемістер мен тұқымдар анықталған жоқ, бірақ қылқан қалдықтары, дақылдар сабақтарының бөліктері, қабық талшықтары анықталды. Тозаңдары палинокешенде ұсынылған Алтай өсімдіктерінің гүлдену мерзімдері маусым-шілдеге сай келеді. Палеоботаниктердің алдын-ала қорытындысы бойынша жерлеу осы уақыт аралығында жүргізілді.

Жылқылардың салтанатты жамылғысының белгісі бетперде киізілген жануарлардың мүйіздері болып табылады. Тау ешкісінің мүйіздері тәріздес ағаш мүсіндердің мағынасы терең және мұндай бұйымдардың әдеттегі сәндік-қолданбалы мақсаты аясынан тыс болады.

Тау ешкісінің бейнесі жоғары көсем жылқысының салтанатты әбзелінің қалған элементтерімен байланысты. Бұл жерленген адамның таңдаулылық идеясымен байланысты болуы мүмкін. Осы жағдайда сакралдық атрибут – мүйіздер түрінде ұсынылған тау ешкісінің бейнесі семантиканы ашып жазу және жоғары көсем

жылқысының салтанатты әбзелін сәндеу элементтерінің өзара байланыстары жүйесін талдау мән-мәтінінде таңдаулылық идеясымен байланысты болуы мүмкін. Тау ешкісі (үнді-еуропалық мифологиялық дәстүрде құнарлылық ғұрпымен, құрбандық шалу себебімен байланысты ешкінің басқа бейнесімен ұсынылған) – тек таңдаулылар үшін ғана қол жетімді, кеңістіктің ерекше саласын, көк шыңдарын мекендеуші көсемнің атрибуты және Ғарыштың нышаны ретінде ұғындырылған. Жылқылардың бетперделері түрлі жануарлардың және қиял-ғажайып тіршілік иелерінің мүсіндерімен безендірілген. № 11 обада тонаушылар шашып тастаған заттардың арасында біз штандарттың сүйір төбесі ретінде жіктеген қанатты тигрогрифон мүсіндерін таптық, бірақ біз оны ақбоз түсті жылқының басқа кие-етін бетпердесінің элементі, яғни, «жеке ер тұрманы» ретінде анықтау ықтималдығын да жоққа шығармаймыз.

Киізден, алтын пластиналардан және басқаларынан жасалған қанатты қиял-ғажайып тіршілік иесінің бас мүсінінен құралған басқа мүсіндік композиция да 13 жылқының бастарындағы бетперделерін безендірді.

Жылқы әбзелдерінің бөлшектері – жүгендері, төс, құйрық белбеулері, ерлері – қапсырмалары, сулықтары, салпыншақтары, белдіктер бөлгіштері ағаштан жасалып, өрнектеліп безендірілген және алтын фольгамен қапталып, қалайымен жалатылған.

Жылқы әбзелдері бұйымдарына орналасырылған жануарлар бейнелері арасында мысық тәріздес жыртқыштар, тау ешкілері мен арқарлар, бұландар, жыртқыш құстар мен грифондар, сондай-ақ балық бейнелері, өсімдік көріністері бар.

Ежелгі берелдіктердің композицияны құрудың ең ұнамды тәсілдері айналық симметрия және геральдикалық ұңғылау қағидаттары болды. Осылайша орындалған сюжеттер, шлеттері қарама-қарсы қойылған жануарлар бейнелері түрінде безендірілген бөлу белдіктерінде; белдіктерді безендірген аспаларда жиі кездеседі.

Әдетте жылқылардың салтанатты әбзелдерінің белдіктерінде орналасқан үлкен үш өлшемдік қапсырмалар қызығушылық туғызады. Осы қапсырмалардың көлденең бөлігі қиял-ғажайып жануарлардың, сондай-ақ Қазақ Алтайының фауналық кешенінің нақты өкілдерінің бейнелерінде болады.

Бұл жерден, сондай-ақ Берелдің басқа да обаларынан табылған ер-тұрмандары ішіне жүн немесе шөп толтырылған, қызыл түсті матамен тысталған тоқымдар түрінде болды. Түкті құрылымдар табиғатын, атап айтқанда жабудың (?) жұқа киізін зерттеу, шаштардың негізгі бөлігінде өзегінің жоқтығын көрсетті. Бұл қойлардың тұқымдарына және ангор ешкілеріне, оған жақын тұқымдарға тән. Шаш құрамында дақтың бөлшегі анықталған жоқ, бұл жануарлардың тіршілік етуі кезіндегі ақ түстес болғанын көрсетеді. Қазіргі кезде байқалатын қоңыр түс қа-

бір шұңқырының ішіндегі жағдайдың әсерінің және/немесе жасанды түстің салдары болуы мүмкін.

Барлығының ішінде алтын түстес сарғыш түспен ерекшеленетін жылқылардың бірінің ер-тұрманы тұяқты жануарды тигрогрифонның азаптау көрінісі бейнеленген аппликациямен және ағаштан жасалған кедір-бұдыр салпыншақтармен безендірілген. Ағаштардағы жануарлар бейнелерімен қатар, берел обаларының көшпенді үшін әдеттегі материалы – киізде, сондай-ақ ежелгі өнердің шынайы жауһарлары – анималистік бейнедегі, өсімдік және зооморфтық сарындағы аппликациялардан жасалған, мата жіптерде бейнеленген ұлы шеберлердің туындылары, сонымен қатар тоқыма матадан жасалған әртүрлі бұйымдар бар.

Көшпенді ақсүйектердің қабірлеріндегі жылқылардың көп болуы, олардың жоғары әлеуметтік мәртебесін, сондай-ақ қайтыс болған әміршілердің денелерін мәңгілік сақтау әрекетін көрсетеді.

№ 11 обаның мерзімделуіне келер болсақ, онда дендрхронологиялық және радиокөміртектік өлшемдер арақатынастылық негізінде екі мерзім ұсынылды – ж.с.д. 322 ж. аралықты ескере отырып ж.с.д. 355–280 жж. (Алексеев, Боковенко, Васильев, Дергачев, Зайцева, Ковалюх, Кук, ван дер Плихт, Посснерт, Семенцов, Скотт, Чугунов, 2005, 75-б.) және ж.с.д. 297 ж. (Слюсаренко, 2011, 249-б.), ол түптеп келгенде, археологиялық мерзіммен – ж.с.д. IV ғ. соңы – III ғ. басымен сәйкес келеді.

Қайың қабығымен жабылған қима-тағанды басқа обада (№ 10) сирақтары астына бүгіліп салынған, толық салтанатты әбзелденген жирен түсті 10 жылқыны бірге жерлеу орны табылды және де жануарлардың бастары алдыңғы жылқылардың сауырына тақалып қойылған, ал алдыңғы жағына қойылған төрт жылқыда тас тақтастан арнайы тұғырлары болды.

Бұл жерден бірегей аппликациялы он ер-тұрманның мынадай үлгілері алынды: «жалынды қораз» бен сақал-мұрты бар адамның профилі, басында тау ешкісінің мүйізі, арыстанды еске түсіретін жыртқыштың қанатты денесі, қысқа құйрықты – қиял-ғажайып полиморфтық тіршілік иесінің бейнесі. Бейнелердің контуры жұқа жүн жіптермен безендірілген. Сонымен қатар бұл уақыт үшін сирек кездесетін емізік тәріздес әшекейлері бар ірі саз құмыра табылғанын да атап өту керек.

Терең шұңқырдағы үлкен тас жәшіктің ішіндегі қима-тағаны бар № 36 оба тас қабырғаның ішіне марал мүйізінен жасалған алпыстан астам заты бар салтанатты әбзелдегі ат жасырылған жерлеуімен ерекше қызықты. Бұл жылқының сүйектен жасалған әбзелдері Ұлы даланың ежелгі көшпенділерінің сүйектен ою оятын шеберлерінің белгілі туындыларына жатады.

Марал мүйізінен жасалған ат әбзелдеріндегі әшекейлер негізінен бүркіт протомынан, бұлан мүйіздерінен, жылқылардың құлақтарынан және т.с. жасалған синкретикалық тіршілік иесі болып табылды. Оның синкреттігі айдарлар, жылқының құлақтары, бүркіттің бас мүсіні және т.с. ретінде түсіндірілген бұлан түріндегі мазмұнды элементтермен күшейтілген.

Полиморфтық тіршілік иелерінің бұлан мүйіздерін бейнелеу үшін шынайы және ирреалдық сипаттарды үйлестіру тән. Бұлан мүйізінің жалпы құрылысы – шабақ, күрек және өскін айтарлықтай деңгейде шынайы қалпына келтірілген, бірақ мүйіздер қарама-қарсы бетте орналасқан, ал мүйізді күрек жоғары, бұландікі кейін қарай бағытталған. Берел тіршілік иелері мүйіздерінің айдар тәріздес кескіні пазырық обаларының әтештері бар тері аппликацияларға жақын.

Сәндік-қолданбалы да, сондай-ақ культтік-магиялық мақсаттағы барлық бұйымдарда дерлік кездесетін қызыл, ақ және алтын түстердің түстік нышан үйлесімі кейбір мифоэтикалық ұғымдармен тығыз тоғысуы мүмкін. Барлық сүйек бұйымдарға ашық қызыл бояу – киноварь жағылған, кейбір жерлері қалайы пластиналармен және алтын фольгамен жабылған. Бояу жағудың жүйелілігінің белгілі бір қағидаты бар: алдымен қызыл, кейін ақ және сакральды мағыналы алтын түстер жағылған. Барлық түстік гамма жер әміршісінің – жылқы иесінің құдайлық болмысын көрсеткен.

Көркемдік құралдардың (бедерлі бейне, бояу, метал жалату) және техникалық тәсілдердің (мүйізді өрнектеу, бояу, метал фольганы жасау және оны жабу) әр алуандығы сүйектен ою оятын өнердің Еуразияның көшпенділерінің басқа өндірістік технологиялық әлеуетімен ықпалдасатындығын айғақтайды.

Жарқын материалдар № 9 обасынан алынған, олардың қатарында медициналық құрал – бүйірінде буды шығаруға арналған қос түтік орналасқан шағын қола ыдыс. Ғұрыптық ыдыстың ішінде сегіз малта өзен тастары мен сора тұқымдары болды.

Сонымен қатар берел обаларында алғаш рет кездескен ағаш баспалдақты атап өтуіміз керек. Мұнда салтанатты киімнің алтын жапсырмалары, сфинкстердің кішкентай мүсіндері табылды.

№ 9 обада жерленген әйелдің жілік сүйектерінен сүйек кемігін алу фактісі анықталды. Бұған ұқсас жағдай ақсүйек тұқымды қартаң әйел жерленген № 2 берел обасында да орын алған.

Сондай-ақ типологиялық және көптеген компоненттері бойынша Жетісудағы Есік, Ауғаныстандағы тилля-тепе, Оңтүстік Кореядағы Силла және Шығыс Қазақстандағы құлажорға мәдениетінің қатардағы бір обаларынан табылған үл-

гілерге жақын бас киімдердің қалдықтары Берелден (№ 31, № 19 обалар) табылғанын атап өту керек.

Жоғарыда аталғандардан басқа, ежелгі көшпенділердің обаларынан түрлі жылдары ат әбзелдерінің, адам киімдерінің мыңдаған әшекейлері, теріден, киізден, теріден, темірден және ағаштан жасалған заттар табылған.

Берел қорымында жүргізілген көп жылдық жұмыстар барысында осы өңірдің ежелгі тұрғындарының антропологиясы бойынша ауқымды материал жинақталды және үш антропологиялық қайта жаңғыртпалар жасалды. Антропология бойынша материалдар олардың бет-бейнелері, өмір сүру салты, тамақтану рационалы, аурулары және т.с. жайлы айтуға мүмкіндік береді.

Берел обаларынан (тек ол жерден ғана емес) табылған заттар қоғамның бұрынғы ақсүйек тұқымды мүшесін о дүниеге шығарып салғанда сол өмірде ол басқаша өмір сүруі үшін бірге жіберуге арналған ат әбзелдері элементтерін әшекейлеуге ғана арналған. Олар күнделікті нақты тіршілік әрекетінде адамдар пайдаланғанға ұқсас болуы мүмкін, бірақ олардың кейбіреулері (мәселен, күрделі, қиын қиялдағы бейнелер мен сюжеттері бар) қандай да болсын этикалық-ғұрыптық немесе өзге де нормалармен немесе өзге де нормалармен қатаң реттелген және сәйкесінше, «бірге жерленетін жылқыларды» әшекейлеу, жерлеу киімдері және тағы басқа үшін (ерекше тапсырыспен) ғана дайындалған, бірақ «жер бетіндегі» тұрмыста пайдаланылған жоқ. Бұл жерлеу-ғұрыптық құрылыстардан шыққан «көркемдік», шаруашылық-тұрмыстық немесе өзге де бұйымдардың семиотиялық мағыналарын (мәртебелерін) ашумен де байланысты. Бұл заттар қоғамдағы «жаппай» тұтынуға арналған заттарға (мәселен, айырбасқа, сатуға, адамдардың эстетикалық немесе басқа да, оның ішінде, күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыруға) жата ма, яғни олардың кейбіреулерін өнер туындысы (дефинацияның заманауи түсінігінде) деп қарастыруға бола ма? Егер олардың формасы мен мазмұны, сондай-ақ тұтыну саласы да жоғарыда аталғандай, өту дәстүрі нормаларымен реттелгендіктен, онда олар діни-ғұрыптық сипаттағы өнер туындысы ретінде ғана жіктелген және сакралдық саласына жатқызылған. Демек, «аң стиліндегі өнер», «ежелгі өнер» және т.с. сияқты түсініктерді пайдаланған кезде акцент заттардың «нашар болмысынан» сакралдыға өзгертіледі. Мұндай бірегей бұйымдарды дайындау үшін бірсыпыра орталықтар жұмыс істеп, бейнелеу өнерінің сан ғасырлық дәстүрлері, өздерінің көркемдік талғамдары мен бағыттары бар, ұрпақтан-ұрпаққа берілген көркемдік дағдыға және дайындау технологиясының құпияларына ие, жоғары деңгейдегі шеберлер жұмыс істейтін мектептер, «цехтық бірлестіктер» және т.б. қызмет етуі тиіс.

Зерттеліп отырған замандағы оюшылардың, торевтердің және басқа да суретші-шеберлердің туындыларын біз жалпы ежелгі берелдіктердің рухани әлеуетінің және қоғам мәдениетінің даму мән-мәтінінде қарастырамыз. Әрине, нақты көшпенді социумына көркемдік кеңістігіне дәстүрліден басқа, жергілікті шеберлер жасаған және зерделеген және ақыр соңында бұл жаңа ортаны байытқан, социум үшін әдеттегі басқа этномәдени қауымдастық сюжеттері де енді. Бәттен көркемдік бейнелер егер қайта кодтауға ұшырамайтын болса, жаңа этникалық ортада әдеттегі сәндік заттары ретінде қалуы мүмкін, басқа бейнелеу мәтінінің семантикалық алаңына қосылмаған.

Обалардан табылған жылқыларды остеометриялық зерттеу жануарларға алдын-ала сипаттама беруге мүмкіндік берді. Барлық жылқылар азиялық түрге жатты, олардың жоғарғы жақ сүйектері қысқа, жас мөлшері 10–12 жастан 18–19 жасқа дейін, шоқтығы биік, 136–152 см, яғни, орташа және еңселі, жартылай жіңішке және орташа жіңішке сирақтыларға жатады. Көптеген анатомиялық-морфологиялық (сирақ сүйектерінің жақсы дамыған элементтері, бойы, сирағының төмендігі және т.с.) ерекшеліктері берел жылқыларының және қазақи жабы тұқымды жылқыларының сыртқы бейнесінің ұқсастығын көрсетеді.

Ж.с.д. I мың жылдықта ежелгі көшпенділер ортасында орын алған мал шаруашылығын жүргізу тәсілдері, мал шаруашылығы өнімдерін және табиғи материалдарды – ағашты, металды, тасты өңдеу технологиясы; мобильді баспананың және қозғалыс құралдарының тиімді түрлері; еңбек құралдары мен тұрмыс заттары; киімнің пішімдері, зергерлік іс, жақын және алыс шабуыл қару-жарақтары, сауыт-саймандар мен әскери жабдықтар; ат әбзелдері бұйымдары маңызды модификациялаусыз қазақ көшпенді қоғамына дейін қолданылған. Ежелгі көшпенділер мен қазақ мәдениеті арасындағы сабақтастық рухани салада – мұсылмандыққа дейінгі дәстүрлердің және сенімдердің, эпикалық аңыздарды жасау, қоршаған әлемге қатысты жүйелілік білімдерді және көзқарастарды жасау және т.с. дәстүрлерінің жұрнақтарынан айқын байқалады. Ежелгі көшпенділер өнерінің үлгілері қазақтың бейнелеу, сәндік-қолданбалы өнерінің түп бейнесі болып табылатындығы маңызды.

1998–2016 жылдары Берел қорымынан ортағасырлық заманның түрлі кезеңдеріне жататын бірнеше ескерткіштерді зерттедік.

«Түркілердің алдындағы» заман нысандары жерлеу тәжірибесіндегі кейбір этнографиялық айырмашылықтарды көрсетеді. Атап айтқанда, негізін ірі тастардан жасалған қоршаулар құрайтын бірнеше дөңгелек құрылымдардың бір-біріне жанаса орналасуы.

Осы диаметрлері шағын, қалпы тұрғысынан дөңгелек қоршау-қаландыларды негізгі деп атауға болады, олар біз берел заманы үшін шартты түрде «сяньби-жужандық» деп атап көрсеткен, ж.с. II–V ғғ. кезеңіне тән жер бетіндегі құрылыстар.

Дөңгелек қоршаулар-қаландылардан Қазақ Алтайының ежелгі ортағасырлық тарихында шартты «сяньби-жужандық» кезеңін атау үшін негізгі мерзімдік маркер болып табылатын қару түрлері шығады.

Қытай деректері бойынша сяньби (сяньбэй) Байкал маңы және Моңғолия далаларында қалыптасқан, көбі мемлекеті күйрегеннен кейін бір кездері хуннуларда вассалдық тәуелділікте болған, негізінен сюнну және басқа да тайпалық топтардан құралған, жеке бірлестігін құрған, моңғол тілдес халық екені белгілі.

Өзінің зор күші кезеңінде сяньби көршілес өңірлерге, оның ішінде Саян-Алтайына әскери жорықтар жасаған. Адамдардың дара жерлеу орындары мен жеке шұңқырларда жылқылардың жерлеу орындары бар, Берел жерлеу алаңында ерекше ескерткіштердің пайда болуы, шығу тегі шығыс азиялық көшпенділердің жылжу топқынымен байланысты болуы мүмкін.

Олар тарихи сахнадан ғұндардың (сюнну) кеткенінен кейін, басқа мәдени-тарихи жетістіктерден басқа, көрші елдерде әскери істің және қару-жарақтың дамуына көп ықпалын тигізді. Сондықтан Саян-Алтай тауының бірқатар өңірлерінде, сонымен қатар қазіргі Қазақ Алтайы аумағында, ж.с.д. II ғ. кейін, әсіресе ж.с. III ғ. ерекше жерлеу-ғұрыптық құрылыстарының пайда болуын сяньбидің батыс экспансиясының салдары деп түсіндіруге болады.

Бұрын анықталған берел олжалары арасында темір жебелердің түрлі типтері, садақтың сүйек қаптапалары, алдаспандар мен сауыт тілікшелері кездеседі. Соңғылары ежелгі берелдіктердің қорғаныс қару-жарақтарын пайдаланғандығын және олардың атты әскерінің құрамында ауыр қаруланған әскерлер-катафрактар болғандығын мәлімдейді.

Кейбір зерттеушілер ж.с. V–VI ғғ. межелейтін бұл олжалар келесі «жужандық» (кейбір ғалымдардың терминологиясы бойынша «кудыргэ алдындағы») кезеңді қамтиды. Бұл Таньшуда хатталған шежірелік аңызға сәйкес ежелгі түркілер Ашиналар Гаочаннан Алтайға қоныс аударылған, бұл жерде біраз уақыт бойы темір кенін өндіруге мәжбүр болған және осы металдан жасалған түрлі өнімдерді өздерінің сюзерендері – жужандарға жеткізген.

Алтай субөңірлерінің түркі тілдес халықтары мәдениетінің даму тарихында бұл кезеңді зерттеушілер берелдік деп атаған. Түркітану ғылымында бұл анықтама әлі күнге дейін сақталған.

Бұл жерде біз түркі заманының – VI–VIII ғғ. жерлеу ескерткіштерін зерттедік. Бұл атап айтқанда, жер бетіндегі құрылысы тік бұрышты бастапқы негізді № 25

және № 16 обалар. Осы обалардан ат әбзелдерінің және қару-жарақтардың түрлі заттары, жинақтамалы белдік кешендері, атап айтқанда, үйрек, үлкен көзді және аяғына астына бүккен әлдебір аң бейнелеген күміс әшекейлер шықты.

Сонымен, Берел жерлеу-ғұрыптық кешендерінің материалдары негізінде ж.с.д. I мыңжылдықтың ортасы – соңы және ж.с. I мыңжылдығының ең басынан бастап екі мәдени-мерзімдік көкжиекті атап өтуге болады:

ж.с.д. IV–III ғғ. – пазырық (юечжи);

ж.с.д. III ғ. – б.з. II ғ. – сарматтық-ғұндық.

Ж.с. I мыңжылдығының барлық дерлік тарихи бөлігі үшін біртіндеп бір-бірін ауыстыратын үш мәдени-хронологиялық көкжиекті атап өтуге болады:

ж.с. II–V ғғ. – сяньби-жужандық;

ж.с. V–VI ғғ. – берелдік (ежелгі түркілік);

ж.с. VI–VIII ғғ. – шын мәнінде, түркілік.

Осылайша, Берел қорымының материалдары осы уақытта зерттелетін өңірде және бүкіл Орталық Азияда өткен мәдени-тарихи оқиғалардың аса көптігін көрсетеді. Берел қорымындағы жаңа зерттеулердің арқасында біз алғаш рет ғұндар мен ежелгі түркі замандарының арасындағы жаңа аралықты - «сяньбилік» немесе «сяньбилік-жужандық» мәдени-мерзімдік көкжиекті бөліп көрсеттік. Осылайша, көрсетілген замандар арасындағы бос кеңістікті толтыруға және ғұн заманынан ежелгі түркілер мәдениетіне тікелей өту туралы таптаурындық ұғымды жеңуге болады.

Өңірдегі зерттелетін кезеңнің оқиғалары Берел обаларынан алынған материалдарды зерттеу негізінде жаңғыртылатындығы анық, Орталық Азиядағы және басқа да шектес аумақтардағы күрделі және қарама-қайшы этномәдени үдерістерді кең ауқымда қарастыру қажет.

«Сяньби-жужандық-ежелгі түркілік мерзімдік көкжиектік» берел материалдары халықтардың Ұлы қоныс аудару заманы (ж.с.д. II ғ. – ж.с. VI ғ.) деп аталатын кеңейтілген шеңберге жатады.

Қазақ Алтайы тұрғындарының мәдени бет-бейнесін қалыптастыруға Алтай тау жүйесінің, Оңтүстік Сібірдің үйлесімді мәдениеттері иеленушілерінің түрлі байланыстарының және өзара әрекеттестіктерінің және ежелгі қытай патшалықтарындағы, әсіресе, Хань заманындағы (ж.с.д. 206 ж. – ж.с. 220 ж.), Үш патшалық кезеңдеріндегі (ж.с. 220–280 жж.) және шығу тегі «варварлық» (сяньбилік) саналатын Тан әулетіне дейінгі оқиғалардың ықтимал ықпалын да ескеру де қажет».

II Самашев З. Берел қазынасы – бабалардың ұлы мәдени мұрасы // Қазақ даласы өміршілерінің алтыны. – Тэджон, 2018. – 170–191-бб.

Қапсырма – ат әбзелінің бөлшегі

Ж.с.д. V–III ғғ.

Қола, құйма

7,8 × 7 × 1,5 см

Бесоба, Батыс Қазақстан

М.К. Қадырбаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1209 2304/2

Екі өркешті екі түйенің бір-бірінің жалынан тістесіп, айқасып тұрған композиция арқылы безендірілген қапсырма. Түйелердің мүсіндері бір жақ қырынан көрсетілген және әрбір дене мүшелері анық бедерленген. Түйелердің басы жақсы сомдалған, құлақтары артқа қарай тарбиған және көздері миндаль пішінді етіп анық бедерленген. Үлпілдеген жалдары толқынды сызықшалар арқылы көрсетілген, ол кейін мойынға ұласып жатыр. Денесі шағын екі өркеші бар. Құйрығы тік, жоғары көтерілген. Алдыңғы өркештен басталған сызық бұйымды ілуге арналған ілмек түрінде жасалған. Түйелер экспрессивті үлгіде бейнеленген, жануарлардың түрлік ерекшеліктері анық көрсетілген.

Бляхи – детали конского снаряжения

V–III вв. до н.э.

Бронза, литье

7,8 × 7 × 1,5 см

Бесоба, Западный Казахстан

Раскопки М.К. Қадырбаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1209 2304/2

Бляхи украшены композицией из объемных фигур двух противоборствующих двухгорбых верблюдов, они кусают друг друга в загривок. Фигурки верблюдов показаны в профиль и значительно детализированы. У верблюдов мощная голова с оттопыренными назад ушами, отчетливо показанными миндалевидными глазами. Пышная грива выделена плавными линиями, которые переходят в шею. Тело узкое с двумя горбами. Хвост прямой, поднят вверх. Линия, ведущая от передних горбов, переходит в закругленную петлю для подвешивания предмета. Верблюды изображены в экспрессивной манере, мастерски показаны видовые особенности животных.

Plaques - details of horse equipmentThe 5th – 3rd centuries BC.

Bronze, casting

7,8 × 7 × 1,5 cm

Besoba, Western Kazakhstan

Excavations of M.K. Kadyrbaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1209 2304/2

The plaques are decorated with a composition of three-dimensional figures of two opposing two-humped camels, they bite each other in the back of the neck. Figures of camels are shown in profile and are significantly detailed. Camels have a powerful head with ears protruding backwards and clearly shown almond-shaped eyes. The magnificent mane is highlighted smooth lines that go into the neck. Narrow body with two humps can be seen there. The tail is straight, raised up. The line leading from the front humps goes into a rounded loop to hang the object. Camels are depicted in an expressive manner, the animal species are expertly shown.

Қапсырма – ат әбзелінің бөлшегі

Ж.с.д. VI–V ғғ.

Қола, құйма

11,9 × 10,8 × 2,6 см

Қырықоба-2, Батыс Қазақстан

М.Н. Сдықов, С.Ю. Гуцалов, А.А. Бисембаевтың қазбалары

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1358

Бөрі тұмсықты, дене тұрқы мысықтектес жыртқыштың сақина тәрізденіп оратылған қалыптағы мүсіні түрінде жасалған көлемді қапсырма. Жыртқыш бір қырынан көрсетілген, оның созылған аяқтарының табандары ортада түйіскен қалыпта бейнеленген. Арандай ашылған аузында азулары анық көрсетілген. Көздері миндаль пішінді, үш бұрышты құлақтары мойынға қарай жымиған. Ұзын құйрығының ұшы бұратылып, денесіне жабыстырылып сомдалған. Тырнақтары ұзын етіп көрсетілген. Тұтастай алғанда схемалы түрде жасалған жылқының тұяғы түріндегі пішінді көрсетеді.

Бляха – деталь конского снаряжения

VI–V вв. до н.э.

Бронза, литье

11,9 × 10,8 × 2,6 см

Қырықоба-2, Западный Казахстан

Раскопки М.Н. Сдыкова, С.Ю. Гуцалова, А.А. Бисембаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1358

Крупная бляха в виде свернувшегося в кольцо хищника семейства кошачьих с волчьей мордой. Хищник показан в профиль с вытянутыми лапами, соприкасающимися в центре друг с другом. С открытой пастью, где отчетливо показаны клыки. Глаза миндалевидной формы, уши треугольной формы, прижаты к шее. Длинный хвост закручивается на окончании, выполнен плотно прижатым к телу. Показаны длинные когти. На крупе имеется небольшой округлый выступ со схематичным оттиском в виде копыта лошади.

Plaque - horse equipment detail

The 6th-5th centuries BC.

Bronze, castings

11,9 × 10,8 × 2,6 cm

Kyrykoba-2, Western Kazakhstan

Excavations of M.N. Sdykov, S.Yu. Gutsalov and A.A. Bisembaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1358

A large plaque appears in the form of a feline predator coiled in a ring with a wolf snout. The predator is shown in profile with legs extended in contact with each other in the centre. Open mouth, where canines are clearly shown. The eyes are almond-shaped, the ears are triangular in shape, pressed against the neck. The long tail is rounded at the end, made tightly pressed to the body. Long claws are shown. On the rump, there is a small rounded ledge with a schematic impression in the form of a horse's hoof.

Жапсырма әшекей

Ж.с.д. VI–V ғғ.

Алтын, қалыптама

2,5 × 1,5 см

Лебедевка, 6-оба, Батыс Қазақстан

А.А. Бисембаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-1364/1-67 БКОМ №8651/3

Жиектері ішке қарай қайырылған, тегіс. Бет жағындағы бейне аңдық стильде жасалған. Тікбұрыш тәрізді пішіннің ішінде бұғының стилденген басы бейнеленген.

Нашивка

VI–V вв. до н.э.

Золото, штамповка

2,5 × 1,5 см

Лебедевка, курган 6, Западный Казахстан

Раскопки А.А.Бисембаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-1364/1-67 БКОМ №8651/3

Плоская, с загнутыми внутрь краями. Изображение на лицевой поверхности выполнено в зверином стиле. В пределах фигуры подпрямоугольной формы размещена стилизованная головка оленя.

Stripe

The 6th – 5th centuries BC.

Gold, stamping

2.5 × 1.5 cm

Lebedevka, burial mound 6, West Kazakhstan region

Excavations of A.A. Bisembayev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚтк2-1364/1-67 БКОМ №8651/3

Flat, with bent edges. The image on the front surface is made in animal style. A stylized deer head is placed within the figure of the sub-rectangular shape.

Қапсырма– ат әбзелінің бөлшегі

Ж.с.д. V–III ғғ.

Қола, құйма

6,6 × 5,6 × 2,3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 1

Бұйым бір-біріне қарап тұрған екі еліктің бастары арқылы безендірілген. Еліктің мойны мен басы жүрекше пішіндес мүсінді құрап тұр. Бастары бір қырынан көрсетілген, көз жанары үлкен ұяшыққа ұқсас және тұмсығы мен аузы біріккен түрде созылықты етіп жасалған. Ұзын құлақтары жоғары көтеріліп, құлақтың ұяшығы анық бедерленген. Жануарлар нәзіктік үлгісінде бейнеленген.

Бляха – деталь конского снаряжения

V–III вв. до н.э.

Бронза, литье

6,6 × 5,6 × 2,3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 1

Изделие украшено головами двух косуль, смотрящих друг на друга. Шеи и головы образуют сердцевидную фигуру. Головы показаны в профиль, с выделенными зрачками в роговицах, носовая часть вытянутая без выделения ротовой части. Длинные уши подняты вверх, выделены ушные раковины. Животные изображены с присущим прототипу изяществом.

Plaque - horse equipment detailThe 5th-3rd centuries BC.

Bronze, castings

6,6 × 5,6 × 2,3 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1207/ 1

The product is decorated with the heads of two deer, looking at each other. Neck and head form a heart-shaped figure. The heads are shown in profile, with highlighted pupils in the corneas, the nasal part is elongated without isolation of the oral part. Long ears are raised up, auricles are highlighted. The animals are depicted with a grace inherent in the prototype.

Айылбас тоға

Ж.с.д. II ғ.

Қола, құйма

8,9 × 4 × 0,7 см

Қарамұрын 2, 1-оба, Орталық Қазақстан
М.К. Қадырбаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1217

Композиция бұрыштары дөңгеленген тік бұрышты жақтаудың ішіне орналастырылған. Композицияда екі алдыңғы тізесі бүгіліп құлаған үлкен түйенің мойнынан тістеп тұрған жыртқыш бейнеленген. Түйенің басы төмен еңкейген, алдыңғы екі аяғы бүгулі, денесі ірі, екі өркеші анық көрсетілген және құйрығы ілмек тәрізденіп бір жақ қырынан бейнеленген. Жыртқыш шабуылды қозғалыс жасап тұрған қалыпта бейнеленген. Кейбір дене мүшелері анық көрсетілмеген.

Пряжка

II в. до н.э.

Бронза, литье

8,9 × 4 × 0,7 см

Карамурын 2, курган 1, Центральный Казахстан
Раскопки М.К. Кадырбаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1217

Композиция вписана в прямоугольную рамку с закругленными углами. Композиция состоит из объемных фигур упавшего на передние колени верблюда и хищника, терзающего его в области нижней части шеи. Верблюд показан в профиль, с опущенной головой, с подогнутыми передними ногами, туловище массивное, четко выделяются два горба, хвост выделен крючком. Хищник показан в экспрессивной позе, атакует сверху. Части тела выделены нечетко.

Buckle

The 2nd century BC.

Bronze, castings

8,9 × 4 × 0,7 cm

Karamuryn 2, Kurgan 1, Central Kazakhstan
Excavations of M.K. Kadyrbaev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК-2-1217

The composition is inscribed in a rectangular frame with rounded corners. The composition consists of three-dimensional figures of a camel and a predator falling on its front knees, tearing it in the lower part of the neck. The camel is shown in profile, with its head down, with its front legs bent, the body is massive, two humps stand out clearly, the tail is crocheted. Predator is shown in an expressive pose, attacking from above. Parts of the body are not clearly distinguished.

Әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Күміс, құйма

7 × 0,7 см

6,8 × 0,7 см

Лебедевка, 1-оба, Батыс Қазақстан

М.Г. Мошкованың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1139/1-2

Бет жағы дөңестелген, дөңгелек пішінді жақтауы бар әшекей. Ортасында үш сәулелі свастика орналастырылған. Сәулелердің ұштары қайрылып дөңгеленген. Мүсіннің ортасы дөңгелек тесік арқылы безендірілген.

Бляшки

V–IV вв. до н.э.

Серебро, литье

7 × 0,7 см

6,8 × 0,7 см

Лебедевка, курган 1, Западный Казахстан

Раскопки М.Г. Мошковой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1139/1-2

Округлой формы, с рамкой, выпуклой с лицевой стороны. В центре размещена трехлучевая свастика, получившая обозначение как трискеле (в переводе с греч. «треножник»). Лучики закругляются на окончаниях. Центральная часть фигуры украшена круглым сквозным отверстием.

PlaquesThe 5th-4th centuries BC.

Silver, casting

7 × 0,7 cm

6,8 × 0,7 cm

Lebedevka, Kurgan 1, Western Kazakhstan

Excavations of M.G. Moshkova

National Museum of the Republic of the Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1139/1-2

Round shaped, with a frame, convex from the front side. In the centre, there is a three-beam swastika, which has been designated as triskele (translated from the Greek. "Tripod"). Rays are rounded on the endings. The central part of the figure is decorated with a rounded through the hole.

Айылбас

Ж.с.д. VI–V ғғ.

Бұғы мүйізі, оймалау

5,1 × 4,3 × 1,3 см

Тасмола V, 3-оба, Орталық Қазақстан

М.К. Қадырбаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК – 2 – 1164

Белдіктің айылбасы түріндегі бұйым. Жалпы сұлбасы грифонның басы пішіндес етіп жасалған, оның беткі бөлігінде көптеген жануарлар бейнеленген. Беткі қабатының ортасында жүгірген қалыпта бейнеленген қабан бар. Сондай-ақ мұнда үш таутекенің, бөрінің және бұғының басы бедерленген. Бір жануарды бейнелеген сызық келесі жануардың құрамдас бөлігі етіп пайдаланылғаны анық көрінеді. Бұл композиция аңдық стиль сипатындағы үлгі және бұл үлгі «жұмбақ сурет» деген атаудың күрделілігіне байланысты туындаған.

Пряжка

VI–V вв. до н.э.

Рог марала, гравировка

5,1 × 4,3 × 1,3 см

Тасмола V, курган 3, Центральный Казахстан

Раскопки М.К. Қадырбаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК – 2 – 1164

Представляет собой пряжку от пояса. Выполнена в виде головы грифона, в пределах ее контура внутри размещены многочисленные животные. Центральную часть внешней поверхности занимает мчащийся кабан. Также здесь нанесены головы трех козлов, волка и, видимо, оленя. При этом, линия, изображающая одно животное, в то же время является составной частью изображения другого животного. Данная композиция является характерным примером звериного стиля и такие образцы получили в связи со сложностью наименование «загадочная картинка».

Buckle

The 6th-5th centuries BC.

Maral horn, engraving

5,1 × 4,3 × 1,3 cm

Tasmola V, kurgan 3, Central Kazakhstan

Excavations of M.K. Kadyrbaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК – 2 – 1164

It is a buckle from the belt. Made in the form of a gryphon's head, numerous animals are located within its contour inside. The central part of the outer surface is racing boar. Also here are the heads of three goats, a wolf and, apparently, a deer. Moreover, the line depicting one animal, at the same time is being part of the image of another animal. This composition is a typical example of an animal style, and such samples received the name "mysterious picture" due to the complexity.

Моншақтар

II–IV ғғ.

Янтарь, тегістеп ажарлау

34,8 × 3 см

D – 3,5–0,5 см

Лебедевка III, 2-оба, Батыс Қазақстан

Г.И. Багриковтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚҰРМ УҚ 686

Моншақтар тізбегі сармат әйелінің бай жерлеу орнынан табылды. Моншақтардың диаметрлері және пішіндері әркелкі. Моншақтар қара-қоңыр түсті және біршама ашық түсті жолақтары бар. Беткі жағы жылтыратылған.

Бусы

II–IV вв.

Янтарь, шлифование

34,8 × 3 см

D – 3,5–0,5 см

Лебедевка III, курган 2, Западный Казахстан

Раскопки Г.И. Багрикова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚҰРМ УҚ 686

Низка бус была обнаружена в богатейшем погребении сарматской женщины. Имеют разную форму и диаметр. Темно-коричневого цвета с более светлыми прожилками. Поверхность заполирована.

BeadsThe 2nd-4th centuries AD

Amber, grinding

34,8 × 3 cm

D – 3,5–0,5 cm

Lebedevka III, kurgan 2, Западный Kazakhstan

Excavations of G.I. Bagrikov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚҰРМ УҚ 686

Stringing beads were found in the richest burial of a Sarmatian woman. They have a different shape and diameter. Dark brown colour with lighter veins. The surface is polished.

Белдік

I–IV ғғ.

Металл, құйма

- 1) 5,3 × 3,1 × 0,5 см
- 2) 5,3 × 3,3 × 0,5 см
- 3) 3,1 × 2,6 × 0,5 см
- 4) 3,9 × 2,9 × 0,7 см
- 5) 4,9 × 2,9 × 0,5 см
- 6) 4,5 × 2,9 × 1 см
- 7) 5,2 × 3 × 0,6 см

Бөріжар, Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚР ҰМ 1103/1-3, 1104, 1105, 1106, 1107

Белдік жиынтығы таналар мен белдіктің ұшынан тұрады. Өшекейлері күрделі пішінде жасалған, төменгі бөлігі құстың қосарланған құйрығына ұқсайды. Өшекейлерде белдіктің негізіне бекітілетін төрт саңылау бар. Өшекейлердің басқа түрлерінің бір бөлігі жартышар тәрізді болып келетін бұрыс тікбұрыш секілді жасалған. Белдіктің ұшы ұзын, соңы дөңгеленген.

Пояс

I–IV вв. н.э.

Металл, литье

- 1) 5,3 × 3,1 × 0,5 см
- 2) 5,3 × 3,3 × 0,5 см
- 3) 3,1 × 2,6 × 0,5 см
- 4) 3,9 × 2,9 × 0,7 см
- 5) 4,9 × 2,9 × 0,5 см
- 6) 4,5 × 2,9 × 1 см
- 7) 5,2 × 3 × 0,6 см

Бөріжар, Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚР ҰМ 1103/1-3, 1104, 1105, 1106, 1107

Поясной набор состоит из поясных бляшек и наконечника ремня. Бляшки выполнены в виде сложной фигуры, где нижняя часть выглядит как раздвоенный птичий хвост. На них имеются четыре отверстия для крепления к основе ремня. Другой тип бляшек сделан в виде неправильного прямоугольника, где одна часть представляет собой полукруг. Наконечник ремня удлиненный, имеет закругленное окончание.

BeltThe 1st-4th centuries AD.

Metal, casting

- 1) 5,3 × 3,1 × 0,5 cm
- 2) 5,3 × 3,3 × 0,5 cm
- 3) 3,1 × 2,6 × 0,5 cm
- 4) 3,9 × 2,9 × 0,7 cm
- 5) 4,9 × 2,9 × 0,5 cm
- 6) 4,5 × 2,9 × 1 cm
- 7) 5,2 × 3 × 0,6 cm

Boryzhar, South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚР ҰМ 1103/1-3, 1104, 1105, 1106, 1107

Belt set consists of belt plaques and a belt tip. Plaques are made in the form of a complex figure, where the lower part looks like a forked bird tail. They have four holes for attachment to the base of the belt. Another type of plaque is made in the form of an irregular rectangle, where one part is a semicircle. The tip of the belt is elongated, has a rounded end.

Айылбас – ат әбзелінің бөлшегі

Ж.с.д. IV–II ғғ.

Күміс, құйма

6 × 6 × 5,2 см

Қызылүйік ғибадатханасы, Батыс Қазақстан

З. Самашев, А. Оңғарұлының қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ГМЗ КП-1481 ГМЗ ОФ-1165

Үшбұрыш пішінді, бедерлі. Үш еліктің бейнесі үшбұрышты бұйымды құрап тұр. Ортасына еліктің лағының мүсіні орналастырылған. Шөп қоректілер бір жақ қырымен бейнеленген, созылықы әрі көлемді тұмсығы бар, құлақтары ұзын, шағын ғана денесі S-пішінді етіп иілген, аяқтары бүгілген қалыпта бедерленген. Қысқа қайрылған құйрықтары бұрыштарға сәйкестендіріліп жасалған. Жатқан қалыпта сомдалған жануарлардың барлығының бейнесі бір мақсатты орындауға, яғни геометриялық мүсінді барынша толықтыруға бағытталған.

Бляха – деталь конского снаряжения

IV–II вв. до н.э.

Серебро, литье

6 × 6 × 5,2 см

Святылище Кызылуйик, Западный Казахстан

Раскопки З. Самашева, А. Онгарулы

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ГМЗ КП-1481 ГМЗ ОФ-1165

Треугольной формы, ажурная. Представляет собой изображение трех косуль, вписанных в треугольник. В центре размещена фигура олененка. Травоядные изображены в профиль, с крупными удлиненными мордами, длинными ушами, узкими телами изогнутыми в S-видной форме, подогнутыми ногами. Короткие закругленные хвосты размещены именно в углах треугольников. Все в изображении животных подчинено одной задаче – создать ощущение глубины и максимально полной наполненности геометрической фигуры, лежащей в основе.

Plaque - horse equipment detail

The 5th-4th centuries BC.

Silver, casting

6 × 6 × 5,2 cm

Sanctuary Kyzyluyik, Western Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev, A. Onggaruly

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ГМЗ КП-1481 ГМЗ ОФ-1165

Triangular shape, tracery. It is an image of three roe deer inscribed into the triangle. In the centre is placed the figure of a deer. Herbivores are depicted in profile, with largely elongated muzzles, long ears, narrow bodies curved in S-shape form, with bent legs. Short rounded tails are located exactly in the corners of the triangles. Everything in the image of animals is subordinated to one goal - to create a feeling of depth and the fullest possible fullness of the geometric figure underlying.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА: СТИЛЬ, КОСТЮМ, АТРИБУТЫ

Символом глобальных преобразований, произошедших во всех сферах жизни древнего человека в связи с переходом к кочевому скотоводству, стал звериный стиль. Чрезвычайная военизированность общества в то время нашла воплощение в ярких образах звериного стиля, воспевающих силу, мощь, стремительность. Отличительной чертой данного типа декора являются стилизованные изображения отдельных животных, частей их тела или сцен борьбы зверей. Как остроумно выразился один из его исследователей – Н.Л. Членова, звериный стиль – это изображение определенных животных определенным образом (по: Переводчикова, 1994, с. 19).

В зверином стиле украшались предметы, имевшие огромное значение в жизни кочевого общества: знаки верховной власти, детали костюма, предметы украшений, оружие и культовые предметы (к ним относятся бронзовые светильники, котлы, каменные жертвенники).

Ведущим приемом при передаче образа животных стала стилизация, которая «связана с трансформацией реального объекта в некую условность и подразумевает отбор, фиксацию или даже гиперболизацию отдельных черт и характеристик объекта и способы их передачи в изобразительной версии» (Королькова, 2006, с. 150).

Звериный стиль был не столько искусством, сколько социально-знаковой и идеологической символикой степного мира (Мартынов, Елин, 2009, с. 164). Об этом, в частности, свидетельствует чрезвычайная насыщенность костюмов знатных воинов, погребения которых обнаружены в разных точках степной Евразии, образами, выполненными в зверином стиле. Эти вещи поражают мастерством и сложностью сим-

волики. Их владельцы, несомненно, являлись вождями, правителями государств.

Важнейшее качество золота – пластичность, было использовано мастерами эпохи раннего железного века максимально полно! Литые объемные вещи соседствуют с ажурными и плоскими. Литье, штамповка, гравировка, техники филигрании, зерни, инкрустации, вот далеко не полный список технологических приемов того. Уже в то время мастера искусно сочетали большие и малые формы. Массивность и изящество, объем и плоскостное решение создавали особый эффект в восприятии этих изделий.

В предметах украшений мы видим, пожалуй, все образы богатейшего бестиария, разработанного кочевниками раннего железного века. Представлены различные кошачьи хищники (тигры, пантеры, барсы), травоядные (лошади, верблюды, олени, козлы, бараны), птицы, фантастические животные и даже зайцы, ежи, пчелы. Так, на верхушке женского головного убора из богатого погребения кургана 6 могильника Таксай-1 мы видим головку горного козла с массивными рогами, у которых тщательно показана структура поверхности. А изображения тигров и птиц используются в оформлении головного убора Золотого человека.

Необходимо отметить, что древние мастера достигли высочайшего умения в построении композиции. Так, ими активно использовалась S-видная фигура, которая по мнению искусствоведов, создает ощущения вхождения в изображаемое пространство. Мы видим, например, так называемую «линию красоты» в моделировании тела лося, его бороды, стилизованной фигурки грифона на бляхах одного из поясов Золотого человека. Именно такие очертания имеет стилизованная фигурка хищной птицы, обнаруженная в погребении кургана 1 могильника Шерубай. S-видные прорезы имеются на поверхности изделия в виде фигурки тигра из погребения кургана 1 могильника Карашоки.

Интересный эффект создается путем размещения фигуры в пределах круга. Предмет представляет собой пронизь с изображением свернувшегося в кольцо волка. С помощью фигуры животного создавалась окружность, она полностью вписывалась в нее и все изобразительные элементы концентрировались в ее пределах. Получалось, что за пределы очерченного круга практически ничего выходило, тем самым изображение замыкалось на самом себе, становилось самодостаточным.

Еще одно композиционное решение продемонстрировано в искусстве племен пазырыкской культуры. К числу удивительных предметов относятся подвески от конского снаряжения в виде трехмерных изображений, представленные в нескольких вариантах. Композиция может состоять из фигуры и голов двух лосей, фигуры фантастического животного, соприкасающейся в нижней части с противопоставленными головами орлиных грифонов, фигуры копытного животного в сочетании с растительной фигурой. В отличие от большинства изделий того времени, на эти предметы необходимо смотреть с разных сторон. Результатом становился совершенно разный зрительный эффект, который зависел от размещения предмета в пространстве.

Знатные воины того времени носили островерхие головные уборы, короткие распашные куртки, штаны и сапоги различной высоты. В изготовлении одежды использовались кожа, войлок, шерсть. Наиболее полные сведения о мужском костюме содержит погребение Золотого человека. К числу предметов украшений относятся гривна, серьга, два перстня. Два пояса украшены различными бляхами. Куртка пол-

ностью покрыта мелкими бляшками. Аналогичные бляшки задействованы в оформлении высоких сапог. Значительное внимание уделено оружию. Только в украшении кинжала были задействованы образы 22 животных!

Благодаря исследованию уникального погребения женщины из могильника Таксай I удалось дополнить представления о женском костюме племен эпохи раннего железного века. Он состоял из высокого конусообразного головного убора, короткой куртки и длинной юбки. В области висков крепились височные подвески. Шею украшала массивная гривна. На запястьях находились браслеты, а также низка из бусин и клыков волка в оправе.

В Национальном музее Республики Казахстан хранятся находки из погребений различных племен эпохи раннего железного века. К памятникам саков относятся легендарное погребение кургана Иссык (Жетысу). В Центральном Казахстане к ним относятся могильники из Тасмола, Жыланды, Талды-II, Шерубай, Карашоки, Акбейт-1; на востоке нашей страны – Майемер, юге – Кайтпас. Сарматские древности Западного Казахстана представлены находками из погребений могильников Таксай I, Лебедевка, Бесоба и других. Материалы могильника Берел (Восточный Казахстан) демонстрируют удивительный и своеобразный мир, созданный племенами юэжжи высоко в горах Алтая.

Открытие в 1969 г. погребения знаменитого сакского вождя из кургана Иссык археологом К.А. Акишевым в полном обличье и сохранности дало редкую возможность детально восстановить не только погребальный обряд, но и реконструировать форму головного убора, одежду и обувь, расположение на них предметов украшений и иных атрибутов, реконструировать форму оружия и украшение ножен и как конечный итог технически выполнить модель одежды погребенного в натуральную величину.

Как отмечал К.А. Акишев одевание сака из кургана Иссык, было одеждой, которую носили в дни торжественных приемов, массовых собраний и парадных смотров. Для повседневной носки она слишком роскошна и слишком неудобна, а существование специальной погребальной одежды маловероятно. Она была предназначена для погребения воображения живых, возвеличивала высшего над низшим.

«ГОЛОВНОЙ УБОР. Предлагаемая реконструкция головного убора основана на данных археологических и письменных источников. Так, для определения размера головного убора по археологическим данным может быть использована информация, извлеченная из системы размещения предметов украшения, сохранившихся в первоначальном порядке на площади их нахождения в момент раскопок. По этим данным представилось возможным установить с большой долей точности основные размеры головного убора, диаметр и высоту.

Диаметр окружности головного убора устанавливается почти точно по золотой диадеме, опоясывающей его в наиболее широкой части. Он равен 22 см, что соответствует диаметру головного убора с поправкой +1–1,5 см на толщину ткани основы. Высота головного убора может быть установлена менее точно, чем диаметр, со значительной долей допуска. Она определяется по расстоянию от сохранившихся в первоначальном положении украшений начальной части до миниатюрной статуэтки архара, венчавшей головной убор. По этим данным высота должна быть определена в 60–65 см.

Предположительно может быть реконструирована и форма головного убора. Вероятно, он был конусовидным или цилиндрическим. В пользу первой формы можно привести значительно больше свидетельств, чем для доказательства второго варианта формы. Конкретные сведения по интересующей нас теме могут быть извлечены из Накширустемской и Бехистунской надписей (Иран) и выбраны по крупницам из многотомного труда Геродота. Из этих источников известно, что из трех групп азиатских саков может быть выделена лишь одна – саки-тиграхауда, которая всегда «носит шапку острой» (Струве, 1946, с. 233; Дандамаев, 1963, с. 269), хотя саки двух других групп носили такие же шапки (Геродот, 1972, с. 332–333; Струве, 1958, с. 56). На Бехистунской скале изображен сак Скунха в остроконечной шапке. На рельефе из ападаны в Персеполе также изображены саки в остроконечных колпаках. Археологические находки антропоморфных изображений из металла и глины, происходящие из разных районов расселения азиатских саков и европейских скифов, значительно дополняют письменные известия и вносят ясность в изучаемый вопрос. Вспомним и золотые votивные пластины с изображениями воинов-жрецов в шапках с острым концом из Аму-Дарьинского клада (Dalton, 1964, человеческие головы в остроконечных головных уборах из Халчаяна (Пугаченкова, 1966; 1971, рис. 19, 20), изображения скифов в конусовидных колпаках на сосудах из Куль-Обы (Граков, 1971, табл. VIII–IX) и другие.

Таким образом, очевидно, что остроконечные шапки носили не только саки-тиграхауда, но и представители всех других сакских племен и даже европейские скифы. Однако при сравнении изображений головных уборов саков разных групп выявляется одна деталь, позволяющая судить о том, что при большом сходстве головные уборы различных сакских племен и скифов имели существенные отличия. Так, на статуэтке сака из Аму-Дарьинского клада острый конец шапки заломлен вниз, а на скульптуре сака из Халчаяна и скифов, изображенных на куль-обской вазе, низкие конусовидные колпаки и т. д. Головные уборы саков бехистунских и персепольских рельефов – высокие, прямостоящие конусовидные, высотой до 70 см.

Мы считаем, что эти изображения воспроизводят облик саков, которым древние авторы присвоили этнокон «саки-тиграхауда» или «саки-ортокарибантии» (Акишев, Кушаев, 1963, с. 18–19).

В дальнейшем, в отличие от остроконечных шапок среднеазиатских саков и европейских скифов, головной убор саков-тиграхауда мы будем называть «стреловидными» шапками...

Одним из доводов в пользу стреловидности формы головного убора иссыкского сака может быть миниатюрная статуэтка архара, которая, судя по месту нахождения, венчала головной убор. Размеры статуэтки и способ ее крепления с помощью маленькой пластинки вынуждают к единственно возможному выводу о том, что она могла крепиться к острому окончанию верха головного убора. И наконец, обратимся к выяснению причины широкого распространения конусовидной формы головного убора в сакское время, впрочем, не только в это время, но и в более позднее, у многих азиатских кочевников. Причина одна – простота исполнения этой формы из того специфического материала (войлок, кожа, береста), которым располагали эти племена.

Таким образом, вполне вероятно, что иссыкский головной убор имел форму колпака с высоким узким верхом и с низом в виде треугола, закрывающего затылок и щеки и завязывающегося под подбородком.

После реконструкции формы головного убора представляется возможным установить порядок размещения на нем золотых украшений. Эта задача облегчается тем, что система расположения пластин, блях, бляшек и других видов украшений зафиксирована точно в момент раскопок.

При реконструкции внешнего вида не только анфаса, но и всего головного убора чрезвычайно важен такой факт, как парность однотипных украшений. Это верный признак симметричного распределения их на головном уборе.

Основу декоративного оформления лицевой стороны иссыкского головного убора составляет его начельная часть, взятая нами монолитом. Она выполнена в виде протомы рогатых лошадиных голов, соединенных единым крылатым туловищем. Свободное пространство за протомами лошадей заполняют две пластины, имитирующие конские фигуры без крупов и задних конечностей. Выше этих фигур коней расположены две длинные прямоугольные пластины, заканчивающиеся по обеим концам пластинами треугольной формы. Над верхними концами длинных пластин помещены небольшие парные фигурные пластинки.

Главную часть убранства лицевой стороны колпака составляют две длинные золотые пластины в виде птичьих крыльев и пара длинных (длина их почти вдвое больше длины крыльев) стреловидных украшений, состоящих из древков, оплетенных узкой золотой лентой, и листовидных наконечников. Украшения в виде перьев и стрел попарно размещены выше протом лошадей, и каждая пара, состоящая из двух перьев и двух стрел, составляет единое целое. Под каждой такой парой находится по одной треугольной пластинке. Четыре треугольной формы пластинки размещены по одной линии. Все пластинки, с гладкой поверхностью расписаны красной краской. В целом убранство лицевой стороны создает впечатляющую картину вычурности, пышности и парадности головного убора.

Убранство остальных сторон иссыкского головного убора восстанавливается так же детально.

Парность однотипных блях и положение их в момент раскопок – единственное, на что можно опираться при восстановлении композиции рисунка. Однако часть блях и пластин, украшавших другие стороны шапки, не находилась на месте своего первоначального положения, поэтому в восстановлении картины убранства боковых и затылочной сторон допускаются догадки и предположения. За основу построения узора принято зональное круговое размещение украшений по поверхности колпака. Поводом к этому решению послужило местоположение упомянутой выше диадемы, опоясывавшей головной убор в наиболее широкой части – в месте соединения верха и низа. Вторую зону составляла золотая зубчатая лента, имитирующая горный пейзаж. Она сохранила свое первоначальное положение вокруг шапки выше диадемы. На ней, как бы в седловине между островерхими горными пиками, закреплены украшения, имитирующие древо жизни с сидящими наверху птицами.

Одно из этих деревьев сохранилось в первоначальном положении на зубчатой ленте. В свободной полосе между лентой с деревьями и диадемой размещалась третья зона из шести круглых бляшек с изображением морды льва.

Таким образом, боковые и затылочные стороны верха головного убора опоясывали три зоны орнаментального рисунка, составленные из разных золотых пластин и бляшек: пояс из зубчатой ленты – «мотив горного пейзажа» с деревьями и птицами, пояс из круглых зооморфных бляшек и пояс из диадемы. Таким образом, конусовидный верх головного убора был украшен лишь в нижней части.

Гораздо ярче и эффектнее был орнаментирован низ головного убора. Система расположения блях также зональная. Первую (ниже диадемы) зону составляют пять бляшек в виде плоскостных изображений горных козлов, расположенных симметрично по паре с каждого бока и пятая на затылке, между ними помещены две бляхи, изображающие хищника кошачьей породы – барса. Ниже идет вторая зона украшений, состоящая из трех блях в виде фигур снежных барсов и пластин с мотивами горного пейзажа. Парные бляхи-барсы с мотивом гор расположены по боковым сторонам шапки. Одинарная бляха-барс с двумя пластинами с мотивами горного пейзажа по бокам размещена на затылочной части головного убора. И наконец, последняя (нижняя) зона украшений состоит из пяти ажурных фигурных пластинок лекаловидной формы. Из них две парные находились по бокам, а одна – на затылочной части головного убора.

При реконструкции формы и убранства иссыкского головного убора (а он оказался самым сложным для реставрации) сделано все возможное, чтобы обосновать данными, полученными при раскопках, размещение каждой из блях и пластинок. Однако, к сожалению, не обошлось и без предположений, но все же в целом реконструкция по возможности максимально приближена к подлиннику. Основа головного убора была, по-видимому, войлочно-матерчатая, не исключено употребление кожи.

ОДЕЖДА, НАБОРНЫЙ ПОЯС И ОБУВЬ. Ввиду хорошей сохранности в первоначальном положении предметов украшения форма одежды, порядок размещения бляшек на ней устанавливаются легко.

Погребенный был одет в короткий кожаный кафтан без отложного ворота и лацканов. Судя по сохранившимся кусочкам кожи, она была окрашена в коричневый или красный цвет. Весь кафтан был обшит фигурными треугольными золотыми бляшками, имевшими твердую основу из тонких медных (бронзовых) пластинок. В размещении бляшек прослеживается определенная система: они расположены горизонтальной линией, составляя цепочку бляшек вершинами вверх, соприкасающихся друг с другом нижними концами, а следующий нижний ряд бляшек касается предыдущего (верхнего) вершинами в месте соединения их концов. В таком порядке размещены бляшки по всей поверхности кафтана. Ворот, борта кафтана и низ полы, линия предплечья и низ рукавов орнаментированы бляхами четырехугольной формы с изображениями морды хищника кошачьей породы. Как уже говорилось, они двух разновидностей: с горизонтальными и вертикальными планками. Причем, бляхами первой разновидности украшались части кафтана (низ полы, низ и предплечья рукавов), требующие горизонтального размещения блях. При таком расположении верхние и нижние планки блях составляли две сплошные горизон-

тальные полосы. Бляхи же с вертикальными планками украшали сверху вниз ворот (линию вокруг шеи) и борта таким образом, что боковые планки составляли две непрерывные вертикальные линии. Примерный размер кафтана 46–48.

По хорошей сохранности первоначального положения бляхе горизонтальными и вертикальными планками устанавливается, что кафтан запахивался налево и не доходил до колен.

Верхняя одежда с застежкой налево характерна для большинства сакских и скифских племен, по крайней мере на всех известных антропоморфных изображениях этого времени у одежды правая пола заходит на левую. В одежде с запахом налево изображены саки на персепольских рельефах (Дьяконов, 1961, рис. 15), скифы-воины на золотом гребне из кургана Солоха, скиф с кубком в руках на золотой пластине из Куль-Обы и скифы в композиционных сценах на золотом сосуде из Куль-Обы: скифы за врачеванием, беседующие скифы, скиф, натягивающий лук (Граков, 1971, табл. III, VIII–IX, XIIIe).

На всех этих изображениях кафтаны облегающие, с узкими рукавами, но удлиненные, достигающие до колен или немного ниже. Этим они отличаются от иссыкского короткого кафтана, не закрывающего колен.

Однако известна находка остатков короткого кафтана (длиной 90 см) из второго Пазырыкского кургана. Пазырыкский кафтан сшит из собольего меха. Его наружная сторона выделана, как замша. Кафтан украшен по спине и подолу кожаными аппликациями с закрепленными на них золотыми бляшками (Руденко, 1953, с. 105–106). Известны другие находки остатков верхней одежды из меха и тонкого белого войлока, происходящие из других Пазырыкских (Руденко, 1953, с. 105–106) и Катандинского (Видонова, 1938) курганов.

Таким образом, иссыкский кафтан, в отличие от всех известных, был роскошной одеждой, сплошь украшенной золотыми бляхами, и скорее напоминал сверкающий чешуйчатый панцирь, чем просто кафтан.

Под слоем бляшек, украшавших перед кафтана и лицевую сторону рукавов, было обнаружено множество мелких бляшек разных форм, лежащих поверх оборотных треугольных бляшек, украшавших спину и локтевые стороны рукавов кафтана. Особенно много их в области груди и рук, даже у левой руки частично сохранился мотив узора, представляющий собой сочетание бляшек различных форм. Все это дает основания полагать, что на погребенном под кафтаном была нательная рубаха. Она не сохранилась. По расположению мелких золотых бляшек можно утверждать, что рукава ее были расшиты узорами из сочетания бляшек разных форм, а низ рукавов и ворот были украшены фигурными бляхами прямоугольной формы. По-видимому, нательная рубаха заправлялась в штаны.

Существование нательных мужских рубах у племен алтайско-семиреченской зоны доказывается находками одной целой рубахи и остатков от другой во втором кургане Пазырыка. С.И. Руденко пишет, что они были сшиты из тонкой и толстой белой ткани из волокон конопля или кендыря, а по швам были окантованы красной шерстяной тесьмой (Руденко, 1953, с. 104–105).

Одежду иссыкского сака дополняли штаны, также украшенные бляшками. В первоначальном положении сохранились мелкие прямоугольной формы узкие золотые бляшки, нашитые в виде продольного канта по линии внешних и внутренних

швов штанов. Такие же бляшки украшали пояс штанов. По-видимому, штаны были сшиты из плотной ткани, возможно, из кожи, об этом говорит четкая сплошная линия расположения бляшек, сохранившихся в том положении, в каком они были нашиты на штаны. По расстоянию между внешней и внутренней полосками бляшек устанавливается ширина штанины. Она была равна 20–25 см.

Поверх кафтана находился наборный пояс. Парадный пояс, украшенный шестнадцатью золотыми бляхами-накладками, был тяжелый и массивный. Три большие прямоугольной формы бляхи, выполненные в виде лежащей фигуры оленя, судя по месту находки, были закреплены на концах ремня. Одна из них находилась с левой стороны, а две, являющиеся зеркальными отражениями первой, – с правой. Остальную часть ремня украшали тринадцать малых блях в виде головы оленя с парными лопастями рогов. Причем пять из них – с оленьими головами, повернутыми направо, так же, как у двух больших блях-оленей, размещались с правой стороны на ремне. А восемь остальных малых блях являлись их зеркальными отражениями, размещались с левой стороны. Уже отмечалось, что все бляхи-накладки имели на обратной стороне припаянные прямоугольные петельки из четырехгранной серебряной проволоки. У больших блях их было по четыре, а у малых по две.

Реконструкция ремня представляется в следующем виде. Основу составляла длинная лента из толстой кожи, в которой прорезались отверстия, по форме, количеству и порядку расположения, строго соответствующие петелькам на бляхах-накладках. Затем петельки блях вставлялись в эти отверстия, а через них (петли) продергивались два кожаных (сыромятных?) ремешка, длиной превышающие основу.

Узкие ремешки, таким образом, служили и для закрепления блях на основе и для завязывания ремня на талии. Так как пряжек для застегивания не найдено, естественно предположить, что ремень завязывался ремешками. Длина ремня, полученная при реконструкции, равна 0,95–1 м.

Наборные пояса типа иссыкского, украшенные серебряными и бронзовыми бляхами и подвесками, были широко распространены у евразийских кочевников с VII–VI вв. до н.э. и вплоть до позднего средневековья. Они были излюбленной частью одежды у казахов, киргизов, башкир и других народов еще в XIX – начале XX в. (Захарова, Ходжаева, 1964, с. 56–59, рис. 12, 29).

Штанины брюк заправлялись в сапоги с длинными голенищами. Обувь тоже была богато украшена золотыми треугольными бляшками. Они сохранились в непо потревоженном положении на костях левой ноги. По расположению бляшек удалось реконструировать форму обуви, установить длину голенища. Несомненно, это были сапоги с длинными, немного не достигающими до колен голенищами, украшенными золотыми бляшками такой же формы, как на кафтане.

Верх и низ голенищ по линии головок окантован мелкими прямоугольными бляшками. По-видимому, полосы из таких же бляшек проходили по головке сапог вокруг стопы. У евразийских кочевников штаны и сапоги как часть одежды появляются еще в глубокой древности. Еще Геродот в перечне одежды саков указывает на их остроконечные шапки и штаны (Геродот, 1972, с. 323).

У скифов, судя по изображениям на куль-обском сосуде, штаны были двух типов: узкие и широкие; они заправлялись в полусапожки с короткими голенищами (Граков, 1971, табл. III, VIII–IX).

На рельефе из ападаны в Персеполе видно, что обувь у саков-тиграхауда бескаблучная. На рельефе линия голенищ совпадает с линией полы кафтана, так что можно предполагать, что они доходили до колен. На золотых пластинах из Аму-Дарьинского клада саки изображены в орнаментированных кафтанах и сапогах с выделенными каблуками и длинными голенищами (Dalton, 1964).

Меховая мужская обувь с длинными голенищами обнаружена в Каракольском кургане на Алтае, а в Пазырыкском кургане – длинные войлочные чулки с орнаментированным верхом (Руденко, 1953, с. 111–112).

Таким образом, по археологическим находкам может быть установлено, что сакская обувь была двух типов: с длинными и с короткими голенищами, шилась она из меха и войлока. Возможно, что из этих же материалов в сакское время шились и мужские штаны. Находки остатков их при раскопках курганов в Ноин-Уле (Северная Монголия) свидетельствуют о том, что в более поздний период, в эпоху хуннов, мужчины носили шерстяные и шелковые штаны и войлочные кафтаны (Руденко, 1962, с. 39–40, 44). В Катандинском кургане на Алтае, относящемся к V–VI вв. н.э., также найдены штаны, сшитые из плотной шерстяной ткани, и сапоги из войлока (Гаврилова, 1965, с. 54, рис. 4). Таким образом, в результате проведенных реконструктивных работ мы представляем все одеяние иссыкского сака.

Полная экипировка захороненного в кургане Иссык представляется так: на голове была высокая стреловидная шапка с низом в виде треугольника, застегнутая под подбородком, богато украшенная золотыми бляхами и пластинами; в мочке левого уха находилась золотая серьга с зернью и подвесками из голубой бирюзы; на шее золотая кольчатая гривна; на теле – нижняя рубаха, орнаментированная по груди и рукавам причудливыми узорами из сочетания золотых бляшек разных форм, поверх нее кожаный красноватого цвета короткий кафтан, сплошь обшитый золотыми бляхами и бляшками; на пальцах рук – два золотых перстня; кафтан подпоясан тяжелым наборным поясом, сверкающим шестнадцатью массивными бляхами-накладками, выполненными в зооморфном стиле; справа к нему подвешен длинный железный меч в красных ножнах, а слева – железный кинжал-акинак в ножнах, обложенных золотыми пластинами; на ногах узкие шерстяные или кожаные штаны, по швам обшитые золотыми бляшками; штаны заправлены в войлочные или кожаные сапоги с высокими голенищами, украшенными золотыми фигурными бляшками. В таком сказочно богатом одеянии был захоронен иссыкский сак-тиграхауда».

II Акишев К.А. Курган Иссык. – Москва, 1978. – С. 43–52.

Археологические исследования памятников ранних кочевников на территории Казахстана в последующие годы после открытия сакского вождя из кургана Иссык, показали, что здесь в течение длительного времени расцветал и совершенствовался «звериный стиль». Были выделены специфические археологические культуры сакского облика, которые хоть и возникали на разной предшествующей основе, в итоге имели сходные формы вооружения, конского снаряжения, украшения одежды и по-

яса и, наконец, у них было общее искусство – с преобладанием «звериного стиля», которое отражало культы, ритуалы и мировоззрение древнего населения. Время существования «звериного стиля» укладывается в хронологический промежуток с VIII по II вв. до н.э.

Длительное существование скифо-звериного искусства, его художественно-мировоззренческое своеобразие и содержание породило круг обсуждаемых проблем, включающих в себя вопросы происхождения и формирования «звериного стиля», выявление его изобразительных, семантических и региональных особенностей в контексте культурного развития кочевых народов Евразии. Также исследования затрагивали вопросы среды обитания и взаимодействия с ней человека, психологию сознания и подсознание, отразившейся в творческом отражении древнего мастера.

Основу «звериного стиля» составляет определенный набор художественных образов животных, воспроизводимых в традиционных, канонических позах на предметах конского снаряжения, вооружения, различных украшениях одежды, пояса, орудий труда и зеркал. Их можно условно разделить на четыре группы; птицы, хищники, травоядные и мифические существа. Наличие условных групп говорит о том, что такое четкое разделение художественных персонажей в I тысячелетии до н.э. отражало существующую в кочевых обществах классификацию животного мира.

Среди художественных изображений выделяются образы хищников, являющихся одними из самых распространенных в «зверином стиле», что обусловлено их важной ролью в эстетических и ритуально-мифологических представлениях древних кочевников.

Уникальная информация о древнем искусстве и мировоззрении древних племен Евразии была получена в результате раскопок погребений с вечной мерзлотой, обнаруженных на Алтае (могильники Берел, Пазырык). Они относятся к пазырыкской археологической культуре, которая датируется V–III вв. до н.э. Согласно сведениям китайских источников, в рассматриваемое время эту территорию населяли племена под названием юэчжи. Другой вариант определения этнической характеристики горных кочевников предложили древние греки. Так, известный античный историк Геродот размещал на самом краю ойкумены, предположительно здесь речь идет об Алтае, «стерегущих золото» грифов и аримаспов.

Значительный интерес представляют сведения о том, что строителями этих курганов, возможно, создавались специальные условия для образования вечной мерзлоты в могильной яме (Самашев, 2011, с. 10). Им было важно уберечь место вечного сна своего соплеменника как можно дольше от бесжалостного и неизбежного воздействия времени.

Наибольшей пышностью погребального инвентаря отличались несколько курганов некрополя Берел. Здесь, видимо, были погребены правители племени, кочевавшего в этой горной местности. В мир предков их также сопровождало множество лошадей. Так, в кургане 1 находились 17 коней, в кургане 11 – 13, в кургане 10 – 10. Головы некоторых коней, при этом, увенчивались кожными масками с деревянными рогами таутеке.

По мнению автора исследований, берельских курганов 3. Самашева, самой высокой степенью знаковости среди предметов погребального инвентаря кургана 10 обладали деревянные модели рогов таутеке (Самашев, 2011, с. 131). Самые круп-

ные рога (из пяти имеющихся) увенчивали маску голову коня «собственного седла», который отличался также и огненно-рыжей мастью. Выбор животного был не случаен, горный козел – это «обитатель небесных вершин, особой сферы пространства, доступной только избранным, осмысливался как атрибут вождя и символ небосвода» (Самашев, 2011, с. 132).

Великолепная сохранность изделий из кости, дерева, кожи, войлока, обусловленная наличием вечной мерзлоты, дала возможность совершенно на новом, качественном уровне изучать культуру племен ранних кочевников.

«Большинство курганов некрополя Берел, исследуемые нами с 1997 г. по настоящее время, относятся к этому времени. Памятник уже получил всемирную известность благодаря найденным здесь захоронениям кочевой знати и высокохудожественным изделиям, выполненным в особой манере, свойственной искусству ранних и средневековых кочевников (Самашев З., 1999, с. 88-92; 2011, с. 218-238; 2016, с.43. 44; Samashev Z., 2006, p. 35-44; 2008, s. 133-139; 2012, p. 31-49; 2013, s. 555-572).

Некрополь находится в Казахском Алтае, в 7 км к западу от села Берел Катонкарагайского района Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан. Состоит из более чем 100 разновременных погребально-поминальных сооружений. Он расположен на третьей надпойменной террасе, в живописной высокогорной долине, на абсолютной высоте 1120 м.

Древние жители берельской степи сооружали здесь грандиозные усыпальницы для своих правителей, в которых возможным было длительное время сохранить тела усопших нетленными. Они владели секретами бальзамирования, а их опыт строительства каменных конструкций учитывал возможность формирования сезонной линзы мерзлоты в погребальной камере кургана. Видимо, для достижения этой цели все мероприятия, связанные с погребальным ритуалом, были подчинены строгому регламенту, по которому проводы покойника в мир иной можно было осуществить только в определенное время года.

Под некоторыми курганами из крупнообломочных пород, в силу природно-климатических особенностей микрорайона, а также других факторов, создавались определенные условия, способствующие образованию линзы мерзлоты, поэтому в погребальных камерах неплохо сохранились предметы, сопровождавшие в инобытие представителей высшей знати сакского кочевого общества – одежда, конское снаряжение и убранство из дерева, седла и ткани, деревянная посуда, изделия из кожи, войлока. В этом заключается уникальность подобных памятников.

Когда мы приступили к исследованию данного памятника еще в 1997 г., одной из задач являлась разработка модели, отражающей возможность формирования и сохранения «линзы подкурганной мерзлоты». Была выявлена закономерность образования различных типов мерзлых пород, зависящая от конфигурации и параметров конструкции, количества и мощности слоев каменного покрытия, размеров и форм крупнообломочных пород и т.д. Пористая структура каменной наброски и сам каменный материал (метаморфические глинистые сланцы и алевриты нижнего палеозоя), обладающий высокой теплопроводностью, способствовали воз-

никновению под курганом 11 условий для глубокого сезонного промерзания, формирования перелетков и малоомощных массивов вечной (многолетней) мерзлоты.

В кургане 11 были погребены царствующие персоны – мужчина и женщина; их уложили в колоду, вырубленную из ствола многовековой лиственницы и установленную внутри сруба. За северной стенкой сруба располагалось двухъярусное захоронение 13 жеребцов рыжей масти. Животных умерщвляли ударом чекана в лоб.

Колода выдолблена из части ствола лиственницы, ее поверхность тщательно обработана и заглажена, пропитана специальным составом, придающим изделию особую прочность. По углам крышки колоды были установлены бронзовые, покрытые золотом, скульптуры орлов, причем, они были показаны по-разному: в момент взлета и посадки.

Сам сруб перекрывался настилом из плотно подогнанных друг к другу полубрусев, покрытых двумя слоями берестяных полотнищ с внутренней прокладкой из стеблей и веточек кустарника *Daziforafruticoza* - курильского чая.

На голове погребенного в колоде вождя сохранились волосы или парик. В теменной части черепа мужчины зафиксированы следы незавершенной трепанации, которые имеют пока двоякое объяснение – либо это обычная манипуляция для извлечения мозга при бальзамирования, либо попытка оказания медицинской помощи с целью извлечения из раны осколков костей и сгустков крови при получении сильной травмы от удара во время битвы. На ребрах и позвонках зафиксированы многочисленные сросшиеся переломы, полученные в разные периоды жизни.

Возраст мужчины определен антропологами в интервале от 30 до 40 лет.

У него установлен смешанный физический облик с явным присутствием монголоидных особенностей в лицевой части черепа.

Женщина, по первоначальному заключению, была похоронена несколько позже, чем мужчина. В ходе молекулярно-генетических исследований специалистами выдвинута версия о том, что здесь были погребены персоны, имеющие кровнородственные связи – мать и сын (или брат и сестра).

Были найдены миниатюрные деревянные, покрытые золотой фольгой скульптуры сфинксов – фантастических существ с телом кошачьего хищника и человеческим ликом. Головы сфинксов увенчаны рогатыми коронами. Поскольку погребения были ограблены, трудно установить первоначальное предназначение этих скульптур, возможно, они являются составным элементом костюма, например, могли украшать головной убор.

Уникальные условия сохранения берельских лошадей, позволили провести палинологический анализ содержимого их пищеварительного тракта и установить сезон захоронения. При отмывании содержимого пищеварительного тракта не было выявлено плодов и семян, пригодных для определения, но были обнаружены остатки хвоинок, фрагменты стеблей злаков, волокна луба. Сроки цветения алтайских растений, пыльца которых представлена в палинокомплексах, приходятся на июнь-июль. По предварительному заключению палеоботаников, захоронение было произведено в этот отрезок времени.

Знаковым элементом парадного облачения коней являются рога животных, венчавшие маски. Деревянные скульптуры в виде рогов горного козла имеют глу-

бокий смысл и выходят далеко за рамки обычного декоративно-прикладного назначения подобных изделий.

Образ горного козла взаимосвязан с остальными элементами парадного убранства коня верховного вождя. Образ горного козла, представленный в данном случае сакральным атрибутом – рогами, в контексте расшифровки семантики и анализа системы взаимосвязей элементов декора парадного убранства коня верховного вождя, может быть увязан с идеей избранности. Горный козел (в индоевропейской мифологической традиции представлен другой образ козла, связанный с культом плодородия, мотивом жертвоприношения) – обитатель небесных вершин, особой сферы пространства, доступной только избранным, осмысливался как атрибут вождя и символ Космоса. Конские маски украшались скульптурами различных животных и фантастических существ. В кургане 11 найдена, среди разбросанных грабителями вещей, скульптура крылатого тигрогрифона, которую квалифицируем как навершие штандарта, в то же время не исключаем вероятность определения ее как элемент головной маски коня светлой масти, т.е. «собственного седла».

Детали конского снаряжения – от узды, нагрудного, подхвостного ремней, седла – бляхи, псалии, подвески, разделители ремней – были изготовлены из дерева, украшены резными узорами и покрыты золотой фольгой и оловом.

Среди образов животных, помещенных на предметах убранства коней, присутствуют кошачьи хищники, горные козлы и бараны, лоси, хищные птицы и грифоны, а также рыбы, растительные мотивы.

Излюбленными приемами построения композиций у древних берельцев были принципы зеркальной симметрии и геральдической развертки. Выполненные подобным образом сюжеты, часто встречаются на разделителях ремней, окончания которых оформлены в виде противопоставленных изображений животных на подвесках, украшавших ремни.

Исключительный интерес представляют массивные трехмерные бляхи, которые обычно, размещались на ремнях парадного убранства коней, маркируя узловые элементы. Горизонтальная часть этих блях одинаково содержит изображения как фантастических животных, так и реальных представителей фаунистического комплекса Казахского Алтая.

Седла, найденные здесь, равно как и в других курганах Береля, представляли собой подушки, набитые шерстью или травой, покрытые тканью красного цвета. Исследование природы волосных структур, в частности волос фетра попоны (?), показало, что у основной массы волос отсутствует сердцевина. Это характерно для многих пород овец и коз ангорской и близких пород. Частичек пигмента в составе волос не обнаружено, что свидетельствует об их белой окраске при жизни животных. Коричневый цвет, наблюдаемый в настоящее время, может быть следствием воздействия условий внутри могильной ямы и/или искусственной окраски.

У одной из лошадей, выделяющейся из всех золотисто-рыжей мастью, седло было украшено аппликацией, изображающей сцену терзания копытного животного тигрогрифоном, и деревянными рифлеными подвесками.

Наряду с высокохудожественными изображениями животных, воплощенных в дереве, в материалах берельских курганов присутствуют произведения величайших мастеров, запечатленные в привычном для кочевника материале – войлоке, а также в шерстяных нитях, из которых создавались истинные шедевры древнего искусства – аппликации из анималистических образов, растительных и зооморфных мотивов, а также разнообразные изделия из текстиля.

Погребение большого количества верховых лошадей в могилах кочевой знати, безусловно, подчеркивает их высокий социальный статус, также как и попытка сохранения в нетленном виде тел усопших владык.

Что касается датировки кургана 11, то на основе корреляции дендрохронологических и радиоуглеродных измерений предложены две даты – 322 г. до н.э., с учетом интервала 355-280 гг. до н.э. (Алексеев А.Ю., Боковенко Н.А., Васильев С.С., Дергачев В.А., Зайцева Г.И., Ковалюх Н.Н., Кук Г., ван дер Плихт Й., Посснерт Г., Семенов А.А., Скотт Е.М., Чугунов К.В. 2005, с. 75) и 297 г. до н.э. (Слюсаренко И.Ю., 2011, с. 249), они, в принципе, совпадают с археологической датировкой – конец IV– начало III вв. до н.э.

В другом кургане (№ 10) со срубом, покрытым берестяными листьями, зафиксировано сопроводительное захоронение десяти верховых коней рыжей масти в полном парадном убранстве, уложенных на подогнутые под брюхо ногами, причем, головы животных упирались на крупы передних лошадей, а для четырех лошадей, уложенных впереди – предусмотрены специальные подставки из каменных плит.

Здесь получены образцы 10 седел с уникальными аппликациями, содержащими, в том числе и образы «огненного петуха» и фантастических полиморфных существ – профиль человека с бородой и усами, голова увенчана рогами горного козла, крылатое туловище хищника, напоминает льва, короткий хвост оформлен в виде трилистника. Контуры изображения оформлены тонкими шерстяными нитками. Отметим также находку крупного глиняного кувшина с редчайшим для этого времени сосцевидными украшениями.

Особо интересен курган 36, где выявлен сруб внутри каменного ящика, за стеной которого была замурована лошадь в парадном убранстве, состоящем более чем из 60 предметов, изготовленных из рога марала и представляющих собой выдающиеся произведения косторезного искусства ранних кочевников Великого пояса степей. Основным образом, представленным на украшениях конского снаряжения из рога марала, является синкретическое существо, составленное из протом орла, лосиных рогов, конских ушей и т.д. Синкретичность его усилена поддержательными элементами в виде лосиных рогов, трактованных как гребешки, лошадиных ушей, протомы орла и др.

Для изображения лосиных рогов полиморфных существ характерно сочетание реальных и ирреальных черт. Достаточно реалистично воспроизведено общее строение лосиного рога – спица, лопата и отростки, но рога развернуты в противоположную сторону относительно того, как они расположены в реальности, а роговая лопата направлена вперед, тогда как у лося – назад. Гребешковидные очертания рогов берельских существ явно близки к кожаным аппликациям с петухами из пазырыкских курганов.

С некоторыми мифопоэтическими представлениями тесно переплетается, видимо, цветовая символика-сочетание красного, белого и золотистого оттенков, присутствующих почти во всех изделиях как декоративно-прикладного, так и культово-магического назначения. Так, все роговые изделия покрыты ярко-красной краской – киноварью, местами оловянными пластинами и золотой фольгой. В последовательности нанесения красок выявлен определенный принцип: сначала красная, затем белая и сакрально значимая золотистая. Вся цветовая гамма призвана символизировать божественную сущность земного владыки – хозяина коня.

Разнообразие художественных средств (рельефное изображение, раскраска, покрытие металлом) и технических приемов (резьба по рогу, прокрашивание, изготовление металлической фольги и покрытие ею) свидетельствует об интеграции косторезного искусства с технологическим потенциалом других производств древних кочевников Евразии.

Яркие материалы получены в кургане 9, в числе которых медицинский прибор – небольшой бронзовый сосуд с двумя, расположенными по бокам, трубочками, служившими для выпуска пара. Внутри ритуального сосуда находилось восемь округлых маленьких речных камешков и семена конопля.

Кроме того, отметим впервые обнаруженную в берельских курганах деревянную лестницу. Здесь же обнаружены многочисленные золотые нашивки от парадной одежды, миниатюрные скульптуры сфинксов.

В кургане 9 зафиксирован факт извлечения костного мозга из трубчатых костей у погребенной женщины. Аналогичный случай был зафиксирован в берельском кургане 2, где погребена пожилая женщина знатного происхождения.

Отметим также находки остатков головных уборов (курганы 31, 19), которые близки типологически и по многим компонентам к иссыкскому в Жетысу, тиллатепинскому в Афганистане, образцам из Силлы в Южной Корее и найденному в одном из рядовых курганов кулажургинской культуры в Восточном Казахстане.

Кроме вышеназванных, в раннекочевнических курганах были найдены, в разные годы, тысячи других украшений конского снаряжения, костюма человека, предметы быта из кожи, войлока, меха, золота, железа и дерева.

За годы работы на могильнике Берел был накоплен значительный материал по антропологии древнего населения данного региона и выполнены три антропологические реконструкции. Материалы по антропологии позволяют судить об их облике, образе жизни, рационе питания, болезнях и т.д.

Вещи, найденные в берельских (и не только) курганах сотворены только для украшения элементов снаряжения коня, предназначенного для сопровождения знатного в прошлом члена общества в сферу инобытия, где в будущем он продолжит жизнь в другом качестве. Они, вероятно, во многом идентичны тем, которые использовались людьми в повседневной реальной жизнедеятельности, однако допустимо, что некоторые из них (например, со сложными, замысловатыми фантастическими образами и сюжетами) строго регламентированы какими-то этико-ритуальными или иными нормами и, соответственно, изготавливались исключительно (по особому заказу) для украшения «коней сопровождения», погребальной одежды и т.д., но не бытовали в «земных» условиях. Это также связано с выяснением семиотического значения (статуса) и других ипостасей «художественных», хозяйственно-бытовых или иных изделий, происходящих из погребально-поминальных сооружений. Предназначались ли эти вещи для «всеобщего» потребления (например, на обмен, продажу, удовлетворения эстетических или других, в том числе и повседневных потребностей людей) в обществе, т.е. можно ли рассматривать некоторые из них как произведения искусства (в современном понимании дефиниции)? Если их форма и содержание, а также сфера потребления были регламентированы, как отмечали выше, нормами обряда перехода, то они могут быть квалифицированы исключительно как произведения искусства религиозно-культового характера и отнесены в сферу сакрального. Следовательно, при употреблении, например, таких понятий как «искусство звериного стиля», «древнее искусство» и т.д. акцент меняется из «профанической сущности» вещи в сакральное. Для изготовления таких уникальных изделий должны существовать целые центры и функционировать школы, «цеховые объединения» и др. с многовековыми традициями изобразительной деятельности, со своими художественными вкусами и направлениями, где творили бы высокого уровня мастера, потомственно владевшие художественными навыками и, вероятно, секретами технологии изготовления.

Творения резчиков, торецов и других мастеров-художников изучаемой эпохи мы рассматриваем в контексте развития духовного потенциала и культуры общества древних берельцев в целом. Естественно, что наряду с традиционными, в художественное пространство конкретного кочевого социума проникают различными путями образы и сюжеты другой этнокультурной общности, которые перерабатывались местными мастерами и переосмысливались и в конечном результате они становились привычными для социума, обогащая эту новую среду. Чужеродные художественные образы, если они не подвергаются к перекодировке, вероятно оставались в новой иноэтнической среде в качестве обычных декоративных элементов вещей, не включаясь в семантическое поле другого изобразительного текста.

Остеометрические исследования лошадей, обнаруженных в курганах, позволили дать предварительную характеристику животным. Все лошади принадлежали к азиатской форме, для которых характерны короткий протокон, их возраст колеблется от 10–12 до 18–19 лет, имеют высоту в холке от 136 до 152 см, то есть относятся к средним и рослым, полутонконогим и средненогим лошадям. Многие анатомо-морфологические особенности строения (хорошо развитые элементы костей конечностей, рост, низконоготь и т.д.) показывают большое сходство во внешнем облике берельских лошадей и лошадей казахской породы – жабы.

Способы ведения скотоводческого хозяйства, технология обработки продукции животноводства и природных материалов - дерева, металла, камня; оптимальные формы мобильного жилища и средств передвижения; орудия труда и предметы быта; покрой одежды, ювелирное дело; оружие ближнего и дальнего боя, защитные доспехи и военное снаряжение; предметы конского снаряжения, выработанные в среде ранних кочевников I тыс. до н.э., без существенных модификаций бытовали в кочевом обществе казахов до недавнего прошлого. Преемственность между древними кочевниками и казахской культурой достаточно ярко проявляется в сфере духовности - в реликтах домусульманских обрядов и

верований, традиций создания эпических сказаний, мифотворчестве, выработке системных знаний и взглядов на окружающий мир и т.д. Важным является и то, что образцы искусства древних кочевников явились прообразами изобразительного, декоративно-прикладного искусства казахов.

В 1998–2016 гг. на могильнике Берел нами исследовано несколько памятников, которое относится к различным периодам эпохи средневековья.

Объекты «предтюркского» времени демонстрирует некоторые этнографические различия в погребальной практике, в частности, сооружение нескольких, примыкающих друг к другу округлых структур, т.е. выкладок, основу первоначальных сооружений которых составляют кольцевые оградки из крупных камней.

Эти небольшие по диаметру круглые в плане форм оградки-выкладки, следует считать основным, характерным для условно выделенного нами для берельских древностей «сяньбийско-жужанского» периода, II–V вв. н.э. типом наземных сооружений.

Из указанных оград-выкладок происходят предметы оружия, которые являются основным хронологическим маркером для выделения условного «сяньбийско-жужанского» периода в раннесредневековой истории Казахского Алтая.

Известно, что сяньби (сяньбэй), по китайским источникам, народ, сформировавшийся в степях Забайкалья и Монголии, в большинстве своем монголоязычный, находившийся когда-то в вассальной зависимости от хунну, после распада государственности последних, создает свое собственное объединение, которое состояло из остатков сюнну и множества других племенных группировок.

В период своего наибольшего могущества сяньби совершают военные походы в соседние регионы, в том числе на Саяно-Алтай. Появление специфических памятников на берельском погребальном поле с одиночными погребениями людей и конского захоронения в отдельных ямах связано, возможно, с этой волной продвижения кочевников восточноазиатского происхождения.

Они, помимо прочих культурно-исторических достижений, оказывали огромное влияние на развитие военного дела и вооружения у соседних народов после ухода хунну (сюнну) из исторической арены. Поэтому появление в ряде регионов Саяно-Алтайского нагорья, в том числе на территории современного Казахского Алтая, после II в. н.э., особенно, в III в. н.э. специфических погребально-поминальных сооружений и предметов вооружения, следует объяснить, в предварительном порядке, как следствие западной экспансии сяньби.

Среди ранее выявленных берельских находок встречаются различные другие типы железных наконечников стрел, костяные накладки на лук, палаши и панцирные пластины. Последние свидетельствуют и об использовании древними берельцами защитного вооружения и о том, что у них в составе кавалерии были тяжеловооруженные воины-катафракты.

Эти находки, датируемые некоторыми исследователями V–VI вв. н.э., охватывают, как нам представляется, уже следующий «жужанский» («предкудыргинский» по терминологии некоторых ученых) этап, когда, согласно генеалогической легенде, зафиксированной в Таншу, ранние тюрки Ашина были переселены из Гаочана на Алтай и вынуждены были заниматься здесь в некоторое время добычей железной руды и поставкой различной продукции из этого металла к своим союзникам – жужаням.

Данный этап в истории развития культуры тюркоязычных народов Алтайского субрегиона назван исследователями берельским. В тюркологической науке это определение сохраняется до сих пор.

Здесь нами изучены погребальные памятники собственно тюркского времени – VI–VIII вв. Это, в частности, курганы 25 и 16, с прямоугольной первоначальной основой наземного сооружения. Из этих курганов происходят различные предметы конского снаряжения и вооружения, комплект наборного пояса и произведения изобразительного искусства, в частности, серебряная бляшка с изображениями утки и какого-то зверька с большими глазами и согнутыми под животом ногами.

Таким образом, на материалах Берельского погребально-поминального комплекса, можно выделить для середины – конца I тысячелетия до н.э. и самого начала I тыс. н.э. два культурно-хронологических горизонта:

IV–III вв. до н.э. – пазырыкский (юечжи);

III в. до н.э. – II в. н.э. – сармато-хуннский.

Для исторического среза почти всего I тысячелетия н.э. можно выделить три последовательно сменяющих друг друга культурно-хронологических горизонта:

II–V вв. н.э. – сяньбийско-жужанский;

V–VI вв. н.э. – берельский (раннетюркский);

VI–VIII вв. н.э. – собственно, тюркский.

Таким образом, материалы Берельского могильника демонстрируют чрезвычайную плотность культурно-исторических событий, которые происходили в это время в изучаемом регионе и во всей Центральной Азии. Благодаря новым исследованиям на могильнике Берел нам удалось впервые выделить новый промежуточный культурно-хронологический горизонт – «сяньбийский» или «сяньбийско-жужанский», между эпохами хунну и древних тюрков. Тем самым, можно заполнить лакуну между указанными эпохами и преодолеть стереотипное представление о непосредственном переходе от хуннской эпохи к культуре древних тюрков.

Ясно, что события изучаемого периода в регионе, которые реконструируются на основе изучения материалов из берельских курганов, необходимо рассматривать на обширном фоне сложных и противоречивых этнокультурных процессов в соседних регионах Центральной Азии и других сопредельных территориях.

Берельские материалы «сяньбийско-жужанско-раннетюркского хронологического горизонта» в целом укладываются в расширительные рамки так называемой эпохи Великого переселения народов (II в. до н.э. – VI в. н.э.).

Необходимо также учитывать возможные влияния на формирование культурного облика населения Казахского Алтая различные контакты и взаимодействия с носителями синхронных культур Алтайской горной системы, Южной Сибири и, естественно, событий в древнекитайских царствах, особенно, в эпоху Хань (206 г. до н.э. – 220 г. н.э.), периодов Троецарствия (220–280 гг. н.э.), Цзинь (265–316 гг. н.э.) и последующих, вплоть до Танской династии, которая имеет «варварское» (сяньбийское) происхождение.

II Самашев З. Сокровища Береля – величайшее культурное наследие предков казахов // Золото властелинов Казахских степей. – Тэджон, 2018. – С. 170–191.

Тақсай әйел-абызы

Ж.с.д. VI ғ. соңы – V ғ. ортасы
Тақсай I, 6-оба, Батыс Қазақстан
М.Н. Сдыков, Я.А. Луқпанованың қазбасы
Қайта жаңғыртпа жасаған Қ. Алтынбеков

Таксаяская женщина-жрица

Конец VI – середина V в. до н.э.
Таксай I, курган 6, Западный Казахстан
Авторы раскопок – М.Н. Сдыков, Я.А. Лукпанова
Реконструкция выполнена К. Алтынбековым

The Taksai female priestess

The end of the 6th - the middle of the 5th century BC.
Taksay I, Mound 6, Western Kazakhstan
Excavation by M.N. Sdykov, Ya.A. Lukpanova
The reconstruction was carried out by K. Altynbekov

Бас киімнің элементі

Ж.с.д. VI ғ. соңы–V ғ. ортасы

Алтын, соғу, бедерлеу, дәнекерлеу, бүршіктеме

1) ұз. 1 – 45 см

2) ұз. 2 – 46 см

Таксай I, 6-оба, Батыс Қазақстан

М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-913 БКОМ №9241/1

Конус тәрізді сұлбаны құрайтын екі пластинадан тұрады. Жәдігердің жоғарғы жағында көлемді дөңгелек мүйізі бар кішкентай қошқардың басы салынған. Мүйізінің төменгі бөлігі тегіс, жоғарғы бөлігі бұдырланып жасалған. Көзі үлкен. Ауызы жабылған. Құлағы ұзын, жапырақ тәрізді. Үшбұрышты пішіннің кішкентай шапқысына бір жағынан біршама шар тәрізді бүршіктермен сәнделген дөңгелек ұсақ моншақ пен сопақ пішіндегі төртжақты алқа қадалған. Мойын сұлбасы бойынша екі жақтан да доға тәрізді пішіндермен көмкерілген жолақ жасалған.

Элемент головного убора

Конец VI–середина V в. до н.э.

Золото,ковка, тиснение, пайка, зернь

1) дл. 1 – 45см

2) дл. 2 – 46см

Таксай I, курган 6, Западный Казахстан

Раскопки М.Н. Сдыкова, Я.А. Лукпановой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-913 БКОМ №9241/1

Состоит из двух пластин, образующих конусовидный силуэт. Сверху изделие венчает небольшая головка барана с массивным закругленным рогом. Поверхность рога рифленая, за исключением небольшого участка на окончании. Глаз крупный. Рот сомкнут. Ухо длинное, листовидной формы. К небольшой бородке треугольной формы прикреплены округлая мелкая бусинка с несколькими шариками зерни с одной стороны и цепочка с четырехгранной подвеской овальной формы. По контуру шеи с обеих сторон выполнены полосы, покрытые дуговидными фигурами.

Element of the headdress

The end of the 6th – the middle of the 5th century BC.

Gold, forging, embossing, soldering, granulation

1) length 1 - 45cm

2) length 2 - 46cm

Taksay I, Mound 6, Western Kazakhstan

Excavations by M.N. Sdykov, Ya.A. Lukpanova

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚтк2-913 БКОМ №9241/1

Consists of two plates forming a cone-shaped silhouette. On top of the product crowns a small ram head with a massive rounded horn. The surface of the horn is corrugated, except for a small patch at the end. The eye is large. The mouth will close. The ear is long, leaf-shaped. A rounded small bead with several beads of grain on one side and a chain with a tetrahedral oval-shaped suspension are attached to a small beard of a triangular shape. On the contour of the neck on both sides are strips, covered with arched shapes.

Білезіктер

Ж.с.д VI ғ. соңы – V ғ. ортасы
Алтын
75 × 62 × 6 см
Тақсай I, 6-оба, Батыс Қазақстан
М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-930 БҚОМ № 9241/19
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-931 БКОМ № 997вх

Фантастикалық жыртқыш пен шөпқоректі жануардың бір-біріне шабуыл жасап жатқандай қысқаша көріністің нұсқасы бейнеленген скульптуралық ұшы бар, омега тәрізді пішіндегі білезіктер.

Білезіктер соғылған жұмыр сымнан иілген, екі ұшы бір-біріне кіріктірілген. Олардың соңына фантастикалық жыртқыш пен шөпқоректі жануардың басы бейнеленген іші қуыс мүсіндер дәнекерленген. Фантастикалық жыртқыштар мысық тұқымдас жыртқыштың басы және қошқардың мүйізі секілді бейнеленген. Мүйіз бірсарынды иректеле отырып, құлағының айналасында жартылай сақина түрінде иілген. Шөпқоректі жануардың басы жалпыланып өңделген. Жануардың аузы мен танауы таяз ойықтармен айқындалып жасалған.

Браслеты

Конец VI – середина V в. до н.э.
Золото
75 × 62 × 6 см
Таксай I, курган 6, Западный Казахстан
Раскопки М.Н. Сдыкова, Я.А. Лукпановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-930 БҚОМ № 9241/19
Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-931 БКОМ № 997вх

Браслеты омега-видной формы со скульптурными наконечниками в виде сокращенного варианта сцены терзания фантастическим существом и травоядного животного.

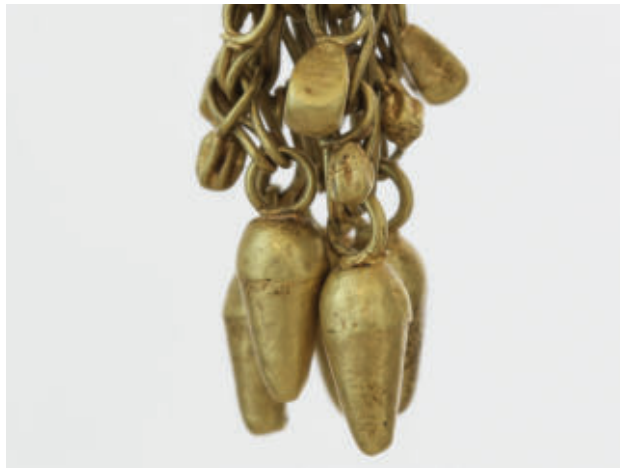
Браслеты согнуты из кованого прута круглого сечения, два окончания которых заведены друг друга. К их концам припаяны полые фигурки, оформленные в виде голов фантастического хищника и травоядного животного. Фантастические хищники изображены с головой кощачьего хищника и рогами барана. Рога плавно закручены, согнуты вокруг уха в полукольцо. Голова травоядного моделированы обобщенно. Неглубокими углублениями проработаны ноздри и пасть животного.

Bracelets

The end of the 6th - the middle of the 5th century BC.
Gold
75 × 62 × 6 cm
Taksay I, Mound 6, Western Kazakhstan
Excavations by M.N. Sdykov, Ya.A. Lukpanova
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. No. ҚРҰМ УҚ тк2-930 БҚОМ No. 9241/19
Inv. No. ҚРҰМ УҚ тк2-931 ВКОМ No. 997вх

The bracelets are omega shaped with sculpted tips in the form of a shortened version of the scene of a torment by a fantastic creature and a herbivore.

The bracelets are bent out of a forged rod of circular cross-section, the two ends of which are connected to each other. To their ends are soldered hollow figures, designed in the form of the heads of a fantastic predator and herbivore. Fantastic predators are depicted with the head of a fowl beetle and horns of a ram. The horns are smoothly twisted, bent around the ear in a semicircle. The head of the herbivorous is modeled generically. The nares and mouth of the animal have been worked out with shallow depressions.

Самай салпыншақтары

Ж.с.д VI ғ. соңы–V ғ. ортасы

Алтын

h – 21 см

Тақсай I, 6-оба, Батыс Қазақстан

М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-928 БҚОМ №9241/17

№ ҚРҰМ УҚ тк2-929 БҚОМ №9241/18

Салпыншақтың имегі тұтаспаған сақина пішінді, доғал қиылған сымнан жасалған. Оның төменгі бөлігіне негізі кішкене жұмырланған білікшеден тұратын, конус түріндегі ірі салпыншақтар бекітілген. Салпыншақтың үсті тең бүйірлі ұсақ үшбұрышты құрайтын бүршіктермен жабылған, ұштары төменге бағытталған. Дөңгелек бүршіктер иектің салпыншаққа жалғасқан бөлігін көмкеріп, кішкене дөңес жолақ жасайды.

Төменгі қатардағы үшбұрыштардың негізі дәл осындай бүршіктерден тұрады, бірақ көлемі үлкенірек, олар білікшеге жатқызылған. Конустың шеттері бірге дәнекерленген аймақ дөңгелек бүршіктермен көмкерілген, олар үшбұрыштар қатарын жалғастыратын түзу сызықты құрайды. Конустың төменгі бөлігіне көлемді сақиналар бекітілген. Оларға бірнеше буындардан тұратын шынжыр бау қондырылған. Шынжырдың аяқталған жерлеріне көптеген кішкене шарлар, ұштары ұсақ бүршіктермен сәнделген алмұрт тәрізді пішіндер, жүзім шоғы түріндегі ұзартылған дөңдер, төртжақты сопақша салпыншақтар бекітілген.

Конустың төменгі бөлігіне екі буынды салпыншақтан тұратын, сымдардан ілмектеліп жасалған екі шынжыр ілінген. Одан әрі шынжырға төменгі және аралық салпыншақтар қадалған.

Подвески височные

Конец VI – середина V в. до н.э.

Золото

h – 21 см

Таксай I, курган 6, Западный Казахстан

Раскопки М.Н. Сдыкова, Я.А. Лукпановой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-928 БҚОМ №9241/17

№ ҚРҰМ УҚ тк2-929 БҚОМ №9241/18

Дужки в форме несомкнутого кольца, выполнены из округлого в сечении прута. В нижней части к ним крепятся крупные конусовидные подвески с небольшим закругленным валиком в основании. Сверху подвеска покрыта шариками зерни, образующими равнобедренные мелкие треугольники, ориентированные вершинами вниз. Шарика зерни также окаймляют дужку на участке, примыкающем к подвеске и образуют небольшую выпуклую полоску.

Основания нижнего ряда таких же треугольников, но большего размера, покоятся на краю валика. Место, где края конуса были спаяны вместе, покрыто шариками зерни, которые образуют прямую линию, соединяющими ряды треугольников. К нижней части конуса крепятся крупные колечки. В них продеты цепочки из нескольких звеньев. К окончаниям цепочек крепятся многочисленные шарика, фигурки грушевидной формы, окончания которых оформлены мелкой зернью, удлиненные грозди из зерни, четырехгранные подвески овальные формы.

К нижней части конуса подвешены двойные цепочки типа «петля в петлю» из проволоки с подвесками из двух звеньев. Далее к цепочке крепились нижние и промежуточные подвески.

Pendant for temple

The end of the 6th - the middle of the 5th century BC.

Gold

h - 21 cm

Taksay I, Mound 6, Western Kazakhstan

Excavations by M.N. Sdykov, Ya.A. Lukpanova

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-928 БҚОМ №9241/17

№ ҚРҰМ УҚ тк2-929 БҚОМ №9241/18

Arches in the form of an open ring, made of rounded rod cross-section. In the lower part, large conical pendants are attached to them with a small rounded roller at the base. Above, the suspension is covered with balls of granules, forming isosceles small triangles, oriented vertices down. The balls of the grains also border the arc on the site adjacent to the suspension and form a small convex strip. The bases of the lower row of the same triangles, but of a larger size, rest on the edge of the roller. The place where the edges of the cone were welded together, covered with balls, grains that form a straight line connecting the rows of triangles. Large rings are attached to the lower part of the cone. There are chains of several links in them. Numerous marbles, pear-shaped figures, endings of which are decorated with small granules, elongated clusters of grains, tetrahedral oval-shaped pendants are attached to the ends of the chains.

To the lower part of the cone, double chains of the «loop-to-loop» type are suspended from the wire with pendants of two links. Further, lower and intermediate suspensions were attached to the chain.

Свастика түріндегі жапсырма әшекейлер (үлкен)

Ж.с.д. VI ғ. соңы–V ғ. ортасы
Алтын, соғу, бедерлеу, дәнекерлеу
4 × 4 см

Таксай I, 6-оба, Батыс Қазақстан
М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚтк2- 926/1-3 БКОМ №9241/15

Айқын жыртқыш мінезді сипатқа ие, орнитоморф бейнелі, свастика түріндегі, квадрат пішінді әшекейлер. Төрт грифонның басы қырынан қарағандағы пішінде бейнеленген және бірінен соң бірі айналдыра орналастырылған, ортасындағы дөңесті шеңбердің айналасында айналма композициясын тұйықтайды және ол өңделген білікшемен жиектелген.

Нашивные бляшки в виде свастики (большие)

Конец VI–середина V в. до н.э.
Золото, ковка, тиснение, пайка
4 × 4 см

Таксай I, курган 6, Западный Казахстан
Раскопки М.Н. Сдыкова, Я.А. Лукпановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚтк2- 926/1-3 БКОМ №9241/15

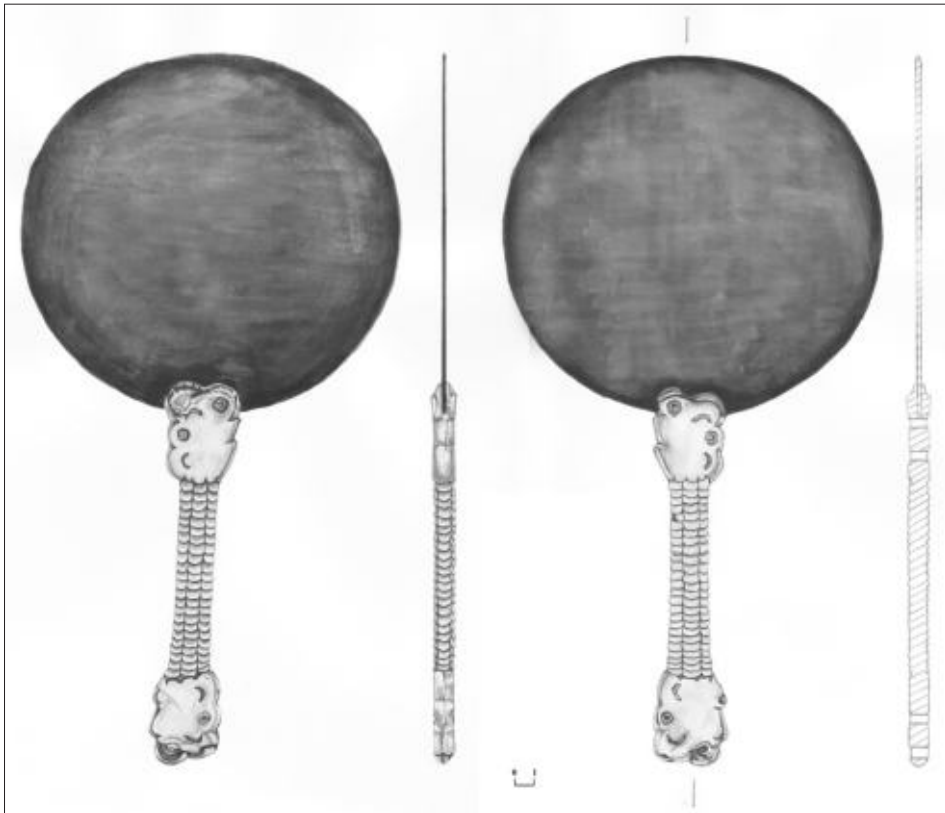
Бляшки подквадратной формы, свастикаобразные с орнитоморфным изображением, носящим подчеркнуто хищный характер. Четыре головы грифонов изображены в профиль и помещены друг за другом по кругу, замыкая композицию в круговом вращении, вокруг выпуклой окружности по центру и проработанным валиком обрамляющим ее.

Nasal plaques in the form of swastiks (large)

The end of the 6th – the middle of the 5th century BC
Gold, forging, stamping, soldering
4 × 4 cm

Taksay I, Mound 6, Western Kazakhstan
Excavations by M.N. Sdykov, Ya.A. Lukpanova
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚтк2- 926/1-3 БКОМ №9241/15

Plaques are square-shaped, swastika-shaped with an ornithomorphic image bearing an emphatically predatory character. Four heads of griffins are depicted in profile and placed one behind the other in a circle, closing the composition in a circular rotation, around the convex circle in the center and worked out by a roller framing it.

Айна

Ж.с.д. VI ғ. соңы–V ғ. ортасы

Қола, алтын, шыны, ағаш

h – 34.6

Айна тұтқасы – 18,5 см

Диск – 18.5 × 17.8 см

Тақсай I, 6-оба, Батыс Қазақстан

М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-942 БҚОМ №1008вх

Дөңгелек жазық дискіден тұратын айна және оған екі тойтарма шеге арқылы төмен және жоғары қарай ұлғая түсетін тегіс жанама тұтқа бекітілген. Тұтқа дискінің шетінен бастап, онымен бірге бір тегістікте жатқан жұқалтыр алтынмен қапталған. Тұтқаның төменгі және жоғарғы бөліктері айналы кескіндемеде екі стилді түрдегі грифонның бастары бейнесімен безендірілген (барлығы 4 грифонның басы). Грифондардың бастары қырынан қарағандағы пішінде аз бедерленген.

Зеркало

Конец VI–середина V в. до н.э.

Бронза, золото, стекло, дерево

h – 34.6

ручка – 18,5 см

диск – 18.5 × 17.8 см

Таксай I, курган 6, Западный Казахстан

Раскопки М.Н. Сдыкова, Я.А. Лукпановой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-942 БҚОМ №1008вх

Зеркало с круглым гладким диском, к которому при помощи двух заклепок прикреплен плоский ствол боковой ручки, расширяющийся кверху и книзу. Ручка обложена золотым листом, отходит от края диска и расположена в одной плоскости с ним. Верхняя и нижняя части ручки оформлены в виде двух стилизованных голов грифоноф в зеркальном отображении (всего 4 головы). Головы грифонов изображены в профиль, в низком рельефе.

Mirror

The end of the 6th - the middle of the 5th century BC.

Bronze, gold, glass, wood

h - 34.6

handle - 18.5 centimeters

disk - 18.5 × 17.8 cm

Taksay I, Mound 6, Western Kazakhstan

Excavations by M.N. Sdykov, Ya.A. Lukpanova

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚтк2-942 БҚОМ №1008вх

Mirror with a round smooth disc, to which, using two rivets, a flat barrel of the side handle is attached, expanding upward and downward. The handle is covered with a gold leaf, leaves from the edge of the disk and is located in the same plane with it. The upper and lower parts of the handle are decorated in the form of two stylized heads of griffinths in the mirror image (only 4 heads). Heads of griffins are depicted in profile, in low relief.

Бір-біріне қарама-қарсы қойылған екі таутеке мен құстың бастарынан тұратын геральдикалық композиция түріндегі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

2,4 × 1,4 см

Талды II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1850/1-11 АЗ-204/1-11

Әшекейдің ортасында қанаттары таутекенің басына ұласқан ұшып бара жатқан құстың (сұңқар?) бейнесі орналасқан. Құс басы шағындау, тік келген өткір тұмсықты, құйрығы төрт тілік түрінде көрсетілген. Таутекенің бастары қырынан бейнеленген. Өзі жалпылама түрде, тек көзі мен тұмсығы жақсы бейнеленген. Мүйіздері кедір-бұдырлы.

Украшения в виде геральдической композиции из противопоставленных голов двух горных козлов и птицы

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

2,4 × 1,4 см

Талды II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан

Инв. № ҚРҰМтк1-1850/1-11 АЗ-204/1-11

В центре бляшки расположена фигура летящей птицы (сокол?), крылья которой переходят в головки горных козлов. Птица показана с небольшой головкой и прямым острым клювом, короткий хвост имеет четыре сечения. Изображение головок горных козлов дано в профиль. Оно дано обобщенно, хорошо только показаны очертания глаз и ноздрей. Рога рифленые.

Decoration in the form of a heraldic composition from the opposing heads of two mountain goats and birds

The 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

2,4 × 1,4 cm

Taldy II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations by A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1850/1-11 АЗ-204/1-11

In the center of the plaque is a figure of a flying bird (a falcon?), whose wings pass into the heads of mountain goats. The bird is shown with a small head and a straight pointed beak, the short tail has four sections. The image of the heads of mountain goats is given in the profile. It is generalized, only the outlines of the eyes and nostrils are well shown. Horns are corrugated.

Бүктетілген мысық тұқымдас жыртқыш бейнелі әшекей

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, құйма
1,7 × 1,4 см
Талды II, 2-оба, Орталық Қазақстан
А.З. Бейсеновтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1852 А3-206

Көлемді. Жыртқыштың мүсіні ашық сақина пішінінде жасалған. Дене тұрқы біркелкі жуандықта сомдалған, басы және денесінің алдыңғы бөлігі бір шама көлемдірек. Аяқтары бүгулі қалыпта және аяғының ұштары дөңгелек етіп бедерленген. Көзі және танауы осылай шағын шеңбер түрінде бейнеленген. Басы ықшам және төртбұрыш пішінді. Аузы ашық. Құлағы тамшы пішіндес. Құйрығы жіңішке, ұзын және ұшы дөңгеленіп бедерленген.

Нашивка в виде фигуры кошачьего хищника

V–IV вв. до н.э.
Золото, литье
1,7 × 1,4 см
Талды II, курган 2, Центральный Казахстан
Раскопки А.З. Бейсенова
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1852 А3-206

Объемная. Фигура животного образует несомкнутое кольцо. Тело имеет практически одну толщину, немного более массивными изображены передняя часть тела и голова. Ноги согнуты, заканчиваются округлыми выемками с выделенным бортиком. Таким же образом, но меньших размеров, выполнены глаз и ноздря. Голова небольшая, квадратная. Пасть приоткрыта. Ухо каплевидной формы. Хвост узкий, длинный, заканчивается также округлой выемкой.

Stripe in the form of a feline predator

The 5th – 4th centuries BC
Gold, castings
1,7 × 1,4 cm
Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan
Excavations by A.Z. Beisenov
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1852 А3-206

Three-dimensional. The figure of the animal forms an open ring. The body has almost one thickness, a slightly more massive image of the front of the body and the head. Legs are bent, end with rounded notches with a prominent edge. In the same way, but smaller, the eye and nostril are performed. Head small, square. The mouth is ajar. The ear is teardrop shaped. The tail is narrow, long and ends with a round notch.

Белдіктің әшекейлі құрсаулық бөлшектері

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1) 2,6 × 2,5 см	6) 2,2 × 2,9 см
2) 2,2 × 2,9 см	7) 2,2 × 2,8 см
3) 2,1 × 2,9 см	8) 2,2 × 2,9 см
4) 2,2 × 2,9 см	9) 2,3 × 1,6 см
5) 2,2 × 2,8 см	

Талды II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1861/1-9 АЗ-215/1-9

Әскери белдіктің бөлшектері – өте сирек кездесетін археологиялық жәдігер. Белдік Х-тәрізді сегіз жапсырмалар мен ұштықтан тұрады. Сыртқы сипатына қарағанда, жапсырманы қайта өңдеуі мүмкін.

Пояс

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

1) 2,6 × 2,5 см	6) 2,2 × 2,9 см
2) 2,7 × 2,9 см	7) 2,2 × 2,8 см
3) 2,1 × 2,9 см	8) 2,2 × 2,9 см
4) 2,2 × 2,9 см	9) 2,3 × 1,6 см
5) 2,2 × 2,8 см	

Талды II, қурган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1861/1-9 АЗ-215/1-9

Детали боевого пояса – довольно редкий вид археологических находок. Пояс состоял из восьми Х-видных обойм и наконечника, который, судя по внешним особенностям, возможно, переделан из бляхи-застежки.

Belt

The 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

1) 2,6 × 2,5 cm	6) 2,2 × 2,9 cm
2) 2,7 × 2,9 cm	7) 2,2 × 2,8 cm
3) 2,1 × 2,9 cm	8) 2,2 × 2,9 cm
4) 2,2 × 2,9 cm	9) 2,3 × 1,6 cm
5) 2,2 × 2,8 cm	

Taldy II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations by A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1861/1-9 АЗ-215/1-9

Details of the combat belt are a rather rare kind of archaeological finds. The belt consisted of eight X-shaped clips and a tip, which, judging by external features, may have been altered from a buckle-fastener.

Әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 см
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 см
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 см

Талды II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

Арасындағы біршама көлемді әшекей ақбөкеннің басы бейнесінде безендірілген. Дөңкейген бет келбеті, дөңгеленген көздері және бедерленген мүйіздері анық көрінеді. Қалған әшекейлерді төрт барыстың сұлбасы суреттелген. Бұйымдардың көлемі өте ұсақ болғанына қарамастан бейнелер жақсы бедерленгендіктен анық көрінеді. Аңдар бір қырынан бейнеленген. Қысқа, әрі көлемді басы, қайратты кекілі, тарамыс денесі, біріктірілген аяқтары және ұзын құйрығы көрсетілген. Аузы ашық, төменгі және жоғарғы азулары өткір. Құлақтары тамшы пішіндес. Аяғының тырнақтары көлемді, өткір және ұшы аздап қайрылған. Құйрығының ұшы қайырылған.

Ворворки

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 см
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 см
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 см
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 см

Талды II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

Наиболее крупный предмет украшен головками сайгаков. Отчетливо фиксируется горбоносая морда, округлый глаз и рог с рифленой поверхностью. На поверхности остальных ворворок изображена вереница из четырех тигров. Несмотря на чрезвычайно небольшие размеры предметов, изображения выполнены детально и просматриваются очень хорошо. Животные изображены в профиль. Показаны короткая массивная голова, мощная холка, поджарое тело, сведенные вместе ноги, длинный хвост. Пасть приоткрыта, сверху и снизу – по заостренному клыку. Ухо каплевидной формы. На ногах крупные острые когти, немного закругленные, крайние при этом ориентированы окончаниями друг к другу. Хвост образует на окончании спираль.

Warwares

The 5th – 4th centuries BC

Gold, castings

- 1) 1,8 × 1,2 × 0,8 cm
- 2) 1,4 × 0,9 × 0,7 cm
- 3) 1,4 × 0,9 × 0,7 cm
- 4) 1,3 × 0,9 × 0,8 cm
- 5) 1,3 × 0,8 × 0,6 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations by A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1-1863/1-5 АЗ-217/1-5

The largest object is decorated with saiga heads. The hump-nosed muzzle, a rounded eye and a horn with a corrugated surface are clearly fixed. On the surface of the remaining small size of objects, images are executed in detail and viewed very well. Animals are depicted in profile. Shown a short massive head, a powerful withers, a lean body, legs together, a long tail. The mouth is ajar, top and bottom – along a pointed canine. The ear is teardrop shaped. On the legs are large pointed claws, slightly rounded, the extreme ones are oriented with endings towards each other. The tail forms a spiral at the end.

Сырға

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма, бүршіктеме

2,27 × 1,6 см

Талды II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Жуан алтын сымнан жасалған, ашық сақина түріндегі сырғалығы бар сырға. Сырғалықтың төменгі жағына, тысы ұсақ түйіршіктермен көмкерілген конус пішінді салпыншақ бекітілген. Конустың табанында жіп өтетін тесігі бар төрт тоғасы бар.

Серьга

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, зернь

2,27 × 1,6 см

Талды II, курган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Серьга с массивной дужкой из округлого в сечении прута, образующего фигуру в виде несомкнутого кольца. Внизу к дужке крепится крупная подвеска конусовидной формы, покрытая мелкой зернью. На округлой площадке конуса по краю размещены мелкие отверстия с неровными очертаниями.

Earring

The 5th – 4th centuries BC

Gold, casting, granulation

2,27 × 1,6 cm

Taldy-II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations by A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1869 АЗ-223

Earring with a massive bow of rounded in the cross section of the rod, forming a figure in the form of an open ring. At the bottom of the shackle is attached a large suspension cone shaped, covered with fine grains. On the rounded area of the cone along the edge there are small holes with uneven outlines.

Моншақтар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Тас

Талды II, 2-оба, Орталық Қазақстан

А.З. Бейсеновтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музей,

Инв. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Моншақ тастардың көлемі және түстері әртүрлі. Моншақ әшекейінің құрамдас бөлшегі болып табылады. Шар тәрізді пішінде, кейбірі қырланған, алмұрт пішіндес тесіктері бар моншақтар.

Бусы

V–IV вв. до н.э.

Камень

Талды II, қурган 2, Центральный Казахстан

Раскопки А.З. Бейсенова

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Бусины разных цветов и размеров. Являются составным элементом украшения – бус. Шарообразной формы, иногда граненые, грушевидные и сплюсненные, с отверстием.

Beads

The 5th – 4th centuries BC

A rock

2,4 × 1,4 cm

Taldy II, Mound 2, Central Kazakhstan

Excavations by A.Z. Beisenov

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1885/1-150 АЗ-238/1-150

Beads of different colors and sizes. Are an integral element of the decoration – beads. Ball-shaped, sometimes faceted, pear-shaped and flattened, with a hole.

Арқар мүсіншесі

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1,6 × 1,9 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1834 АЗ-188

Ұзын ось бойымен иілген тіктөртбұрышты тұғырда тұрған арқар мүсіншесі. Жасын білдіретін сақиналарымен иілген мүйіздері, көздері, құлақтары мен танаулары ойықтармен, түгін бейнелі көрсеткен, қысқа құйрығы кесіктермен кескінделген. Тұғырдың төрт бұрышында бас киімнің жоғарғы жағына бекітуге арналған тесіктері бар.

Статуэтка архара

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

1,6 × 1,9 см

Курган Иссyk, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1834 АЗ-188

Статуэтка архара, стоящего на выгнутой по длинной оси прямоугольной подставке. Мощно изогнутые рога с годовыми кольцами, проработаны глаза, уши и ноздри, обозначена шерсть, резами оконтурен короткий хвост. По четырем углам подставки имеются отверстия для крепления к верху головного убора.

The statuette of arkhar

The 5th - 4th century BC

Gold, castings

1.6 × 1.9 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1834 АЗ-188

A statuette of arkhar, standing on a rectangular support curved along a long axis. Powerfully curved horns with annual rings, developed eyes, ears and nostrils, marked wool, contours of a short tail contoured. At the four corners of the stand, there are holes for fastening to the top of the headdress.

Қос жебе түріндегі әшекей

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

38 × 2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1837 АЗ-191

Құстың қанаттары тәрізді екі ұзынша жолақтан тұратын қос жебе түріндегі әшекей. Әшекейдің жебе түріндегі бөлігі әрқайсысы екі сапқа жіңішке алтын баумен оралып бекітілген жебенің ұштары түріндегі екі тіліктен құралған.

Парное стреловидное украшение

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

38 × 2 см

Курган Иссyk, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1837 АЗ-191

Парное стреловидное украшение с двумя длинными пластинами в виде птичьих крыльев. Также состоит из двух пластин в виде наконечников стрел, прикрепленных к двум древкам, обвитых узкими золотыми лентами каждая.

A pair of swept decoration

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, cast

38 × 2 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akishev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1837 АЗ-191

A pair of swept decoration with two long plates in the form of bird wings. Also consists of two plates in the form of arrowheads attached to two poles, which is twisted with narrow gold ribbons each.

Ағашқа қонған құстың мүсіні

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптама
17,5 × 2,5 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1992 А3-328

Ағашқа қонған құс. Ағашты алтынмен қаптау арқылы құстың дене тұрқын, созылыңқы мойнын және басы мен тұмсығын жасаған. Жайылып тұрған қалыптағы құстың қанаттары алтыннан кесіліп жасалып, құстың арқа тұсына жеке бекітілген. Құстың астындағы тұғырдың негізі темірден жасалынып, алтын төсемшемен қапталған және алтын сымдарды ағаш бұтақтары қалпында орап, ұштарын дөңгелетіп қойып, ең үстіне құсты қондырған.

Скульптура птицы на дереве

V–IV вв. до н.э.
Золото, штамп
Размер 17,5 × 2,5 см
Курган Иссyk, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1992 А3-328

Деревянная основа птицы, обтянутая золотой обкладкой, обозначает туловище, вытянутую шею и голову с клювом. Крылья птицы изготовлены отдельно, вырезанные из листового золота, они вставлялись в прорезина спине в распротертом положении. На основание дерева, состоящего из железного стержня (ствол), обтянутого листовым золотом, и перекрученных к стержню в два яруса золотых проволок с концами свернутыми в кольцо (ветви), установлена птица.

A sculpture of a bird on a tree

The 5th – 4th centuries BC.
Gold, stamp
17.5 × 2.5 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1992 А3-328

The wooden base of the bird, covered with a gold plate, denotes a trunk, an elongated neck and a head with a beak. Wings of the bird are made separately, carved from sheet gold, they were inserted into the propresine back in the prostrate position. On the base of a tree consisting of an iron rod (trunk), covered with sheet gold, and twisted to a rod in two tiers of gold wires with ends folded into a ring (branches), a bird is installed.

Тік қарғыған аттың жарты бөлігі түріндегі тіліктер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

6,5 × 5,2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

Солға және оңға қарай қарғи, құлақтарын шұнтита тік көтерілген аттың/айғырдың жарты мүсіні түріндегі қапсырмалар. Аласа бедер техникасында орындалған. Көздері, аузы, танауы нобайлап берілген, жақ сүйегі сызықпен көрсетілген, құлағы артқа жымырайған, маңдайына кекіл түскен. Ұзын жалы төрт-бес тұтамға бедерленіп бөлінген, ал кекіл шаштары иір сызықтармен көрсетілген. Қабырғаларын орақ тәріздес қылып қысып жаншу арқылы жасаған. Аттардың алдыңғы аяқтары сесті күйде жоғарыға көтерілген.

Пластины в виде лошади, повернутой налево и направо

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

6,5 × 5,2 см

Курган Иссык, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

Изображена передняя половина корпуса лошадей, данная в противоположных позициях; исполнены в технике низкого рельефа. Схематично переданы глаза, рот, ноздри, скулы подчеркнуты линией; уши прижаты, на лоб спускается челка. Длинная грива рельефно разделена на четыре-пять прядей, а волосы обозначены извилистыми линиями. Ребра подчеркнуты серповидными вдавлениями. У коней передние ноги подняты вверх в угрожающем положении. Это поза грызущихся жеребцов.

A plates in the shape of a horse, turned left and right

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, stamping

6.5 × 5.2 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akishev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

The front side of the horse's body, shown in opposite positions, made in the technique of low relief. Schematically transferred eyes, mouth, nostrils, underlined lines of the cheekbones; ears pressed against his forehead. The long mane in relief is divided into four to five strands, and hair is marked by winding lines. The ribs are underlined by crescents. In horses, the front legs are raised in a dangerous position. This is the pose of gnawing stallions.

Таутеке мүйізді қанатты аттардың мүсіндері

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама
16,5 × 10,6 × 1,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-2082 АЗ-418

Бас киімнің негізгі элементтерінің бірі. Мүсіннің негізі – алтын төсемшелермен оралған ағаш. Алтын жапсырмалар бір-бірімен жақсылап қиюластырылған және ағаш негізге ұсақ қола шегелермен бекітілген екі бойлық бөліктен құралған. Мүйіздері мен құлақтары бөлек дайындалған және бастың ойықтарына, ал құс қанаттары – жауырын ойықтарына қондырылған.

Протомы крылатых коней с рогами козла

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка
Размер 16,5 × 10,6 × 1,8 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-2082 АЗ-418

Основа скульптуры – дерево, обкладка из листового золота. Вырезанные из дерева протомы коней сохранились полностью. Золотая обкладка состоит из двух продольных половинок, хорошо подогнанных друг к другу и крепившихся к деревянной основе мелкими бронзовыми гвоздиками. Рога и уши изготовлены отдельно и вставлены в прорези на голове, птичьи крылья – в прорези на лопатках.

Protocols of winged horses with the horns of a goat

The 5th – 4th centuries BC.

Gold, stamping
Size 16.5 × 10.6 × 1.8 cm

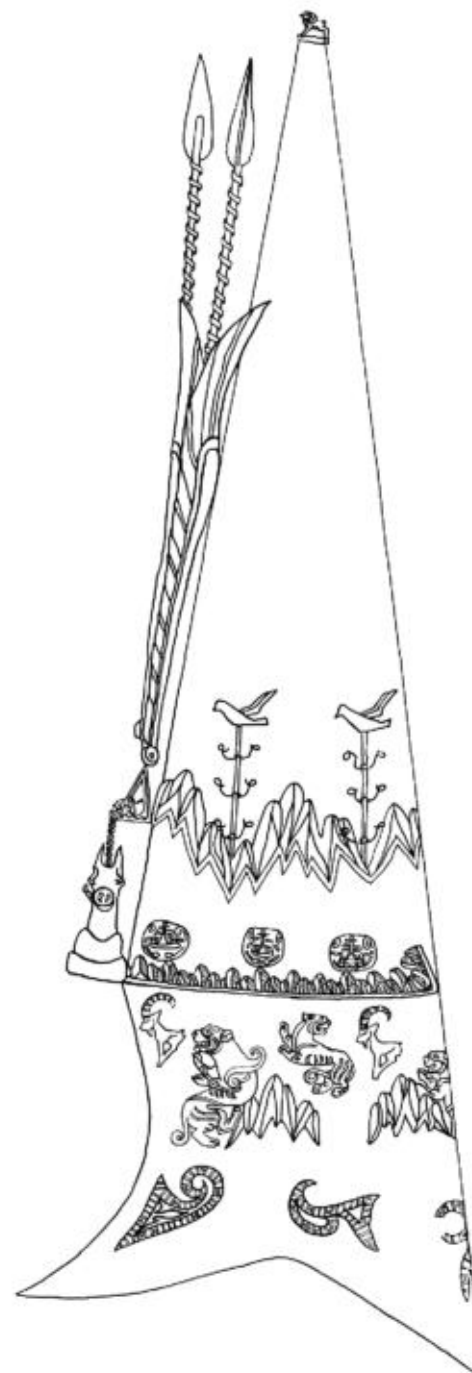
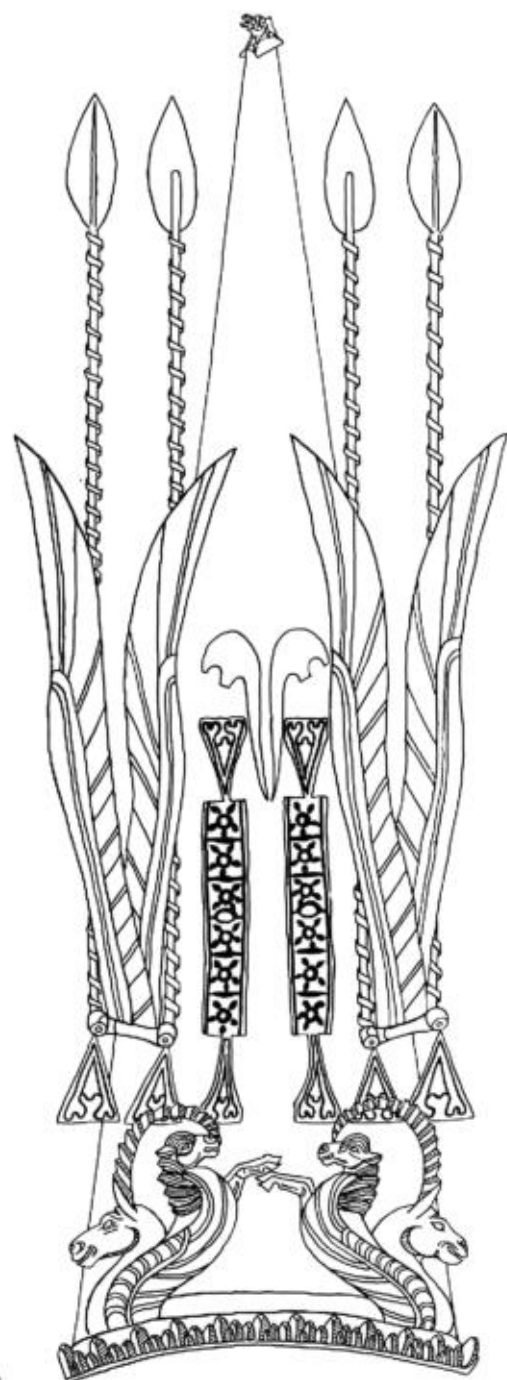
The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-2082 АЗ-418

The basis of the sculpture is wood, a plate of gold leaf. Cut out of the tree protoms horses remained completely. The gold plate consists of two longitudinal halves, well fitted to each other and fastened to a wooden base with small bronze studs. A horns and ears are made separately and inserted into the slots on the head, bird wings - in the slots on the shoulder blades.

Тау шыңындағы барыс түріндегі әшекей, оң жағы

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

7,2 × 8,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1804 АЗ-158

Барыстың бейнесі мен тау шыңдарының сұлбасы композициялық тұрғыда біртұтас бейнені құрайды. Барыс артқы аяғының бірінде тұр, денесі ортаңғы бөлігінде айналып бұрыла бейнеленген және тігінен қойылған, кеудесі табиғи емес түрде артқа бұрылған, ал алдыңғы аяқтары сес көрсеткендей жоғары көтерілген. Мойыны созыңқы, азуы ақсқан, мұрны тыжырайған, доғал құлағы жымырайған, көздері мен бет сүйегі қуысталып бейнеленген. Жыртқыштың төменге салбыраған ұзын құйрығы ұшында дөңгелене жиырылған.

Бляха в виде барса на горной вершине, правая сторона

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

7,2 × 8,5 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1804 АЗ-158

Изображение барса и схематизированный мотив горной вершины составляют в композиционном плане единое целое. Барс стоит на одной задней ноге, туловище перекручено в средней части и поставлено вертикально, торс противостоит вывернут назад, а передние лапы угрожающе подняты вверх. Шея вытянута, пасть оскалена, нос сморщен, округлое ухо прижато, глаза и скулы обозначены выемкой. Длинный опущенный вниз хвост хищника на конце загнут в кольцо.

A plate in the form of a leopard on a mountain peak, the right sideThe 5th – 4th century BC.

Gold, stamping

7.2 × 8.5 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1804 АЗ-158

The image of the leopard and the schematic motif of the mountain peak make up a single whole in the composition plan. A leopard stands on one rear leg, the body is twisted in the middle and placed vertically, the torso is unnaturally turned back, and the front paws are raised gently upward. The neck is outstretched, the mouth is bared, the nose is wrinkled, the round ear is pressed, the eyes and cheekbones are marked with a notch. The long, downturned tail of the predator at the end is bent into the ring.

Барыс бейнесіндегі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

5,5 × 3,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1806 АЗ-160; ҚРҰМтк1-1807 АЗ-161

Бас киімнің әшекейлері. Барыс артқы аяқтарында тұрған түрде бейнеленген, алдыңғы аяқтары жоғары көтерілген. Басы артқа бұрылып тұр, құйрығы аяқтарының арасынан шығарылған және құйрығының ұшы дөңгелене оратылған, тұмсық әлпеті «күлімдеген» кейіпте. Аяқтарындағы қанат тәріздес шығыңқы дөңесте, құйрығының ұшында және тау шыңдарының бейнелерінде киімге тігуге арналған тесіктер бар.

Бляхи в виде барсов

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

5,5 × 3,7 см

Курган Иссук, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1806 АЗ-160; ҚРҰМтк1-1807 АЗ-161

Барс изображен в стойке на задних лапах, передние подняты вверх. Голова повернута назад, хвост пропущен между ног и конец хвоста свернут в кольцо, выражение морды «смеющееся». На лапах, на крыловидном выступе, на конце хвоста, на изображениях горных вершин имеются отверстия для пришивания.

Bags in the form of leopardsThe 5th – 4th centuries BC.

Gold, stamping

5.5 × 3.7 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1806 АЗ-160; ҚРҰМтк1-1807 АЗ-161

The leopard is depicted in the rack on his hind legs, the front ones are raised up. The head is turned back, the tail is missed between the legs and the end of the tail is folded into a ring, the expression of “laughing” muzzle. On the paws, on the pterygoid protrusion, on the end of the tail, on the images of mountain peaks there are holes for sewing.

Таутеке бейнелі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

4,5 × 2,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1814/1 АЗ-168/1; ҚРҰМтк1-1815/1 АЗ-169/1

Әшекейлер оңға және солға қараған таутеке түрінде бейнеленген. Жалпылама берілген нақыштар аса қатты байқалмайды, тек көздің және танаудың кескіндері әлсіз белгіленген, аяқтары қосыла секіреді алдындағы жануар кейпінде. Бедерлі үлкен жалпақ мүйіздері, кішіректеу қысқа құйрығы және шолтиған шоқша сақалы мұнда таутекенің бейнесі жасалғандығын көрсетіп тұр.

Бляшки в виде горного козла

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

4,5 × 2,8 см

Курган Иссyk, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1814/1 АЗ-168/1; ҚРҰМтк1-1815/1 АЗ-169/1

Изображение фигур силуэтное в профиль. Оно дано обобщенно, почти полностью отсутствует гравировка, слабо намечены лишь очертания глаз и ноздрей, ноги соединены вместе – это поза животного перед прыжком. Большие рифленные рога, небольшой вздернутый хвост и клиновидная борода не оставляют сомнения в том, что здесь представлен образ таутеке (горного козла).

Plaques in the form of a mountain goat

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, stamping

4.5 × 2.8 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akishev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1814/1 АЗ-168/1; ҚРҰМтк1-1815/1 АЗ-169/1

The image of silhouette figures in profile. It is generalized, almost no engraving, only the outlines of the eyes and nostrils are poorly outlined, the legs are joined together - this is the pose of the animal before the jump. Large corrugated horns, a small upturned tail, and a wedge-shaped beard leave no doubt that the image of the tauteke (mountain goat) is represented here.

Салпыншақты сырға

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, көгілдір ақық
3,1 × 2,4 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1787 А3-141

Салпыншақты сырға ілмегі және үш салпыншағы бар тұйықталмаған сақина негізден тұрады. Ұзын алтын сымды салпыншақтардың біріне домалақ жалпақ көгілдір ақық моншақ пен бүршіктелген, тесікті екі алтын әшекей өткізілген. Салпыншақ ұзын цилиндр пішінді көгілдір ақық моншақпен аяқталған.

Серьга с подвесками

V–IV вв. до н.э.
Золото, бирюза
3,1 × 2,4 см
Курган Иссук, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1787 А3-141

Серьга с подвесками состоит из незамкнутой кольцевой основы с петелькой и трех подвесок. У одной из подвесок на длинной золотой проволоке нанизана круглая плоская бусина из бирюзы и две золотые пронизки, украшенные зернью. Завершается подвеска длинной цилиндрической формы бирюзовой бусиной.

Earring with pendants

The 5th - 4th centuries BC.
Gold, turquoise
3.1 × 2.4 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1787 А3-141

An earring with pendants consists of an open ring base with a loop and three pendants. At one of the pendant on a long gold wire, there is a round flat bead of turquoise and two gold lines, decorated with granulation. The suspension ends with a long cylindrical turquoise bead.

Мойын алқасы

Ж.с.д. V–IV ғғ.
 Алтын, құйма
 Диаметр – 13 см
 Есік обасы, Жетісу
 К.А. Ақышевтің қазбасы
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1784 АЗ-138

Алқа сақина, түтік тәріздес және ажыратылмалы түріндегі әшекейлерге жатады. Үш жарым айналымды спираль тәрізді. Алқаның негізгі бөлігіндегі түтікшелердің ұштары, топсаның алынбалы бөлігінің төлкелері – ұштары қондырылатын кең ернеу, басқа қосымша бекіткіштері жоқ. Түтікшелердің ұштары барыстардың бас мүсіндері түріндегі ұштықтармен аяқталады.

Гривна – нашейное украшение

V–IV вв. до н.э.
 Золото, литье
 Диаметр – 13 см
 Курган Иссyk, Жетісу
 Раскопки К.А. Акишева
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1784 АЗ-138

Гривна относится к типу кольчатых, трубчатых и разъемных. Имеет форму спирали в три с половиной оборота. Концы трубок основной части гривны представляют собой раструбы, в которые вставляются концы – втулки съемной части шарниров, других дополнительных креплений нет. Концы трубок заканчиваются наконечниками в виде скульптурных головок барсов.

Hryvnia – a necklace decoration

The 5th - 4th centuries BC.
 Gold, castings
 Diameter - 13 cm
 The mound Issyk, Zhetysu
 Excavations of K.A. Akyshev
 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
 Inv. № ҚРҰМтк1-1784 АЗ-138

The hryvnia refers to the type of annular, tubular and separable. It has the form of a spiral in three and a half turns. The ends of the tubes of the main part of the hryvnia represent the sockets into which the ends are inserted - the sleeves of the removable part of the hinges, there are no other additional fastenings. The ends of the tubes end with tips in the form of sculptural heads of leopards.

Тік тақтайшалар арасындағы жолбарыстың басы түріндегі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

4,4 × 3 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1762/1-57 АЗ-116/1-57

Тігінен қойылған жұқа жолақ тақтайшалар арасындағы жолбарыстың қарсы қарап тұрған басы түріндегі қапсырмалар. Осы түрдегі қапсырмалармен шекпеннің жағасын және өңірлерін көмкеріп тіккен. Жолбарыс тұмсығының морфологиялық ерекшеліктері айтарлықтай анық берілген. Мұрны, көздері, азуы, ұрты, мұрты, қабағы мен маңдай сызықтары қысып жаншулар және сыртқа шығыңқы дөңес қырлармен келтіру арқылы орындалған. Құлақтары симметриялы орналасқан.

Бляхи в виде головы тигра между вертикальными планками

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

4,4 × 3 см

Курган Иссык, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1762/1-57 АЗ-116/1-57

Бляхи в виде головы тигра, изображенного в анфас между вертикальными планками (пятьдесят девять). Бляхами этого типа были обшиты ворот и борта кафтана. Морфологические особенности морды тигра переданы достаточно четко. Нос, глаза, пасть щеки, усы, брови и морщины лба выполнены в виде сочетания разных форм вдавлений и выпуклостей. Уши расположены симметрично.

Plaques in the form of a tiger's head between vertical slats

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, stamping

4.4 × 3 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1762/1-57 АЗ-116/1-57

The plaques in the form of a tiger's head, depicted in full face between the vertical bars (fifty-nine). The gates and sides of the caftan were trimmed with this type of plaques. The morphological features of the tiger's face are quite clearly conveyed. The nose, eyes, jaws of the cheeks, mustaches, eyebrows and forehead wrinkles are made in the form of a combination of different forms of depressions and protuberances. The ears are symmetrical.

Көлденең тақтайшалар арасындағы жолбарыстың басы түріндегі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

3,8 × 3,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1763/1-58 А3-117/1-58

Тікбұрыш пішінді жұқа жолақ тақтайшалар бедерлі, олардың әрқайсысында бес-бестен үшбұрышты көлемді қырлы дөңестер бар және бұрыштарында шекпен матасына тігуге ыңғайлы төрт саңылау бар. Жолбарыс тұмсығының морфологиялық ерекшеліктері айтарлықтай анық берілген. Мұрны, көздері, азуы, ұрты, мұрты, қабағы мен маңдай сызықтары қысып жаншулар және сыртқа шығыңқы дөңес қырлармен келтіру арқылы орындалған. Құлақтары симметриялы орналасқан. Осы түрдегі қапсырмалармен шекпеннің етегі, сондай-ақ жеңдерінің төменгі және жоғарғы жақтары (білектері) тігілген.

Бляхи в виде головы тигра между горизонтальными планками

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

3,8 × 3,7 см

Курган Иссyk, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1763/1-10 А3-117/1-10

Бляхи в виде головы тигра, изображенного в анфас между горизонтальными планками (пятьдесят четыре). Бляхами этого типа были обшиты полы кафтана, а также низ и верх (у предплечья) рукавов. Морфологические особенности морды тигра переданы достаточно четко. Нос, глаза, пасть щеки, усы, брови и морщины лба выполнены в виде сочетания разных форм вдавлений и выпуклостей. Уши расположены симметрично. Планки прямоугольной формы, рифленые, каждая из них имеет по пять объемных треугольных выступов и по четыре отверстия по углам для пришивания к ткани кафтана.

Plaques in the form of a tiger's head between horizontal slats

The 5th – 4th centuries BC.

Gold, stamping

3.8 × 3.7 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1763/1-10 А3-117/1-10

The plaques in the form of a tiger's head, depicted in full face between the vertical bars (fifty-nine). The gates and sides of the caftan were trimmed with this type of plaques. The morphological features of the tiger's face are quite clearly conveyed. The nose, eyes, jaws of the cheeks, mustaches, eyebrows and forehead wrinkles are made in the form of a combination of different forms of depressions and protuberances. The ears are symmetrical. Rectangular planks, grooved, each of them has five three-dimensional triangular protrusions and four holes at the corners for sewing on the caftan fabric.

Бұғының басы түріндегі белдіктің қаптама-қапсырмалары

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

3,1 × 4,1 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1779/1-5 А3-133/1-5, ҚРҰМтк1-1780/1-8 А3-134/1-8

Олар бір типті, барельефте орындалған. Бұғылардың бейнелері оң және сол жаққа қараған қыры пішінде берілген. Төртбұрышты айылбастың сұлбалары мүйіздің төрт кең қалақшаларын баста және бастың астында жұптап симметриялы орналастырылып жасалған.

Бляхи-накладки ремня в виде головы оленя

V–IV вв. до н.э.

Золото штамповка

3,1 × 4,1 см

Курган Иссык, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1779/1-5 А3-133/1-5, ҚРҰМтк1-1780/1-8 А3-134/1-8

Они однотипные, выполнены в барельефе. Изображения оленей даны в профиль, повернуты вправо и налево. Контуры четырехугольной бляхи создавались симметричным расположением четырех широких лопастей рогов попарно на голове и под головой.

Plaques linings of belt in the form of a deer head

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, stamping

3.1 × 4.1 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1779/1-5 А3-133/1-5, ҚРҰМтк1-1780/1-8 А3-134/1-8

They are of the same type, made in bas-relief. Images of deer are given in profile, rotated to the right and left. The contours of the quadrangular metal plates were created by the symmetrical arrangement of the four wide lobes of the horns in pairs on the head and under the head.

Белбеудің қасқырдың бейнесіндегі қапсырма-үлестіргіштері

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма, оймыштау

2,8 × 2,4 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1790 А3-144; ҚРҰМтк1-1791 А3-145

Қапсырма белбеуге кигізілу үшін төрт саңылауы бар тікбұрыш түріндегі шұңғыл цилиндрлі аласа негізден тұрады, олар қалып бүйірлеріне айқастыра орналасқан. Оған бүктетіліп, домалана жатқан қасқырдың бейнесі шебер қиюласып орналастырылған. Қапсырмадағы бейнелер сол жаққа қаратылып біржақты жайғасымда берілген. Қасқырдың басы денесіне қарағанда үлкен, көздері ұзынша сопақ, құлағы дөңгеленіп келген, бас пішінінің сыртына біршама шығып тұр. Денесінің бүктетіліп домаланғаны соншалық, тіпті төрт салалы артқы және алдыңғы аяқтары өткір тырнақтарымен айқастырылып қалған. Құйрығы артқы аяқтарының арасынан өткізілген. Үлестіргіш – шомбал салмақты, бейнелер бедерлермен орындалған, бөлшектері нақыштармен айқындала түсіп бастырылған. Қапсырмалар қалыпқа құю техникасында дайындалған.

Бляхи-распределители ремня в виде волка

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, гравировка

2,8 × 2,4 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1790 А3-144; ҚРҰМтк1-1791 А3-145

Бляхи-распределители ремней (две). Каждая бляха имеет низкое полое цилиндрическое основание с четырьмя прямоугольной формы отверстиями для вдевания ремня, расположенными крестообразно по бокам основания. На верху цилиндра – круглое навершие в виде грибовидной шляпки. В него мастерски вписана фигура свернувшегося в клубок волка. Изображения на бляхах даны в одной левосторонней позиции – головой в одну сторону. У волка большая по сравнению с туловищем голова, овальный глаз, ухо округлых очертаний сильно выступает над головой. Тело свернуто в клубок так, что поджатые задние и передние четырехпалые лапы с заостренными когтями соприкасаются друг с другом. Хвост пропущен между задними ногами. Бляхи-распределители массивны, изображения выполнены в рельефе, детали усилены гравировкой. Бляхи изготовлены техникой литья в форме.

The plaques belt distributors in the form of a wolf

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, cast, engraved

2.8 × 2.4 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akishev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1790 А3-144; ҚРҰМтк1-1791 А3-145

The plaques belt distributors (two). Each plaque has a low hollow cylindrical base with four rectangular-shaped holes for threading a belt located crosswise on the sides of the base. At the top of the cylinder - round pommel in the form of a mushroom cap. The figure of a wolf curled into a ball is masterfully inscribed in it. The images on the plates are given in one left-sided position - head to one side. The wolf has a large head compared to the body, an oval eye, the ear of a rounded shape strongly protrudes above the head. The body is rolled into a ball in such a way that the pursed hind and front four-fingered paws with pointed claws are in contact with each other. The tail is missed between the hind legs. The plaques-distributors are massive, the images are made in relief, the details are enhanced by engraving. The plaques are made by the molding technique.

Адам бейнелі мөр-жүзік және айна қалқанды жүзік

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

2,7 × 2,5 см; 2,3 × 2,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1788 АЗ-142; ҚРҰМтк1-1789 АЗ-143

Үлкен мөр жүзік салмақты, дөңгеленіп келген үлкен қалқан және жалпақ емес жапырылған сақинаны қосып құйылған. Қалқанда европеоид түріндегі адамның қырынан қарағандағы бас пішіні ойылып бейнеленген. Басында ішке қарай ойып көрсетілген он шашақтан тұратын ерсілеу бас киім немесе шаш үлгісі бейнеленген, мойнында киімнің жағасын немесе алқаны білдіретін екі қатар сызық берілген.

Үлкен сопақ дөңесі бар қалқанды балдақтың сақинасы жапырылған. Балдақтың қалқаны айнадай жалтыратылып тегістелген. Ішкі жағында оны созып қалыпқа келтіру үшін қыздырып соққан іздері байқалады.

Перстень-печать с изображением солнцеликого человека и перстень с зеркальным щитком

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

2,7 × 2,5 см; 2,3 × 2,5 см

Курган Иссык, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1788 АЗ-142; ҚРҰМтк1-1789 АЗ-143

Перстень-печать массивный, литой с большим круглым щитком и нешироким расплюснутым кольцом. На щитке вогнутое изображение человеческой головы в профиль с европеоидными чертами. На голове десятью изогнутыми вдавлениями изображен причудливый головной убор или пышная прическа, на шее – две концентрические линии, обозначающие ворот одежды или гривну.

Перстень с большим овальным выпуклым щитком, кольцо расплющено. Щиток перстня отполирован до зеркального блеска. На обратной стороне щитка хорошо видны следыковки, посредством которой его вытягивали.

A signet-ring with the image of a sun-shining man and a ring with a mirror plate

The 5th – 4th centuries BC.

Gold, castings

2.7 × 2.5 cm; 2.3 × 2.5 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1788 АЗ-142; ҚРҰМтк1-1789 АЗ-143

A signet-ring is massive, cast with a large round flap and a narrow, flattened ring. On the scaffold there is a concave image of the human head in profile with europeoid features. On the head, ten curved impressions depict a quaint headdress or a magnificent hairdress, on the neck there are two concentric lines denoting the garment collar or the hryvnia.

A ring with a large oval convex flap, the ring is flattened. The finger ring is polished to a mirror finish. On the underside of the shield, traces of forging are clearly visible, through which it was pulled.

Қырынан жатқан бұғы түріндегі белбеудің қапсырмалары. Горельеф

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма, бедерлеу, шекіме

4,4 × 8,6 см; 4,4 × 8,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1781 АЗ-135; ҚРҰМтк1-1782 АЗ-136

Құйылған қапсырмалар бедерлеу және нақыштау әдісімен жасалған. Бейне қатты нақышталған, бірақ жануардың түр ерекшеліктері еркін оқылады. Жатқан қалпында бейнеленген. Алдыңғы аяқтарының тұяқтары артқы аяқ тұяқтарының сыртқы жағына жанаса тиетіндей өрнектеліп жасалған. Екінші аяқ жұптарының сұлбалары біріншісімен жапсарлас көрініп тұр. Тұяқтары сүйірленген және аяқтарынан екі жолақпен белгіленіп бөлінген. Алға қарай иілген арық денесінің бүкіл салмағы алдыңғы аяқтарға түскендей әсер қалдырады, оны сауырының көтеріліп, артқы аяқтарының жартылай иілгенінен байқауға болады. Грифонның басы мүйіздердің өзегімен жалғанған. Жылқы үлгісіндегі құйрығы жалпақ және үлпілдек, үш тұтамға таралған. Құйрығы құйымшақ тұсынан аяққа дейін түседі де, сол жерден жоғарыға кілт иіліп мүйіздің шетімен ұштасып кетеді. Жақтаудың ішкі жағындағы бұрыштарынан айылбасты белбеуге бекіту үшін қызмет ететін тікбұрыш пішінді төрт күміс ілмектер қондырылған.

Бляха-накладки ремня в виде лежащего оленя в профиль. Горельеф

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, тиснение, чеканка

4,4 × 8,6 см; 4,4 × 8,5 см

Курган Иссyk, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1781 АЗ-135; ҚРҰМтк1-1782 АЗ-136

Бляха литая, проработана тиснением и чеканкой. Изображение сильно стилизовано, но при этом видовые особенности животного читаются свободно. Изображен в лежащей позе. Ноги поджаты так, что копыта передней ноги касаются внешней стороны копыта задней ноги. Контуры другой пары ног выступают над первой. Копыта заострены и отделены от ног двумя полосками. Поджарое туловище изогнуто, вся тяжесть тела перемещена на переднюю ногу, что создает впечатление приподнятости крупа на полусогнутых задних ногах. Голова грифона соединена со стержнем рогов. Хвост на манер лошадиного широк и пышен, расчесан на три пряди. Хвост от крестца опускается к ногам, затем загибается круто вверх, соединяясь с кончиком рогов. С внутренней стороны по углам рамки припаяны четыре серебряные петельки прямоугольной формы, служащие для прикрепления бляхи к ремню.

Plaque-lining strap in the form of a reclining deer in profile. High reliefThe 5th - 4th centuries BC.

Gold, casting, embossing, embossing

4.4 × 8.6 cm; 4.4 × 8.5 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1781 АЗ-135; ҚРҰМтк1-1782 АЗ-136

The plate is cast, worked with embossing and embossing. The image is strongly stylized, but the animal's specific features are read freely. It is depicted in a lying pose. The legs are pinched so that the hooves of the front leg touch the outside of the foot of the hoof. The contours of the other pair of legs protrude above the first. The hooves are pointed and separated from the legs in two strips. The fleshy body is curved, the whole weight of the body is shifted to the front leg, which gives the impression of a raised croup on the half-bent hind legs. The head of the griffin is connected to the rod of the horns. The tail in the manner of the horse is wide and pompous, combed into three strands. The tail from the rump descends to the legs, then bends steeply upward, connecting with the tip of the horns. On the inner side of the corners of the frame are soldered four silver loops of rectangular shape, serving to attach the plate to the strap.

Қанжар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, темір

Ұзындығы 48 см, қыны 7,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1842 АЗ-196

Қанжардың бір-біріне тұмсығымен қарап тұрған екі грифонның басы тәрізді зооморфты сүйір төбесі бар. Тұмсықтары қатты қисайған, көздері мен құлақтары шиыршықталып көрсетілген. Айқасулары бүлінген, бірақ оларды көбелек немесе бүйрек тәрізді деп болжауға болады. Сабы көлденең кимада дөңгелек; жүзі линза тәрізді. Қанжар толықтай темірден жасалған, бірақ сүйір төбесі алтынмен қапталған, тұтқасы бұрандалы екі сымдық алтын сыммен айналасына оралған, айқасу ұсақ әртүрлі пішіндегі алтын тілімшелермен безендірілген (тек екеуі сақталған). Жүзінің екі жағынан да жануарлардың шағын бейнелері бар жіңішке алтын тілімшелер жүргізілген. Жүзінің ұшына қарай біртіндеп тарылатын тілімшелер ұсақ тісті дөңестердің көмегімен қанжар жүзіне бекітілген, олар тілімшенің бүйірлерінде ұзына бойы орналасқан.

Кинжал

V–IV вв. до н.э.

Золото, железо

Длина 48 см, ширина клинка 7,7 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1842 АЗ-196

Кинжал имеет зооморфное навершие в виде голов двух грифонов в профиль, обращенных клювами друг к другу. Клювы сильно загнуты, глаза и уши обозначены завитками. Перекрестие разрушено, но можно предположить, что оно было почковидное или бабочковидное. Рукоять в поперечном сечении круглая; клинок линзовидный. Весь кинжал сделан из железа, но навершие обтянуто листовым золотом, рукоять обвита виток к витку крученой двужильной золотой проволокой, перекрестие украшено мелкими разно фигурными золотыми пластинками (сохранились лишь две). По клинку с обеих его сторон проходят узкие золотые пластинки с миниатюрными изображениями животных. Пластины в виде длинных постепенно сужающихся к острию клинка лент прикреплялись к клинку с помощью мелкозубчатых выступов, имеющих по бокам по всей длине пластин.

DaggerThe 5th – 4th centuries BC.

Gold, iron

Length 48 cm, blade width 7.7 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1842 АЗ-196

The dagger has zoomorphic pommel in the form of the heads of two griffins in the profile, facing the beaks to each other. Beaks are strongly bent, eyes and ears are indicated by curls. The crosshair is destroyed, but it can be assumed that it was kidney-shaped or butterfly-shaped. The handle is round in cross section; blade lenticular. The whole dagger is made of iron, but the pommel is covered with sheet gold, the handle is wrapped around the turn with a twisted two-wire gold wire, the cross is decorated with small differently shaped gold plates (only two have survived). Narrow gold plates with miniature images of animals pass along the blade from both sides. Plates in the form of long, tapering ribbons gradually tapering to the point of the blade were attached to the blade with the help of small-toothed projections, which are available along the sides along the entire length of the plates.

Қылыш / қылыштың сабы

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Темір, алтын

Ұзындығы 20 см, жүзінің ені 6,9 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

Қылыш – сәл қисық қырлы сүйір төбесі және тар көбелек пішінді айқасуы бар; көлденең қиманың тұтқасы дөңгелек; жүзі – екі жағынан бойлық науалы қимасы бар линза тәрізді. Сүйір төбесі мен айқасуы ұсақ пішінді алтын табақшалармен безендірілген, тұтқасы алтын сымға оралған. Жүзінің көп бөлігі бүлінген.

Меч / Рукоять мечи

V–IV вв. до н.э.

Железо, золото

Длина 20 см, ширина лезвия 6,9 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

Меч железный имеет слабо изогнутое брусковидное навершие и узкое бабочковидное перекрестие; рукоять в поперечном сечении круглая; клинок – линзовидный (в сечении) с продольным желобком на обеих сторонах. Навершие и перекрестие инкрустированы мелкими фигурными золотыми пластинками, рукоять обвита золотой проволокой. Большая часть клинка разрушена.

A sword / Sword HandleThe 5th – 4th centuries BC.

Iron, gold

Length 20 cm, blade width 6.9 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

A sword of iron has a slightly curved bruskovidnoe pommel and a narrow butterfly-shaped crosshair; the handle in the cross section is round; the blade is lenticular (in section) with a longitudinal groove on both sides. The head and cross are encrusted with small figured gold plates, the handle is wrapped in gold wire. Most of the blade is destroyed.

Қанжар қынының жылқы бейнесіндегі қаптама әшекейі

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

15 × 4,1 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1785 А3-139

Қапсырма – қанжар қынының астыңғы жіңішке бөлігінің әшекейі. Жақтауды айнала қоршаған жолақ бедерлі. Жақтаудың ішінде денесінің орта тұсынан артқы аяқтары жоғары қарай қайқайып келтірілген атты пішіні орналасқан. Бейне қырынан қарағандағы пішінде берілген және барлық бөлшектері қатты тәптіштеліп жасалған. Аттың басы үлкен, құлақтары жымқырылған, алдыңғы аяқтары алдына қарай сермеген күйде, ал артқы аяқтары бүгілген күйде. Құйрығы екі ұшталған және екіге өрілген. Бұл қапсырмада да біріншідегі сияқты ешқандай бейменен толтырылмаған белбеудің қапсырма-үлестіргіштері үшін қалдырылған орны бар.

Накладка на кинжал в виде фигуры лошади

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

15 × 4,1 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан

Инв. № ҚРҰМтк1-1785 А3-139

Бляха-накладка – украшение узкой нижней части ножен кинжала (одна). Она удлиненно-прямоугольной формы, ее нижний конец закруглен по форме ножен, а верхний заострен под тупым углом. Лента, обрамляющая рамку, рифленая. Внутри рамки расположена фигура лошади, туловище которой перекручено в средней части таким образом, что задние ноги оказались повернутыми вверх. Изображение дано в профиль и сильно детализировано. У лошади небольшая голова с прижатыми ушами, передние ноги выброшены вперед, а задние согнуты. Хвост раздвоен и заплетен в две косы. Эта бляха, так же как и первая, имеет свободное, не заполненное изображением место, оставленное для блях-распределителей ремней.

A dagger in the shape of a horseThe 5th – 4th centuries BC.

Gold, stamping

15 × 4.1 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Inv. № ҚРҰМтк1-1785 А3-139

The plaque-lining - decoration of the narrow lower part of the sheath of the dagger (one). It is elongated-rectangular, its lower end is rounded in the shape of its scabbard, and the upper end is pointed at an obtuse angle. Ribbon framing the frame, corrugated. Inside the frame is a figure of a horse whose body is twisted in the middle part in such a way that the hind legs are turned upwards. The image is given in profile and is very detailed. The horse has a small head with pressed ears, the front legs are thrown forward, and the back legs are bent. The tail is bifurcated and braided into two braids. This badge, as well as the first, has a free, not filled with the image of the place left for the belt distributors.

Қанжар қынының бұлған бейнесіндегі қапсырмасы

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

5,5 × 13,4 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

Қапсырма – қынның жоғары бөлігінің қаптама-әшекейі. Бедерлі жіңішке алтын жолақпен көмкерілген сопақша бүйрек тәрізді жақтаудың ішінде денесі орта бөлігінен бұралып, артқы аяқтары жоғары жаққа қарап айналып кеткен бұланның бейнесі орналасқан. Алдыңғы аяқтары алдына қарай созыла сермелген. Басын алдына қарай соза ұмтылған, онда бұғыға тән кең қалақшалы мүйіздері, дөңгелене бұралған ұштары бар екі мүйіз ескіндері кескінделген.

Накладка на кинжал в виде фигуры лося

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

5,5 × 13,4 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

Бляха-накладка – украшение верхней части ножен (одна). Внутри овальной почковидной рамки, образованной узкой рифленой золотой лентой, помещено изображение лося, туловище которого перекручено в средней части таким образом, что задние ноги оказались повернутыми вверх. Его передние ноги выброшены вперед. Голова лося на вытянутой шее устремлена вперед, на ней типичные лосиные рога с широкими лопастями, два изогнутых отростка концы которых закручены в кольцо, висят.

A dagger in the form of an elk figureThe 5th – 4th centuries BC.

Gold, stamping

5.5 × 13.4 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

The plaque-lining - decoration of the upper part of the scabbard (one). Inside the oval kidney-shaped frame formed by a narrow ribbed gold ribbon, an image of an elk is placed, whose body is twisted in the middle part so that the hind legs are turned upwards. His front legs are thrown forward. The head of an elk on an elongated neck is directed forward, with typical elk horns with wide blades, two curved processes whose ends are twisted into a ring, hang.

Тікбұрышты бедерлі қапсырмалар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

2,2 × 3,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1764/1-15 АЗ-118/1-15

Тікбұрышты және бедерлі етіліп салынған отыз қапсырма. Екі көлденең бедерлі жұқа тақтайшадан жасалған тақтайшалар арасында үш шығыңқы тіл тәрізді дөңестерден жасалған бір-бірінен бөлек екі пішін орналасқан. Өрбір ешекейде алты саңылаудан бар.

Бляхи прямоугольно-фигурные

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

2,2 × 3,8 см

Курган Иссyk, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1764/1-15 АЗ-118/1-15

Бляхи прямоугольно-фигурные (тридцать). Между двумя горизонтальными рифлеными планками раздельно друг от друга размещены две фигуры, составленные из трех выпуклых языковидных выступов, на каждой бляхе по шесть отверстий.

The badges are rectangular-shaped

The 5th - 4th centuries BC.

Gold, stamping

2.2 × 3.8 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akishev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1764/1-15 АЗ-118/1-15

The badges are rectangular-shaped (thirty). Between the two horizontal grooved strips, two figures are placed separately from each other, made up of three convex tongue-like protrusions, with six holes on each badge.

Кіші тостаған

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Күміс, құйма
Биіктігі 2,2 см, диаметрі 7,7 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1844 А3-198

Дөңес пошымға айналатын тік ернеулі жартылай сфералық пішін. Сыртқы бетінде үшкір құралмен ойылып жазылған жиырма алты таңбадан тұратын екі жолды жазуы бар.

Малая чаша

V–IV вв. до н.э.
Серебро, литье
Высота 2,2 см, диаметр 7,7 см
Курган Иссук, Жетысу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1844 А3-198

Полусферической формы, с прямым венчиком, переходящим в выпуклое тулово. На внешней поверхности чаши имеется надпись в две строки, состоящая из двадцати шести знаков, нанесенных острым инструментом.

Small Bowl

The 5th – 4th centuries BC.
Silver, castings
Height 2.2 cm, diameter 7.7 cm
The mound Issyk, Zhetysu
Excavations of K.A. Akyshev
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1-1844 А3-198

A hemispherical shape, with a straight rim, rolling in a convex body. On the outer surface of the bowl, there is an inscription in two lines, consisting of twenty-six characters, marked with a sharp tool.

Үлкен тостаған

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Күміс, құйма

Биіктігі 3,8 см, ұзындығы 15,6 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1843 АЗ-197

Тостағанның жалпақ көлденеңінен қайырылған ернеуі бар, ол сәл дөңес бүйірлі пошыммен жалғасып, пішінді түбімен аяқталып біткен. Ернеудің сыртқы бетінде шеңбер бойымен отыз екі сақина, ішінде (ортаңғы бөлігінде) – екі концентрлік шеңбер түріндегі өрнек ойып салынған. Күміс тостағанның түбі сегіз жапырақты розетка пішінді, ол аласа түп дөңгелекпен аяқталады және тостағанның пошымына сегіз күміс бұрандама тойтарма шегемен бекітілген.

Большая чаша

V–IV вв. до н.э.

Серебро, литье

Высота 3,8 см, длина 15,6 см

Курган Иссyk, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1843 АЗ-197

Имеет широкий горизонтально отогнутый венчик, непосредственно переходящий в умеренно выпуклое тулово, которое заканчивается фигурным донцем. На внешней поверхности закраины венчика по кругу выгравировано тридцать два кольца, на внутренней (в средней части тулова) – орнамент в виде двух концентрических окружностей. Донце серебряной чаши имеет форму восьмилепестковой розетки, оно заканчивается низким кольцевым поддоном и прикрепляется к тулову чаши восемью серебряными заклепками.

A big bowl

The 5th-4th centuries BC.

Silver, casting

Height 3.8 cm, length 15.6 cm

The mound Issyk, Zhetysu

Excavations of K.A. Akyshev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-1843 АЗ-197

It has a wide horizontally bent rim, which directly passes into a moderately convex body, which ends with a figured bottom. On the outer surface of the rim of the corolla, thirty-two rings are engraved in a circle; on the inner surface (in the middle of the body) there is an ornament in the form of two concentric circles. The bottom of the silver bowl has the shape of an eight-petal rosette; it ends in a low ring tray and is attached to the body of the bowl with eight silver rivets.

ARTISTIC CULTURE: STYLE, COSTUME, ATTRIBUTES

The animal style became the symbol of global transformations that occurred in all spheres of the life of the ancient man in connection with the transition to nomadic cattle breeding. The extreme militarization of society at that time was embodied in vivid images of animal style, singing strength, power, swiftness. A distinctive feature of this type of decor is the stylized images of individual animals, parts of their body or scenes of fighting animals. As one of its researchers - N.L. Chlenova, wittily said that animal style is the image of certain animals in a certain way (by: Переводчикова, 1994, p. 19).

The animal style was decorated with objects of great importance in the life of a nomadic society: signs of supreme power, costume details, jewelry, weapons and religious objects (to them belonged the bronze lamps, boilers, stone altars).

Stylization, which "is connected with the transformation of a real object into a certain conventionality and implies the selection, fixation or even hyperbolization of individual features and characteristics of the object and methods of their transfer in the pictorial version," (Королькова, 2006, p. 150). became the leading device in transmitting the image of animals - symbolic and ideological symbolism of the steppe world (Мартынов, Елин, 2009, p. 164). This, in particular, is evidenced by the extreme saturation of the costumes of noble warriors, whose burials were discovered at different points of the steppe Eurasia, with images made in animal style. These things amaze with the skill and complexity of symbolism. Their owners, of course, were the leaders, the rulers of the states.

The most important quality of gold - plasticity, was used by the masters of the early Iron Age as fully as possible! Molded volumetric things were side by side with openwork and

flat. Casting, stamping, engraving, filigree techniques, grains, inlays, this is not a complete list of technological methods of that. Already at that time masters skillfully combined large and small forms. The massiveness and elegance, volume and planar solution created a special effect in the perception of these products.

In the jewelry we see, perhaps, all the images of the richest bestiary, developed by the nomads of the early Iron Age. Various cat predators (tigers, panthers, leopards), herbivores (horses, camels, deer, goats, sheep), birds, fantastic animals and even hares, hedgehogs, bees are presented. So, on the top of the women's headdress from the rich burial of the mound 6 of Taksai-1 burial, we see the head of a mountain goat with massive horns, which have carefully shown the surface structure. And the images of tigers and birds are used in the design of the Golden Man's headdress.

It should be noted that the ancient masters attained the highest skill in building a composition. Thus, they actively used the S-visible figure, which, according to art historians, creates the sensations of entering the imaged space. We see, for example, the so-called "line of beauty" in modeling the body of an elk, its beard, and a stylized griffin figurine on the buckles of one of the belts of the Golden Man. These are the outlines of a stylized figure of a bird of prey found in the burial of mound 1 of the Sherubay cemetery. S-visible slots are on the surface of the product in the form of a tiger figurine from the burial of the mound 1 of the Karashoky burial.

An interesting effect is created by placing a shape within a circle. The object is a piercing with the image of a circinated wolf. With the help of an animal figure, a circle was created; it completely fit into it and all the graphic elements were concentrated within it. It turned out that practically nothing came out of the outlined circle, thus the image was closed on itself, became self-sufficient.

Another compositional solution is demonstrated in the art of the tribes of the Pazyryk culture. Among the amazing items are pendants from horse equipment in the form of three-dimensional images, presented in several versions. The composition may consist of a figure and heads of two elks, a figure of a fantastic animal in contact with opposing heads of eagle griffins, an ungulate animal in combination with a vegetative figure at the bottom. Unlike most products of that time, these items must be viewed from different sides. The result was a completely different visual effect, which depended on the placement of the object in space.

Noble warriors of the time wore pointed hats, short swing jackets, trousers, and boots of various heights. In the manufacture of clothing leather, felt and wool were used. The most complete information about the men's suit can be found in the burial of the Golden Man. Jewelry items include hryvnia, earring, two rings. Two belts are decorated with various plaques. The jacket is completely covered with small plaques. Similar plaques are involved in the design of high boots. Considerable attention is paid to the weapon. Only in the decoration of the dagger the images of 22 animals were involved!

Thanks to a study of the unique burial of a woman from the Taksay I burial, it was possible to supplement the ideas about the female costume of the tribes of the early Iron Age. It consisted of a high cone-shaped headdress, a short jacket and a long skirt. In the temples were fastened temporal pendants. The neck was decorated with a massive hryvnia. On the wrists were bracelets, and also low from beads and wolf tusks in a frame.

The National Museum of the Republic of Kazakhstan holds the finds from the graves of various tribes of the early Iron Age. The monuments of the Saks include the legendary burial of the Issyk mound (Zhetyssu). In Central Kazakhstan, these include cemeteries from Tasmola, Zhylandy, Taldy-II, Sherubay, Karashoky, Akbeit-1; in the east of our country - Mayemer, in the south - Kaitpas. The Sarmatian antiquities of Western Kazakhstan are represented by finds from the burials of the Taksay I, Lebedevka, Besoba and other burial grounds. The materials of the Berel burial ground (East Kazakhstan) demonstrate an amazing and peculiar world created by the Yuezhi tribes high in the Altai Mountains. The discovery in 1969 of the burial of the famous Saka leader from the Issyk mound by archaeologist K.A. Akishev in full guise and safety, gave a rare opportunity to restore not only the funeral rite, but also to reconstruct the headdress shape, clothes and shoes, the location of jewelry and other attributes, reconstruct the shape of the weapon and the scabbard decoration and as a final result buried in full size.

As K.A. Akishev noted, a Saka robe from the Issyk barrow, was clothing that was worn on days of ceremonial receptions, mass gatherings and parades. For everyday wear, it is too luxurious and too uncomfortable, and the existence of special funeral clothing is unlikely. It was intended to destroy the imagination of the living, exalting the higher over the lower.

«*THE HEADDRESS. The proposed reconstruction of the headdress is based on data from archaeological and written sources. Thus, to determine the size of the headgear from archaeological data, information extracted from the system for placing jewelry items, which were preserved in the original order in the area of their location at the time of excavation, can be used. According to these data, it was possible to establish with a large degree of accuracy the main dimensions of the headgear, diameter and height.*

The diameter of the headdress is set almost exactly along the golden diadem, encircling it in the widest part. It is equal to 22 cm, which corresponds to the diameter of the headgear with the amendment of + 1-1.5 cm on the thickness of the base fabric. The height of the headgear can be set less accurately than the diameter, with a significant degree of tolerance. It is determined by the distance from the decorations in the initial position of the ornaments on the part to the miniature statuette of the argali crowning the headpiece. From these data, the height should be defined in 60–65 cm.

Presumably, the shape of the headdress can be reconstructed. It was probably conical or cylindrical. Much more evidence can be given in favor of the first form than to prove the second version of the form. Specific information on the topic of interest to us can be extracted from the Nakshirushem and Behistun inscriptions (Iran) and selected bit by bit from Herodot's multi-volume work. From these sources it is known that only one of the three groups of Asian Sakas can be distinguished - Sakas-Tigrahauda, which always "wears a sharp hat" (Струев, 1946, p. 233; Дандамаев, 1963, p. 269), although Saki of the other two groups wore the same caps (Геродот, 1972, p. 332–333; Струев, 1958, p. 56). On the Behistun rock depicted Saka Skunha in a pointed hat. The relief of the Spartans in Persepolis also depicts the Saks in pointed caps. The archaeological finds of anthropomorphic images of metal and clay, originating from different areas of settlement of the Asian Sakas and European Scythians, greatly complement the written news and bring

clarity to the studied question. Recall the golden votive plates with images of warrior priests in hats with a sharp end from the Amur-Darya treasure (Dalton, 1964, human heads in pointed head-dresses from Khalchayan (Пузаченкова, 1966; 1971, pic. 19, 20), images of Scythians in conical caps on vessels from Kul-Oba (Граков, 1971, tab. VIII–IX) and others. Thus, it is obvious that the peaked hats were worn not only by Sakas-Tigrahaud but also by representatives of all other Saka tribes and even European Scythians. However, when comparing images of Sakas' headdresses of different groups, one detail comes to light, which makes it possible to judge that with great similarity, the headgear of different Saka tribes and Scythians had significant differences. Thus, on the statuette of a Saka from Amur-Darya treasure, the sharp end of the cap is twisted down, and on the sculpture of a Saka from Khalchayan and the Scythians depicted on a Kul-Ob vase, low cone-shaped caps, etc. upright conical, up to 70 cm high.

We believe that these images reproduce the appearance of the Sakas, to which the ancient authors appropriated the ethnic "Sakas-Tigrahaud" or "Sakas-orthocarrivant" (Акушев, Кушаев, 1963, p. 18–19).

In the future, unlike the pointed hats of the Central Asian Sakas and European Scythians, we will call the headdress of the Sakas-Tigrahaud "swept" hats ...

One of the arguments in favor of the sweeping shape of the headdress of the Issyk Saka may be a miniature statuette of argali, which, judging by the location, crowned the headdress. The dimensions of the statuette and the method of its fastening with the help of a small plate force to the only possible conclusion that it could be attached to the sharp end of the top of the headdress. Finally, let us turn to clarify the reason for the widespread cone-shaped headdress in Saka time, however, not only at this time but also later, among many Asian nomads. There is one reason - the simplicity of the execution of this form from that specific material (felt, leather, bark) that these tribes possessed.

Thus, it is likely that the Issyk headdress had the shape of a cap with a high narrow top and with a bottom in the form of a treyuh, covering the back of the head and cheeks and tied under the chin.

After the reconstruction of the headdress shape, it seems possible to establish the procedure for placing gold jewelry on it. This task is facilitated by the fact that the system of arrangement of plates, plaques, plaques and other types of jewelry is fixed exactly at the time of excavation.

When reconstructing the appearance not only of the full face but also of the entire headdress, such a fact as the pair of similar jewelry is extremely important. This is a sure sign of their symmetrical distribution on the headdress.

The basis of the decorative design of the front side of the Issyk headdress is its primary part, taken by us as a monolith. It is made in the form of a protome of horned horse heads, connected by a single winged torso. The free space behind the horses' proteomes is filled with two plates imitating horse figures without groats and hind limbs. Above these horse figures, there are two long rectangular plates, ending at both ends with plates of a triangular shape. Small double figured plates are placed above the upper ends of the long plates.

The main part of the decoration of the front side of the cap consists of two long golden plates in the form of bird wings and a pair of long (their length is almost twice as long as the

wings) arrow-shaped ornaments consisting of poles braided with a narrow gold ribbon and leaf-shaped at the top. Ornaments in the form of feathers and arrows are placed in pairs above the proto-horses, and each pair, consisting of two feathers and two arrows, forms a single whole. Under each such pair, there is one triangular plate. Four triangular plates are placed along one line. All plates with a smooth surface painted with red paint. In general, the decoration of the front side creates an impressive picture of the pretentiousness, pomp, and ceremonialism of the headdress.

The decoration of the rest of the Issyk headdress is restored in the same detail. The pairing of the same type of plaques and their position at the time of excavation is the only thing that can be relied upon when restoring the composition of the drawing. However, some of the plates and plates that adorned the other sides of the cap were not in place of their original position; therefore, guesses and assumptions are allowed in restoring the picture of the decoration of the lateral and occipital sides. The basis for the construction of the pattern is the zonal circular placement of jewelry on the cap surface. The reason for this decision was the location of the above-mentioned tiara, which girded the headdress in the widest part - at the junction of the top and bottom. The second zone was a golden toothed belt imitating a mountain landscape. She retained her original position around the cap above the tiara. On it, as if in a saddle between peaked mountain peaks, are adorned with ornaments imitating the tree of life with birds sitting above.

One of these trees is preserved in its original position on the toothed belt. In the free strip between the ribbon with trees and the diadem, there was a third zone of six round plaques with the image of the face of a lion. Thus, the lateral and occipital sides of the top of the headdress girded three zones of an ornamental design made up of different gold plates and plaques: a belt made of toothed tape - a "mountain landscape motif" with trees and birds, a belt of round zoomorphic plaques and a belt made of the tiara. Thus, the conical top of the headdress was decorated only at the bottom.

The bottom of the headdress was much brighter and more spectacularly ornamented. The layout system is also zonal. The first (below the diadem) zone consists of five plaques in the form of planar images of mountain goats symmetrically located on a pair from each side and fifth on the back of the head, between them are two plaques depicting the predator of the cat-leopard breed. Below is the second jewelry zone, consisting of three badges in the form of snow leopard figures and plates with motifs of the mountain landscape. Pair of leopards with the motive of the mountains are located on the sides of the cap. A single leopard plaque with two plates with mountain landscape motifs on the sides is placed on the back of the headdress. And finally, the last (lower) zone of jewelry consists of five openwork figured plates of a curved shape. Of these, two doubles were on the sides and single - on the back of the headdress.

When reconstructing the shape and decoration of the Issyk headdress (and it turned out to be the most difficult for the restoration), everything possible was done to substantiate the placement of each of the plates and plates, obtained during excavations. However, unfortunately, it did not go without assumptions, but still, in general, the reconstruction was as close as possible to the original. The basis of the headgear was, apparently, a felt-made cloth, skin use is not excluded.

CLOTHES, SETS AND FOOTWEAR. In view of the good preservation in the initial position of the items of decoration, the form of clothing and the procedure for placing plaques on it are easily established.

The deceased was dressed in a short leather caftan without a turndown and lapels. Judging by the remaining pieces of skin, it was colored brown or red. The entire caftan was sheathed with curly triangular gold plaques that had a solid base of thin copper (bronze) plates. A certain system can be traced in the placement of plaques: they are located by a horizontal line, making up a chain of plaques with their tops upwards, connected with lower ends, and the next lower row of plaques connect with the previous (upper) vertices at the junction of their ends. In this order, plaques are placed over the entire surface of the caftan. The collar, the sides of the caftan and the bottom of the floor, the line of the forearm and the bottom of the sleeves are ornamented with quadrangular shaped plates with images of the face of a cat predator. As already mentioned, they are of two varieties: with horizontal and vertical slats. Moreover, the plates of the first variety decorated the parts of the caftan (bottom floors, bottom and forearms of sleeves), which require horizontal placement of the plates. With this arrangement, the upper and lower plates were made up of two continuous horizontal stripes. The plaques with vertical slats were decorated from top to bottom of the collar (line around the neck) and sides so that the side slats made up two continuous vertical lines. Approximate caftan size 46–48.

For good preservation of the original position of the badge with horizontal and vertical slats, it is established that the caftan was plowed to the left and did not reach the knees.

Outerwear with a clasp to the left is characteristic of most Sakas and Scythian tribes, at least in all the known anthropomorphic images of this time in the clothing of the right side comes to the left. On the clothes with the clasp to the left are depicted the Sakas on Persepolian reliefs (Дьяконов, 1961, pic. 15), the Scythian warriors on the golden crest from Solokha's mound, the Scythian cup in hand on the gold plate from Kul-Oba and the Scythians in composition scenes on the golden vessel from Kul-Oba: the healing Scythians, conversing Scythians, stringing bow Scythian (Граков, 1971, tab. III, VIII–IX, XIIIe).

In all these images, there are tight caftans with narrow sleeves, elongated reaching to the knees or slightly lower. In this, they differ from the Issyk short caftan, which does not cover the knees.

However, there is a known finding of remains of a short caftan (length 90 cm) from the second Pazyryk mound. Pazyryk kaftan is made of sable fur. Its outer side is organized as suede. The caftan is decorated on the back and the hem with leather appliques with gold plaques attached to them (Руденко, 1953, p. 105–106). Other finds of the remains of outerwear from fur and thin white felt, originating from other Pazyryk (Руденко, 1953, p. 105–106) and Katandin (Вудонова, 1938) mounds are known.

Thus, the Issyk kaftan, unlike all known ones, was luxurious clothing, entirely decorated with gold plaques, and rather resembled a sparkling scaly shell, than just a caftan.

Under the layer of plaques that decorated the front of the caftan and the front side of the sleeves, many small plaques of various shapes were found lying on top of the

reversible triangular plaques that adorned the back and elbow sides of the caftan's sleeves. Especially a lot of them in the chest and hands, even the left hand partially preserved the motif of the pattern, which is a combination of plaques of various forms. All this suggests that there was a body shirt on the buried person with caftan, but it has not preserved. According to the location of the small golden plaques, it can be argued that its sleeves were embroidered with patterns from a combination of plaques of different shapes, and the bottom of the sleeves and the collar were decorated with figured braches of rectangular shape. Apparently, the shirt was tucked into the pants.

The existence of body-worn men's shirts among the tribes of the Altai-Semirechye zone is proved by the finds of one whole shirt and remnants of another in the second mound of Pazyryk. S.I. Rudenko writes that they were sewn from thin and thick white fabric from hemp or kendyr fibres, and at the seams were edged with red wool tape (Руденко, 1953, p. 104–105).

Clothing of Issyk Sakas was completed with pants, also decorated with plaques. In their original position remained small and rectangular narrow gold plaques, which have been sewn in the form of a longitudinal edging along the lines of the external and internal seams of the leg. The same plaques adorned the belt of the pants. Apparently, the pants have been sewn from dense fabric, perhaps from leather. This was indicated by a clear solid line of the location of the plaques preserved in the position in which they were sewn on the pants. The distance between the outer and inner strips of plaques is determined by the width of the leg. It was equal to 20–25 cm.

There was a dial belt on top of the caftan. The ceremonial belt, decorated with sixteen gold plaques, was heavy and massive. Three large rectangular-shaped metal plates, made in the form of a lying deer figure, judging by the place of the find, were attached to the ends of the belt. One of them was on the left side, and two, which were mirror reflections of the first, on the right. The rest of the belt was decorated with thirteen small badges in the form of a deer's head with paired blades of horns. Moreover, five of them were with deer heads turned to the right, as well as with two large badges-deer, were placed on the right side on the belt. And the eight other small badges were their mirror reflections, placed on the left side. It has been noted already that all the metal plates had soldered rectangular loops of four-sided silver wire on the reverse side. Large plates had four of them, and small ones had two.

Reconstruction of the belt is as follows. The basis was a long ribbon of thick leather, in which holes were cut in shape, quantity and location order, strictly corresponding to the loops on the metal plates. Then the loops were inserted into these holes, and through them (loops) were pulled two leather (rawhide?) straps, which were longer than the base.

Thus, the narrow straps served both for fastening the plaques on the base and for tying the belt at the waist. Since the buckles for fastening are not found, it is obvious to assume that the belt was tied with straps. The length of the belt obtained during the reconstruction is 0.95–1 m.

Set of belts of the Issyk type, decorated with silver and bronze plates and pendants, were widespread among Eurasian nomads from the 7th – 6th centuries BC, and until

the late middle ages. They were a favourite part of the clothing of the Kazakhs, Kyrgyz, Bashkirs and other peoples in the 19th – early of the 20th centuries (Захарова, Ходжаева, 1964, p. 56–59, pic. 12, 29).

The trouser legs were tucked into boots with a long bootleg. The shoes were also richly decorated with golden triangular plaques. They are preserved in an undisturbed position on the bones of the left leg. By the location of the plaques, it was possible to reconstruct the shape of the shoe and to establish the length of the bootlegs. Undoubtedly, these were boots with long, slightly knee-high bootlegs, adorned with golden plaques of the same shape as on the caftan.

The top and bottom of the bootlegs among the line of heads is edged with small rectangular plaques. Apparently, strips of the same plaques passed along the head of the boots around the foot. Pants and boots as a part of the clothing of Eurasian nomads has appeared since ancient times. Even Herodotus in the list of clothes of Sakis points to their keen hats and pants (Геродот, 1972, p. 323).

The Scythians, judging by the images on the Kul-Ob vessel, had two types of pants: narrow and wide. The pants were tucked into boots with short bootlegs (Граков, 1971, tab. III, VIII–IX).

On the relief from Apadana in Persepolis, it is clearly seen that the shoes of the Sakas-Tigrahaud were without heels. On the relief, the line of the bootlegs coincides with the line of the half-caftan so that it can be assumed that they reached the knees. On the gold plates from the Amur-Dariya treasure, the Sakis are depicted in ornamented caftans and boots with highlighted heels and long bootlegs (Dalton, 1964).

Fur men's shoes with long bootlegs were found in Karakol mound in Altai, and in Pazyryk mound were long felt stockings with an ornamented top (Руденко, 1953, p. 111–112).

Thus, according to archaeological finds, it can be established that Saka shoes were of two types: with long and with short bootlegs, and the shoes were sewn of fur and felt. It is possible that men's pants were also sewn from the same materials during the Saka time. Findings of their remains during the excavation of the mounds in Noin-Ule (North Mongolia) indicate that in a later period, in the Hun era, men wore woollen and silk pants and felt caftans (Руденко, 1962, p. 39–40, 44). In the Katandin mound in Altai, dating back to the 5th – 6th centuries AD, also were found pants, stitched from thick woollen fabric, and boots made of felt. Thus, as a result of the reconstructive work, we present all the garment of the Issyk Saka tribe (Гаевуллова, 1965, p. 54, pic. 4).

The complete outfit of the buried Issyk in the mound is as follows: on the head there was a high arrow-shaped cap with a bottom like a treuh (fur cap with ear-flaps and back flap), buttoned under the chin, richly decorated with gold badges and plates; in the lobe of the left ear was a gold earring with grain and pendants of blue turquoise; on the neck is a gold ringed hryvnia; on the body there is an undershirt, ornamented on the chest and on the sleeves with fancy patterns from a combination of golden plaques of various shapes, on top of it is a red caftan leather, completely covered with golden badges and plaques; two golden rings on the fingers; the caftan is girded with a heavy dial belt glittering with sixteen massive metal plates made in the zoomorphic style; on the right, a long iron

sword in a red sheath is suspended to it, and on the left - an iron akininak dagger in a sheath, overlaid with gold plates; there are narrow woollen or leather trousers on the feet, trimmed with gold plaques along the seams; pants tucked into felt or leather boots with high bootlegs, decorated with gold figured plaques. In such a fabulously rich attire was buried Issyk Saka-Tigrahaud».

// Акишев К.А. Курган Иссык. – Москва, 1978. – р. 43–52.

Archaeological studies of monuments of early nomads on the territory of Kazakhstan in subsequent years after the discovery of the Sakis leader from the Issyk mound showed that an “animal style” flourished and improved over a long time. Specific archaeological cultures of the Sakis look were identified, which, although arose on a different previous basis, ultimately had similar forms of weapons, horse equipment, clothing and belt decoration, and finally, they had a common art with a predominance of “animal style” that reflected cults, rituals and worldviews of the ancient population. The existence of the “animal style” fits into the chronological gap from the 8th to the 2nd centuries BC.

The long existence of the Scythian-animal art, its artistic and ideological originality and content has given rise to a range of discussed issues, including issues of origin and the formation of the “animal style”, revealing its visual, semantic and regional features in the context of the cultural development of the nomadic peoples of Eurasia. The research also touched upon the issues of habitat and human interaction, the psychology of consciousness and the subconscious, which was reflected in the creative reflection of the ancient master.

The basis of the “animal style” is a certain set of artistic images of animals, reproduced in traditional, canonical poses on horse equipment, weapons, various decorations of clothing, belts, tools and mirrors. They can be divided into four groups as birds, predators, herbivores and mythical creatures. The presence of conditional groups suggests that such a clear separation of artistic characters in the I millennium BC. reflected the classification of the animal world in nomadic societies.

Among the artistic images are stacked out the images of predators, which are among the most common in the «animal style», due to their important role in the aesthetic and ritual and mythological representation of the ancient nomads.

Unique information about the ancient art and worldview of the ancient tribes of Eurasia was obtained as a result of excavations of burials with permafrost, found in the Altai (Berel, Pazyryk burial grounds). They belong to the Pazyryk archaeological culture, which dates from the V - III centuries BC. According to Chinese sources, at that times this territory was inhabited by tribes called Yuezhi. Another option for determining the ethnic characteristics of mountain nomads was proposed by the ancient Greeks. Thus, the famous ancient historian Herodotus located on the very edge of the ecumene, presumably here is being talked about Altai, “guarding the gold” vultures and arimasp.

Considerable interest is the information that the builders of these mounds may have created special conditions for the formation of permafrost in the gravel pit (Самашев, 2011, p. 10). It was important for them to protect the place of eternal sleep of their tribesman as long as possible from the merciless and inevitable impact of time.

Several burial mounds of the Berel necropolis differed in the greatest pomp of the grave goods. Here, apparently, were buried the rulers of the tribe, who wandered in this mountainous area. Many horses also accompanied them to the ancestral world. So, in the mound #1, there were 17 horses, in the mound #11 13 horses, in the mound #10 10 horses. The heads of some horses, at the same time, were crowned with leather masks with wooden horns of a mountain goat.

According to the author of the research of Berel’s mounds Z. Samashev, wooden models of horns mountain goats had the highest degree of symbolism among the burial items of the mound 10 (Самашев, 2011, p. 131). The largest horns (out of the five available) crowned the mask with the head of a horse of “own saddle”, which was also distinguished by fiery-red suit. The choice of animal was not accidental, the mountain goat is “the inhabitant of the heavenly peaks, a special sphere of space, accessible only to the chosen, was interpreted as an attribute of the leader and a symbol of the sky” (Самашев, 2011, p. 132).

The excellent preservation of products made of bone, wood, leather, felt, due to the presence of permafrost, made it possible, at a new, qualitative level, to study the culture of the tribes of the early nomads.

«The horses, buried in the mounds of Berel, were mostly bridled and saddled. Their equipment was made in the technique of bas-relief, around the sculpture, often these techniques are combined.

The decoration of the details of the horses’ gear consists of images typical for the Pazyryk decorative and applied art. For example, images of real representatives of the fauna complex of Altai (horned ungulates - deer, elk, argali and various predators, as well as birds, fish, etc.) and fictional characters, combining the specific features of several natural animal prototypes and even with anthropomorphism features. In the decoration of horse equipment, there is also a certain diversity of plant elements.

In the funeral decorations of horses, accompanying representatives of the elite of the nomadic society, the principle of alienation maintained, in special cases, the principle of giving each of them a special image of another animal or mythical creature. Details of the ensemble of individual equipment formed a certain graphics series.

The factor of the presence of various animalistic images in the decoration of horse equipment can be explained in different ways. For instance, a man’s (in life) daily, ceremonial (or ritual) clothing (and a tattoo on the body) with images of strong, dexterous, sacred and other animals were designed to provide eternal prosperity, transferring through the magic of the positive properties of these animals. The same in the case of horses. They must have fantastic properties of reincarnation to overcome possible obstacles along the way to another kingdom, beginning other since the «rites of passage».

A significant part of the horse equipment decorations from the Berel mounds are the images of syncretic creatures, represented by full figures or proteomes. Among them are distinguished by the elegant manner of image transfer and magnificent technique three-dimensional (two-component) figures in which the bodies are shown horizontally, with

tucked legs, and the added mane neck with the head in a perpendicular (relative to the body) position. The tiger's head of the creature is crowned with short twisted horns and ears, the muzzle is short, the mouth is wide open (sometimes with the tongue), the eyes are very expressive, strongly protruding. The tail with a rounded tip rests on the back. An organically carved plank in the form of heads of birds of prey like an eagle or a vulture, adjoined with a plant motif joined to the creature's legs. These creatures do not belong to the gryphons (Руденко, 1953, p. 280, pic. 163), although sometimes they have wings, they do not have a beak. They are not aggressive, on the contrary, they are attacked by gryphons. Judging by the find in the second Pazyryk mound hryvnia with similar images, they are characterized by protective functions (Руденко, 1953, p. 133, pic. 79).

Let's now turn to images of tormenting scenes represented on various products of horse equipment from the Berel burial mounds, since this particular plot is one of the dominant in the visual nomads' arts (Королькова, 2006, p. 129).

Full-figure torment scenes were carved by low-relief technique on two different-sized rectangular plaques from mound No. 11, which apparently were decorations for saddle accessories, like plates on the ends of springboards or under-tail belts fastening pillows from the fifth Pazyryk mound (Руденко, 1953, p. 162, 212, pic. 99, 128). At the same time, the rectangular shape and the presence of a border on these plaques resembles metal belt plates of the "Hun-Sarmatia time" from Central Asia with scenes of torment. The plot itself in style and technique is typical for Pazyryk (Руденко, 1949, p. 22–23).

The scenes of torment by cat predator a herbivore animal on two products are made, judging by the style and architectonics, by one master. Looking at the nature of the figures, the ancient carver needed to show a "sacrificial image" of a noble deer on the flat surface of the product, limited by a border, so that it looked more visible and weighty. The master finds the right decision by placing a large animal figure diagonally on the plaque, directing its head, planted on a neck raised sharply upwards, to the upper left corner, and the powerful croup and the strongly hocked hindquarters of the hind leg turned out to the lower right corner. Slightly pushed forward and angled front legs with sharp hooves close the triangular space of the lower left corner. It should be noted that in many scenes of torment in the monuments of the Pazyryk circle, the front legs of hoofed animals are transmitted in such a manner, which suggests the existence of a stable canon in the interpretation of the "victim" position. The horns of a deer are folded back along the upper edge of the product; their short processes are shown only from one upper part of the trunk. On the croup and shoulder area of the deer's body are symbolic signs of circles and arcs. It has an expressive almond-shaped eye, the long leaf-like ear and the lines of the mouth and nostrils shown by laconic strokes. Another important element of the style of the image of a deer is the rectangular curve of the hoof joint of the hindfoot in the inner side. Animals are full of expression and drama.

Thus, the figure of a deer occupies a large half of the area on the surface of the plaque. In the rest of triangular space from the upper right corner to the line of the back, neck and

croup of the hoofed animal, the carver squeezes the figure of a tiger with an inverted croup and raised back leg. The striped predator, as if in an "acrobatic" jump, clings to the mouth of the ungulate's neck, while balking on the deer's withers with a powerful clawed paw of the front leg. Its croup and the hind leg bent at an acute angle, just like that of the deer, covers the free part of the upper right corner of the plaque so that it almost touches the tip of the antler of the herbivore at the top with its paw.

The tiger has a silhouette figure (albeit twisted), showing only two legs. The twisted tip of the tail of the beast, as if peeping out of the end of the back leg. On one of the two plaques of a tiger, a slightly pointed ear with traces of a curl at the base and an almond-oblong eye is better preserved. It is noteworthy that in both cases the size of the body of the attacking predatory animal is much smaller than that of the herbivore and that their back part of the body is equally twisted, but at the same time, some S-visibility is observed only in feline figures. It should be noted that there are different approaches to the twisting of the corps of animals in the visual monuments of the studied epoch. The appearance of this motif in the art (as well as an animal curled into a ring) should nevertheless be associated with the experience of observing the state of the fall of a wounded animal, while chasing it, during a hunt. When a hoofed dog is hit, when falling at high speed, the hind legs always rise for a moment, and the predatory animals, while falling, try to bite the injured spot and at that moment it rolls into a ball. These observations of the behavior and habits of wild animals, in artistic comprehension and processing, formed the basis for the creation of images of animal figures in nomad art coiled up in a ring or with turned croup. Therefore V.A. Korenyako, apparently, is partly right (Кореньяко, 2002, p. 131–188). This concerns the question of the origin of the idea itself, and not the interpretation and the time of origin of the style. However, it is clear that the rules for reflecting the properties and natural qualities of the beast (denotation) in the visual arts have their own laws (Полудович, 2002, p. 189), which must be considered. These problems often become objects of analysis in recent research (Полудович, 2001, p. 25–34; Гайдученко, 2009, p. 94–98). In this regard, we note the interesting work of E.S. Bogdanov, where they are given earlier samples (in the form of a table) from Inner Mongolia and China, which could have influenced the formation of this image in the Central Asian nations. However, single materials cannot serve as an argument in favor of finding out the sources of such influence. This question, as well as the question of a possible all-Indo-Iranian mythological basis for the emergence of the plot, remains debatable. The author himself admits the possibility of the emergence of such ideas among different peoples and at different times (Богданов, 2006, p. 36–38, 114, pic. 4).

Let return to the images on the plaques. Another interesting touch: the deer on these scenes are shown with two front and one hind leg, which is not typical of the Pazyryk art of Altai. The figure of a deer on the above-mentioned rectangular plate from barrow No. 10 is made in the same manner: two front legs strongly bent at the knees, a twisted body and one back foot placed even over the horns. So, two identical scenes of tormenting a

herbivore by a predator are skillfully carved out by an ancient artist and distinguished by their magnificent architectonics of a composite solution. The limited plane of the wooden plaquette is used very rationally for the embodiment of artistic methods of a particularly popular plot connected with the mythological complex of the population of the region of the historical period under study.

Consider another example. A golden-red horse ("H") from barrow No. 11, qualified as a horse of the "main saddle", has an image of a tigrogryphon sticking into the chest of an ungulate on a paddle tire. A syncretic creature in a realistic manner shows a typical tiger torso in profile, the texture of striation with the help of a twisted thin wool thread, in the so-called reverse seam technique. The character is horned and eared, but, most importantly, endowed with a strongly curved beak of a bird of prey, rather a neck. Emphasize the eye. «Tigrogryphon» in the interpretation of the head has some similarities with the image of a predator on the famous felt application of a saddle from the First Pazyryk kurgan (Грязное, 1950, p. 83, pic. 37; description see.: Полосьмак, Баркова, 2005, p. 111, pic. 35), but is more realistic in conveying some details. The predator's pose is shown in a static manner, characteristic of the images of some tiger figures on the well-known Ordos bronze plaques. Placing the end of the long tail of the Berel tiger in a downward position hanging from the withers is undoubtedly an innovative element, which is not typical (or uncharacteristic) for the pictorial tradition of the Pazyryks. An object of attack, the "deer", is also shown by a rarely used pictorial device: its luxurious branched horns and head are placed in the full face (as on some Huns), and the body is in a profile. Such an artistic technique as the simultaneous fixation of the "profile-full face" state of one animalistic image on the felt plane using the technique of appliqué and sewing, as well as combining different color schemes requires a certain skill from the performer. The hooved legs of an ungulate are depicted thrown back and forth, in a dynamic state.

The unusual turn in the full face of the head of the deer and the excessive branching of the deer horns and the special white tint on a red background suggests that it is a figure of a horse in a deer mask.

The analyzed Berel scene of tormenting includes a number of new elements, more characteristics of some pictorial monuments of the later periods.

The tire of this saddle at the edges is decorated with numerous wooden corrugated pendants. Between the described scene of torment and grooved pendants, on both sides, according to the principle of symmetry, there are five syncretic characters marching towards each other. They are shown strictly in a profile, winged, horned, tailed and with eyes. All figures are made on feeling in the technique of application, made up of multi-colored pieces of feeling, sheathed on the edges of the twisted thread. The saddle decor used several color shades: red, white, light brown, dark brown, golden.

Of interest is the pendant from horse equipment, consisting of one full-fledged dynamic figure of a feline predator and a fragmentary image of a syncretic creature associated with the idea of harrowing. In order to inscribe them in the outline of the general system of things, the carver uses a very laconic and ingeniously simple technique, placing their heads in opposite directions, and to show the act of torment he turned the head of the cat

predator back, where the head of the syncretic creature with horns and thereby creating a streamlined composition with a rectangular outline. This is a serial suspension. Another pendant with the image of a polymorphic creature biting its own tail with a triangular brush at the end is close in architecture to that described above.

The subject of torment is reflected in a large series of items of horse equipment from Berel burial mounds, representing a neoplasm consisting of a combination of content elements of various images: the beak of a predatory bird and the horned head of a herbivore. Among them are three-dimensional and low-relief specimens, as well as large, in two projections: they adorned the psalms, headband, chest strap or tailpiece. In this case, we are not dealing with "zoological transformations", but with pars pro toto, which is common in the world view and in the artistic work of the ancients and the principle of partial magic. They are semantically related to the above ideas...

In the context of the disclosure of the content of plots of struggle in the pictorial monuments of the Pazyryk culture, the thought of D.A. Machinsky, according to which it is precisely the struggle of the Arimasps (living according to the ancient myth about Ripeev-Altai, in the locality of Gesklifron - the «closure of the earth», the «golden current of Pluto» and having from birth the «one eye on the noble brow») with vultures (the mystical guardians of the sacred metal - gold, correlated with the devouring and all-generating divine elements of fire and the sun, a source of grace and royal power) «becomes part of the basic myth of Scythia, embodied in products (often gold) of the» animal style «, baked smoldering and glorifies the image of life as a perpetual motion through the torment and suffering, as the fierce fighting, predominantly struggle on the outer plane - from the changing seasons to ethnic and social conflicts» (Мачинский, 1997, p. 86–87).

Among the images of syncretic creatures, a special place belongs to polymorphic creatures with anthropozoo-ornithomorphic traits, imprinted on the felt tire of one of the saddles in barrow No. 10. Eight winged creatures, four on each side of the saddle, follow each other in a string. The winged creature, with the body of a feline predator and with four legs, with clawed legs directed forward, is the main image of the composition. The tail is interpreted in a peculiar way, in the form of short, curved, flame-shaped processes growing from one root. The most remarkable element of the artistic image of the creature is the strictly shaped head of a bearded anthropomorphus, surmounted by the sickle-shaped horns of a mountain goat and a small, but expressive ear. The eye and nose are clearly visible, and you can see the line of the mouth with a close examination. The dual nature of the creature is emphasized by the fact that the back half of the body is colored red and the front half blue. Such color opposition is apparently not accidental. It can be assumed that the front part of the body, marked by blue celestial color and the presence of celestial and high-altitude elements - the wing and horns, symbolizes the most significant sacred spheres of representations, and the back half of the body of a creature with a red tint is earthly. At the same time, a horse saddle tire, placed side by side, contains a similar composition of a string of roosters, in which the wings and the rear part have a red color.

The human head with horns and ears of a mountain goat in the creature in question, in the light of the hypothesis of zoomorphic transformations, can be interpreted not as a

simple transformation of the predator's image, but as a mask image: not a person has an animal body, but perhaps a beast has a human mask.

It is interesting in this connection to note the image of a creature from the Issyk burial ground in Zhetysu that is quite close in iconographic and semantic relations. Here, in one of the kurgans, two silver buckles-buckles were found, decorated in the form of a profile figure of an anthropomorphic creature: a winged feline and caudate predator has a bearded mustache head in a Greek-Bactrian general's helmet with bull horns on its crown. It is curious that the Egyptians depicted in the 2nd century AD, god with a falcon head Horus in the robe of a Roman colonel (Мамье, 1956, tab. XXXII). It is possible that in this case, as in Berel, the predatory animal is masked incompletely by a bearded man in a horned helmet, and not vice versa.

Continuing the review of finds related to horse equipment, one cannot but note one decoration, rather, a saddle tire from barrow No. 11, in the form of a winged horse in a mask with goat horns. This is a fragment of a multi-figure composition (possibly built on the principle of symmetry). It is made by knitting technique from woolen double twisted threads. Of interest is also the technique of execution. The product is polychrome, two colors are used in the decoration - bright brown and green. The whole figure of the animal is made of bright brown threads. A green colored thread was also used to emphasize such informative elements as the eye, strands of the mane, feathering of the wings, shoulder blade and croup.

The neck shows a smooth mane, decorated with elongated, leaf-shaped and short arcuate figures. Directly on the neck itself, in the lower part of it, there is a long strand of the mane, which ends in a curl, in the center of which there is a circle of green threads.

It has been knitted by alternating lines. At the bottom of the neck and the bottom of the wing, at the bottom of the neck, at the bottom of the neck, and at the bottom of the neckline. Resembling a small wing. It was made up of four short rows that worked out. Loops of bright brown color. On all four limbs, under-triangular protrusions are marked hock joints. The knee joints are marked. The tail is long, complete with a brush.

On the mane, apparently, there is a headband, decorated with two figures, marked with green threads. Wings are wonderfully worked out. Of interest are large points located along the entire length of the upper part of the wing. The image under study deserves special attention since in this case, we are dealing with the procedure of the secondary artistic embodiment of the image of a horse already transformed, intended for the "transition" ritual. Next, to this product, a fragmentary head of an elk was found, made of the same wool thread using a similar technology, which may indicate the existence of a single complex composition that decorated a saddle tire.

The images of red deer and elk among the artistically designed products occupy a worthy place, especially those that are made in the three-dimensional version and are designed to decorate the most important parts of horse furnishings. The images of these animals are certainly present as elements of the transformation on products with images of syncretic creatures and in other forms of so-called zoological transformations.

One of the mysterious images used by the Pazyryk masters for the realization of their artistic ideas is the rooster. Probably, the unusual natural qualities of the rooster - multi-colored body and scallops, ability to sing in specific daily cycles and other features predetermined the emergence and popularity of his image, in mythology and in the pictorial activities of various peoples. The images of the rooster known in the monuments of the Pazyryk culture of Altaic, including tattoos, are quite diverse (Руденко, 1960, p. 261–263; Кубарев, Шульга, 2007, p. 162, pic. 9, 10). In the second Pazyryk Kurgan, this motif is leading in the decoration of women's clothing (Руденко, 1953, p. 296). In Berel kurgan number 8, the handle of a small bronze mirror is framed in the form of a rooster figurine.

The nature of the mythological image of the rooster is initially ambivalent: along with the ability to see the first dawn and to announce with its cry the advent of the day cycle, with connection to the sun and the fiery element, fecundity, femininity, protective functions and others, it symbolizes death and darkness, as well as the resurrection from dead and reincarnation. Therefore, his image is usually considered in the context of modeling the entire life-death-new birth complex (Соколов, 1997, p. 310). It is in this context that, apparently, the image of a rooster is presented on applications of tires of two saddles from kurgan No. 10. The analysis of the techniques and style of the artistic embodiment of this image is the subject of another study.

The smallness of the presence of an ichthyomorphic image in the art of Pazyryk S. I. Rudenko explained simply: the negligible role of fisheries in their economy (Руденко, 1960, p. 260). However, this seemingly clearly "non-prestigious" image for the nomad, for some reason, is consistently present in art and ideology among many nomadic peoples throughout the entire belt of Eurasian steppes, starting from early Saka time (Черников, 1965, p. 39; Cugunov, Parzinger, Nagler, 2006, tab. 3,4; Nawroth, 2007, p. 318–328). Naturally, the water sphere and its inhabitants gave rise to people in ancient times, various associations and mythical representations, which were reflected in their religion and artistic creation. In the mound number 11, a saddle suspension was found of several pieces of the thinnest felt interconnected by neat seams. On the sides, there are three pairs of fins. The image is identified as highly stylized taimen or burbot. If the horse was given the image of a fantastic bird, designed to bring the soul of the deceased to another world, then the fish, perhaps, could help overcome the obstacles in the path created by the water element. Moreover, the river, especially in the mountains, in the mythological consciousness was the connecting road between the spheres of the universe. The bridle of one of the horses in the kurgan number 10 is decorated with small pendants in the form of stylized fish figures...

Thus, the magnificent patterns of artistic culture we have examined, associated with a complex system of funeral commemoration rites, demonstrate, on the one hand, the high level of skill of ancient carvers and artists and a specific reflection in them of the mythopoetic way of thinking, religious beliefs and the whole worldview».

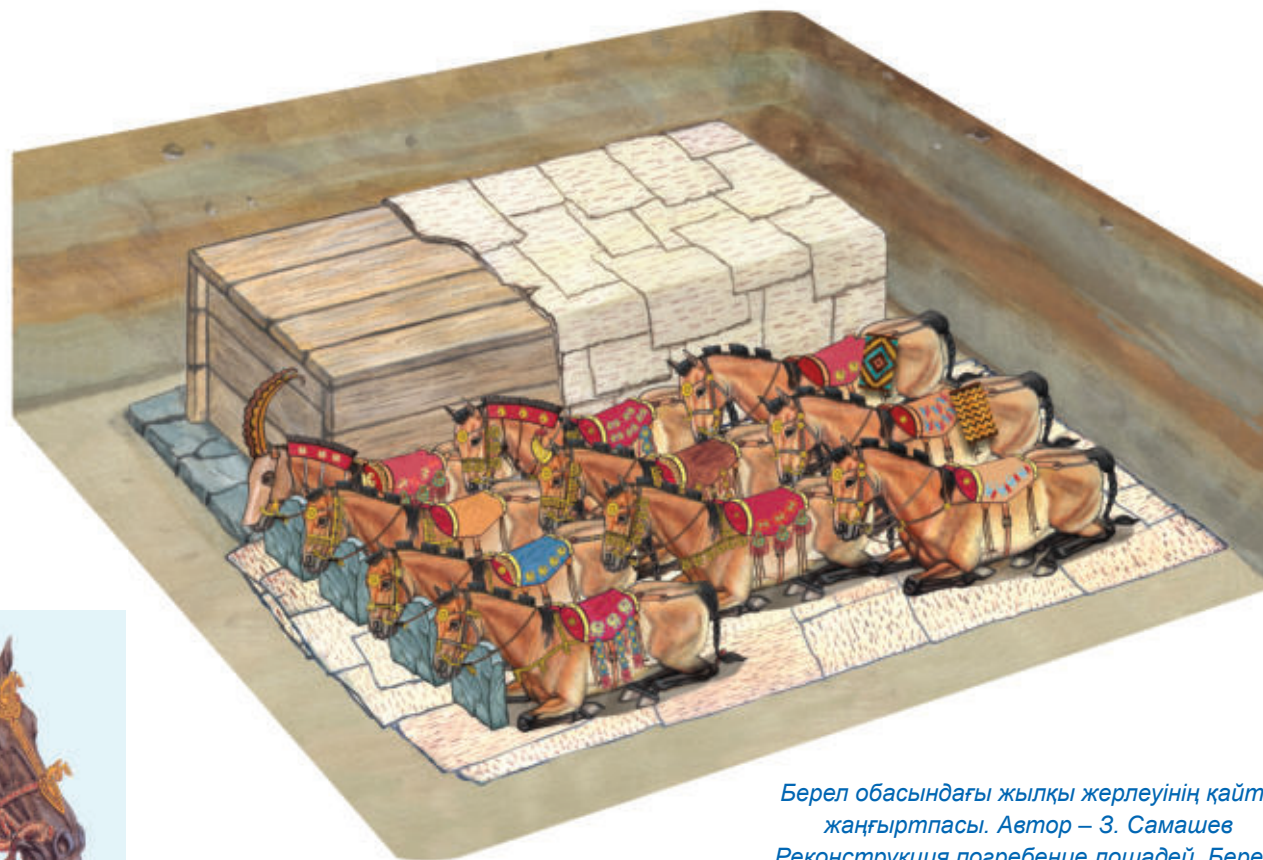
И Самашев З. Берел. – Алматы, 2011. – p. 163–172.

*Берел обаларындағы қима-таған
мен жылқылар қойылған бөлік. З. Самашевтің фотосы
Сруб и конский отсек. Курганы Береля.
Фото З. Самашева
Log structure and horse compartment. The Berel mounds.
Photo by Z. Samashev*

*Қанатты пырақ. Кесте. Берел. З. Самашевтің фотосы
Крылатый конь. Вышивка. Берел. Фото З. Самашева
Winged horse Embroidery. Berel. Photo by Z. Samashev*

*Берел обасындағы жылқы жерлеуінің қайта жаңғыртпасы. Автор – З. Самашев
Реконструкция погребение лошадей. Берел.
Автор З. Самашев
Reconstruction of the burial of horses. Berel.
Author Z. Samashev*

*Жылқы әбзелдерінің жаңғыртпасы. Берел.
Автор – З. Самашев
Реконструкция конского убранства. Курган № 36. Берел.
Автор З. Самашев
Reconstruction of the decorative trappings of a horse. The mound № 36. Berel. Author Z. Samashev*

Мүйіз тәжді сфинкс мүсіні

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, бедерлеу, қаптау

5 × 3 × 2,3 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музей,

Инв. № ҚРПМО ткЗ-4444

Сфинкстің мүсіні көлемді етіп жасалған. Сфинкс басын көтеріп жатқан қалыпта сомдалған. Сфинкстің бет келбеті анатомиялық тұрғыда бейнеленген, көздері кішірек, танауы шығыңқы және ашық күйдегі аузына қарағанда күліп тұрған секілді. Құлақтары дөңгелек пішінді, шығыңқы етіп бедерленген. Ашық кең маңдайында дөңгеленген пішіндегі екі мүйізі орналасқан.

Скульптурка сфинкса в рогатой короне

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, барельеф, лакировка

5 × 3 × 2,3 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО ткЗ-4444

Сфинкс показан лежащим, передние лапы соединены вместе и вытянуты вперед, задние размещены вплотную к телу. Голова крупная. Лицо овальное, глаза небольшие, нос прямой, рот крупный, прямой. Уши крупные, с расширяющейся округлой верхней частью. Выше уровня ушей показаны утолщенные рога, с закругленными очертаниями. Тело узкое, показано уплощенным.

Sculpture of the Sphinx in the Horned Crown

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, bas-relief, plating

5 × 3 × 2,3 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО ткЗ-4444

The sphinx is shown lying, the front legs are connected together and stretched forward, the rear ones are placed close to the body. The head is large. The face is oval, the eyes are small, the nose is straight, the mouth is large, straight. The ears are large, with an expanding rounded upper part. Above the level of the ears are shown thickened horns, with rounded outlines. Body narrow, shown flattened.

Мысық тұқымдас жыртқыш пен тау текенің арпалысы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, паталь, бедерлеу, ою

6,3 × 5,2 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Таутеке мен мысық тектес жыртқыштың арпалысы мәнерленіп бедерленген. Жыртқыш бір қырынан тұрған қалыпта бедерленген, оның денесі доғал пішінде, аяқтары түзу, мойны мен басы артқа қарай бұрылып және таутекенің мүйізін тістеп тұрған кейіпте сомдалған. Таутекенің мүсінінде тек оның басы ғана бедерленген. Мойны ұзын, басы әдемі етіп сомдалған. Миндаль пішіндес шағын көзі, аузы, танауы, ұзынша үшбұрыш пішінді құлағы көрсетілген. Мүйіздің түбі маңдай мен құлақ аралығында орналасқан. Мүйіздің жиектері бедерленген доға тәрізді иілген қалыпта сомдалған.

Подвеска с изображением сцены терзания кошачьим хищником горного козла

IV–III вв. до н.э.

Дерево, паталь, барельеф, резьба

6,3 × 5,2 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4929

Изделие представляет собой стилизованную сцену терзания. Хищник изображен стоящим в профиль, туловище изогнуто в дугу, ноги поставлены прямо, голова обернута назад. Он кусает рог горного козла. Показана только верхняя часть тела горного козла. Шея длинная, голова изящная. Показаны небольшие миндалевидные глаза, рот, ноздри, треугольные удлиненные уши.

A pendant depicting a scene of anguish by a cat's predator of a mountain goat

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, patal, bas-relief, carving

6,3 × 5,2 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4929

The product represents a stylized scene of torment. The predator is depicted standing in profile, the body curves into an arc, the legs are set straight, the head is wrapped back. He bites the horn of a mountain goat. Only the upper part of the body of the mountain goat is shown. The neck is long, the head is graceful. Shown are small almond-shaped eyes, mouth, nostrils, triangular elongated ears.

Қиял-ғажайып аң бейнесі түріндегі салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою

9,5 × 7,3 × 5 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚР ПМО тк4-5554

Өрнек композициясы жатқан қалпында бедерленген қиял ғажайып аңның көлемді мүсінінен және оның аяқ жағында қарама-қарсы сомдалған самұрықтың бастарынан құралған. Қиял-ғажайып аңның дене тұрқы құйрығы қайрылып тұрған мысық тектес жыртқыштың денесі және басы полиморфты. Басы нақышты, жыртқышқа тән, қоңқақ танаулы бет әлпет, сопақша көлемді көз және жапырақша пішінді кішкене құлақтары бедерленген.

Ұзын мойынды самұрықтың басы иіліп, күрделі өрнекті көрсетіп тұр. Тұмсығы көлемді және төмен қарай иіліп тұр. Жалы қысқа және түзу. Үшбұрышты айдары жалдан біршама биік етіп көрсетілген.

Трехмерная бляха в виде фантастического зверя

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба

9,5 × 7,3 × 5 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚР ҚР ПМО тк4-5554

Фантастическое животное совмещает в себе признаки копытного животного и кошачьего хищника. Животное изображено лежащим. Имеет короткую морду с крупным носом, оскаленную пасть, округлые глаза с массивными веками, крупные уши с заостренным окончанием. Имеются рога в виде удлиненной петли, закругленной на окончании. Хвост в виде фигуры «S», с рифленой поверхностью.

Фигуры грифонов стилизованные, развернуты в спираль. Представляют собой профильные изображения. Показана голова с массивным клювом, загнутым вниз, округлыми глазами и треугольным хохолком, отогнутым назад. Грива с ровным внешним краем. Покрыта поперечными линиями. Хвост в виде удлиненной каплевидной фигуры, в пространстве между ними – две аналогичные фигуры меньшего размера.

Three-dimensional badge in the form of a fantastic beastThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving

9.5 × 7.3 × 5 cm

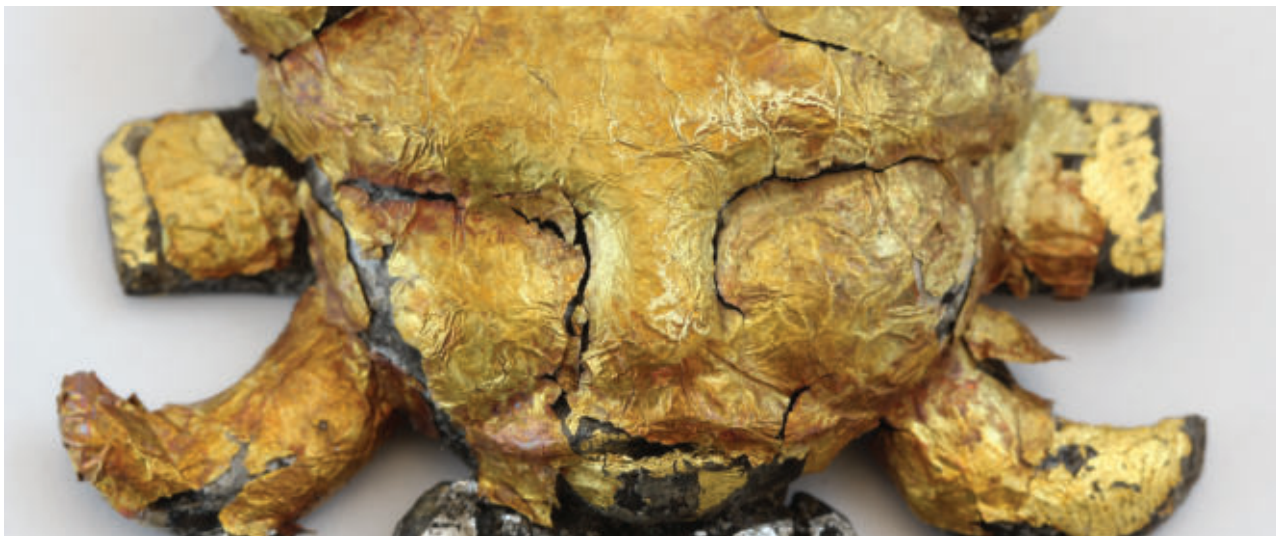
Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚР ҚР ПМО тк4-5554

A fantastic animal combines the signs of an ungulate animal and a cat's predator. The animal is shown lying. Has a short muzzle with a large nose, a bared mouth, round eyes with massive lids, large ears with a pointed end. There are horns in the form of an elongated loop, rounded at the end. The tail is in the form of a figure "S", with a corrugated surface. The figures of the griffins are stylized, they turn into a spiral. They are profiled images. Showing a head with a massive beak, bent down, round eyes and a triangular tuft, bent back. Mane with smooth outer edge. It is covered by transverse lines. The tail is in the form of an elongated teardrop shaped figure, in the space between them - two similar figures of a smaller size.

Мысық тектес жыртқыш бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, қаптау

9,5 × 6 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тқ4-5581

Мысық тектес жыртқыштың басы жалпақ, әрі көлемді етіп сомдалған. Бадырайған үлкен көздері қарашықсыз бейнеленген. Кейіпкердің жүзі төмен қарап тұрғандай көрінеді. Ұшы үшкірленген көлемді құлақ және маңдайымен жалғасып, тұтасып көрсетілген трапеция пішінді ұзынша мұрны және кішкентай ғана ауызы жыртқыштың келбетін толықтырып тұр. Тұмсықтары түйіскен екі бұланның бейнесі жыртқыштың иегінің астына бекітілген. Бұланның көзі және құлағы көлемді етіп көрсетілген. Мүйізі өсімдік үлгісіндегі өрнек түрінде сомдалған. Екі бұланның бастарының мойын тұсында да өсімдік үлгісіндегі өрнек бедерленген.

Подвеска с изображением кошачьего хищника

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, плакирование

9,5 × 6 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тқ4-5581

Голова кошачьего хищника широкая, крупная, выполнена значительно более объемной, нежели головы оленей. Показаны крупные глазницы, без зрачков. Создается ощущение взгляда персонажа, опущенного вниз. Облик дополняют крупные уши с заостренным окончанием и завитком у основания на внутренней стороне, удлиненный нос трапециевидной формы и небольшой рот. К подбородку крепятся головы двух противопоставленных лосей или оленей, соприкасающиеся с ним окончаниями морд. Травоядные изображены с крупными глазами и ушами, покрытыми поперечными полосками. Рога в виде растительных завитков, образующих пальметту. Между головами животных с внешней стороны – аналогичная пальметта.

Suspension with the image of a cat predator andThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, cladding

9,5 × 6 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тқ4-5581

The head of the cat's predator is wide, large, much larger than the head of the deer. Showed large eye sockets, without pupils. It creates a sense of the look of the character, lowered down. The appearance is complemented by large ears with a pointed end and a curl at the base on the inside, an elongated nose of a trapezoidal shape and a small mouth. To the chin are attached the heads of two opposing moose or deer, adjoining with it the endings of the muzzles. Herbivores are depicted with large eyes and ears covered with transverse stripes. Horns in the form of vegetative curls forming a palmetto. Between the heads of animals from the outside – a similar palmetto.

Арқардың басы бейнеленген салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою, бедерлеу, қаптау

6,9 × 7,9 × 1,4 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк3-4933

Негізі өрнекті ұзынша цилиндр түрінде жасалған. Одан төмен мүйізі мен сақалы шиыршықтала келген тұяқты аңның басы салынған. Арқардың басы бір жақ қырынан, тегіс және сопақша пішінде сомдалған. Арқардың басының әр бөлшегін толық мәнерлеп суреттеу арқылы бұйымды жасаған. Арқардың басы кіші, көз қиығы бадам дәні тәрізді, тұмсығы делдиген. Жақ сүйегі жіңішке және ұзынша етіліп, ал құлағының түбі жуан, ұшы үшкірленіп бедерленген. Ірі мүйізі бедерлі және серіппе түрінде артқа қарай қайырылған, мүйіздің ұшы желке тұсына келіп тіреліп тұр. Сақалы анық көрсетілмеген және мүйізінің айналасында жұқа моншақтар бар.

Подвеска с изображением головы горного барана

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба, барельеф, плакирование

6,9 × 7,9 × 1,4 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк3-4933

Основание выполнено в виде полого цилиндра с рифлеными очертаниями. Снизу от него размещена голова копытного, которая вкуче с рогами и бородой образует фигуру в виде завитка, закрученного в спираль. Голова небольшая, изящная, показаны крупный миндалевидной формы глаз и линия рта. Рог массивный, постепенно сужается к окончанию. На небольшом расстоянии друг от друга на поверхности рога нанесено по три линии в виде галочки, видимо, таким образом показана его структура. У основания рога с внутренней стороны изображено ухо в виде фигуры в форме срезанного овала. Очень длинная узкая борода окаймляет рог с внешней стороны и на окончании закругляется в виде завитка. Голова и борода покрыты золотой фольгой, а рог, линия которого образует внутренний завиток, украшен оловом.

Pendant with the image of the head of a mountain ramThe 4th – 3rd centuries BC

Wood, foil, carving, bas-relief, cladding

6,9 × 7,9 × 1,4 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк3-4933

The base is made in the form of a hollow cylinder with corrugated outlines. From the below is the head of the ungulate, which, together with the horns and beard, forms a figure in the form of a curl, twisted into a spiral. The head is small, graceful, showing a large almond-shaped eyes and a line of the mouth. The horn is massive, gradually narrows to the end. At a short distance from each other on the surface of the horn, three lines are marked in the form of a tick, apparently, thus showing its structure. At the base of the horn on the inside, the ear is depicted in the form of a figure in the form of a cut oval. A very long, narrow beard surrounds the horn from the outside and at the end is rounded in the form of a curl. The head and beard cover with gold foil, and the horn, the line of which forms an inner curl, is decorated with tin.

Қошқар мүйізді салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

6,7 × 6 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО ткЗ-4960

Ұзынша ағаш түтікшенің үстіне ұштары екіге тармақталған, қошқар мүйізді өрнек орналастырылған.

Подвеска с изображением пальметты

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

6,7 × 6 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО ткЗ-4960

На удлиненном цилиндре размещена пальметта. Боковые лепестки крупные, спиралевидной формы. По обе стороны от центрального лепестка они образуют завитки с раздвоенными окончаниями.

Pendant with a picture of a palmette

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

6,7 × 6 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО ткЗ-4960

On the elongated cylinder there is a palmetto. Lateral petals are large, spiral-shaped. On both sides of the central lobe they form curls with bifurcated endings.

Самұрықтың тұмсығына іліккен бұғының басы бейнеленген әшекей

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, фольга, ою

9 × 10 × 1 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк4-6178

Самұрықтың басы көлемді. Самұрықтың тұмсығына іліккен бұғының басы бейнеленген көлемді жапсырма. Аңдар түрлі қырынан бейнеленген. Ұшы қайырылған жал тізбегі самұрықтың басын жиектей орналасқан.

Бляха с изображением головы оленя в клюве грифона

IV–III вв. до н.э.

Дерево, фольга, резьба

9 × 10 × 1 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк4-6178

Голова грифона крупная. Показаны крупный загнутый клюв и небольшой глаз с округлым зрачком. Голову окаймляет валик с рифленой поверхностью, от которого отходят массивные завитки с закругленным окончанием. Голова оленя размещена в клюве грифона. В верхней части головы имеется круглое отверстие для крепления несохранившихся рогов. Голова оленя небольшая, с характерной удлиненной мордой.

A plate with a deer head in the griffin's beak

The 4th - 3rd centuries BC

Wood, foil, carving

9 × 10 × 1 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк4-6178

The head of the griffin is large. Showing a large curved beak and a small eye with a rounded pupil. The head is bordered by a roller with a corrugated surface, from which the massive curls with a rounded end leave. The head of the deer is located in the beak of the griffin. In the upper part of the head there is a round hole for fixing the non-preserved horns. The head of the deer is small, with a characteristic elongated muzzle.

Қанатын жайған самұрық бейнелі салпыншақ

Ж.с.д. IV–III ғғ.

Ағаш, ою

6,9 × 6,8 × 10 см

Берел, 11-оба, Шығыс Қазақстан

З. Самашевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРПМО тк6-8715

Мәнерлі түрде жасалған мүсін ұзынша түтікшенің үстіне орналастырылған. Самұрық екі қанатын жоғары көтеріп жайып тұрған қалыпта бейнеленген. Басы шағын, мойны жуын және тегіс қысқа жалы бар. Көзі мен құлағы шамалы дөңстеліп көрсетілген. Мойны мен денесі бірдей көлемде, аяқ жағы кішірейтілген. Құйрығы төмен қарай бағытталып сомдалған. Қанаттарының ұштары үшкір, үлкен етіп жасалған. Аяқтары да үлкен, ұзын және тік.

Подвеска с изображением грифона

IV–III вв. до н.э.

Дерево, резьба

6,9 × 6,8 × 10 см

Берел, курган 11, Восточный Казахстан

Раскопки З. Самашева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРПМО тк6-8715

Стилизованная фигура персонажа расположена на удлиненном цилиндре, представляющем собой основание. Голова, шея, верхняя часть тулова выполнены одной линией и образуют округлый завиток с небольшим утолщением в центре и сужением к окончаниям. Клюв крупный, с продольной бороздкой. Заостренное ухо небольшое, размещено вертикально. Распростертые крылья крупные, покрыты продольными линиями. По обе стороны от туловища находятся массивные короткие ноги. Хвост в виде трех выпуклостей каплевидной формы размещен поверх основания по центру.

Pendant with a picture of a griffin

The 4th – 3rd centuries BC

Wood, carving

6,9 × 6,8 × 10 cm

Berel, Mound 11, East Kazakhstan

Excavations of Z. Samashev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРПМО тк6-8715

The stylized figure of the character is located on the elongated cylinder, which is the base. The head, neck, upper part of the body is done with one line and form a round curl with a slight thickening in the center and narrowing to the ends. The beak is large, with a longitudinal groove. The pointed ear is small, placed vertically. The outstretched wings are large, covered with longitudinal lines. On either side of the body are massive short legs. The tail in the form of three protuberances of a teardrop shape is placed above the base in the center.

*Қайта жаңғыртылған жауынгердің бет-әлпеті.
Орындаған Е.В. Веселовская
Антропологическая реконструкция облика воина.
Выполнена Е.В. Веселовской
Anthropological reconstruction of the image of a warrior.
Completed by E. V. Veselovskaya*

*Жауынгердің қайта жаңғыртылған киімі. Жаңғыртпа
авторы З. Самашев, орындаған Қ. Алтынбеков
Реконструкция костюма воина.
Автор реконструкции З. Самашев,
выполнена К. Алтынбековым
Reconstruction of the costume of a warrior. Author of the
reconstruction is Z. Samashev,
completed by K. Altynbekov*

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ
ҰЛЫ ДАЛА (VI–XV ҒҒ.)**

**ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ
В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (VI–XV ВВ.)**

**THE GREAT STEPPE IN THE
MIDDLE AGES (6th–15th CENTURIES)**

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ҰЛЫ ДАЛА (VI–XV ҒҒ.)

Ж.с. алғашқы ғасырларында Еуразияның далалық аймағында түркілендірудің белсенді және жаппай үрдісі басталды. Этникалық келбеті өзгереді, бірақ қоршаған ортаның сол жағдайларын және шаруашылық қызметті жүргізу тәсілін сақтауға байланысты дүниетаным, табынулар мен салт-дәстүрлер түбегейлі өзгере алмады.

Түркі әлемі көптеген мыңжылдықтар бойы қалыптасты, бұл туралы бірінші кезекте бүкіл далалық Еуразияның аумағында табылған археологиялық ескерткіштер айта алады. Қазіргі кезде уақыт пен кеңістікте шашыраған және түрлі тарихи кезеңдер мен әлем картасындағы түрлі аймақтарды байланыстыратын ұқсастықтар, тек түркі халықтары жүріп өткен тарихи жолды ескере отырып қана түсіндірілуі мүмкін.

Түркілер құрған әлем аумағы өзінің ұзақтығымен таң қалдырады: олар өз тарихы барысында кеңістікте тікелей 10 мың километрге дейін қоныстанды. Бұл жаңа кеңістіктерді дәуірлік игерудің бір мысалы, олардың қатарына адамдардың бірнеше басқа да ауқымды қозғалыстары теңестірілуі мүмкін (Кадырбаев, 1995, 50-б.).

Түркі әлемінің аумағын географиялық анықтауда, бастапқыда Қаратеңізден Сарытеңізге, сібір тайгасынан Орта Азия шөлдері мен Шығыс Түркістанға дейінгі аймақты құрады (Худяков, Табалдиев, 2009, 21-б.).

Алғашқы Түркі қағанаттарының дәстүрлерін, одан әрі ұйғыр қағанаты, жоғарғы Енисейде қырғыз мемлекеттері, Ертістегі қимақтар мен қыпшақтар, Еділ мен Солтүстік Кавказда Болгар мемлекеті және Хазар қағанаты өздеріне мұра етті. Ежелгі түркілер берген импульстің күші көрсеткіш болып табылады. Тіпті алғашқы мемлекеттер ыдырағаннан кейін де біртұтас әдеби тіл мен жазу, материалдық мәдениеттегі

сән, бірыңғай әлеуметтік-саяси номенклатура өмір сүруін жалғастырды (Кляшторный, Султанов, 2004, 88-б.).

Түркі мәдениетінің көрнекті үлгісі ретінде эпиграфиялық ескерткіштер құқылы болып табылады. Ерте ортағасырлық дәуірде руна жазуының бастапқы таралуының келесідей ошақтары ерекшеленеді: Шығыс Еуропа, Оңтүстік Сібір, Моңғолия, Орта Азия. И.Л. Қызласовтың пікірінше, түркі тілдес халықтар жазбаларының бірігу үдерісі мемлекеттіліктің қосылу кезеңдеріне, Орта, Орталық Азия және Шығыс Еуропаның, яғни Батыс және бірінші Түркі қағанаттарының қалдықтарынан пайда болған бірқатар мемлекеттердің қосылуымен байланысты (Қызласов, 1994, 220-б.).

Бірінші Түркі қағанаты дәуірінің ежелгі сақталған эпиграфиялық ескерткіші Бұғұт стеласы (Орталық Моңғолия) болып табылады. Жазба соғды тілінде жазылған және түркі мемлекетінің алғашқы отыз жылы туралы баяндалады. Зерттеушілердің пікірінше, түркілердің өз жазуы VII ғасырдың бірінші жартысынан кейін пайда болды және ағашқа немесе тасқа сызу үшін жақсы бейімделді (Кляшторный, Савинов, 2005, 160-б.). А.М. Щербактың пікірінше, түркі жазуы алғашында Шығыс қағанатының ірі қайраткерлерінің тарихын, саяси және әлеуметтік қақтығыстар мен өз өмірінің оқиғаларын баяндаудағы қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған «элиталы» болған» (Щербак, 2001, 41-б.).

Ежелгі түркілердің ең маңызды эпиграфиялық ескерткіштері ретінде 732–735 жылдары Білге қаған мен оның ағасы Күлтегін, сондай-ақ 716 жылдан кейін (Орталық Моңғолия) қойылған олардың кеңесшісі Тоныкөктің стелалары болып қалады. Мәтіндер ежелгі түркілердің тарихы, мәдениеті бойынша бірегей дерек көзі, мемлекеттіліктің қалыптасу үрдісін ашады. Тарих ұрпақтар үшін және осы жазбалар авторының есімін сақтады, сондай-ақ, бұл жазбалар көрнекті әдеби шығарма болып табылады. Олардың жасаушысы біз есімін білетіндей, түркі тілдес әдебиетшілері ішіндегі тұңғыш автор Йолығ-тегін болып табылады (Кляшторный, Савинов, 2005, 165-б.).

Өзінің мазмұны мен ойы бойынша осындай орасан зор жазулардан басқа, тарих сондай-ақ, Сібір, Моңғолия, Алтай, Тянь-Шаньдағы жартас беттерінде эпиграфия-жаз-

баларын сақтап қалды. Қайтыс болған атақты адамдардың құрметіне жазулар жазу үшін жазбаның мұндай аз қолданылуы кездейсоқ емес еді. Бәлкім, бұл жазулар уақыт бойы сақталып, батыр ата-бабаларға табынуымен байланыстырылуы тиіс болды. Шамасы, сондықтан жазбалардың бірінде (Селенгі тасы, Моңғолия, VIII ғ. ортасы) ұйғыр ханы Мойын-чүр өзінің хаттары мен таңбаларын мыңжылдық және сансыз күндік (мәңгілік) деп атайды: «Мен өзімнің мыңжылдық және сансыз күндік (мәңгілік) хаттарым мен таңбаларымды тегіс тас бетіне ойып жазуға бұйрық бердім» (Аманжолов бойынша, 2003, 7-б.). Мұндай көзқараспен қайтыс болған адамның әскери ерліктері туралы баяндалатын көптеген жазбалардың мазмұнын түсіндіруге болады. Ежелгі түркі қоғамында соғыс ер адамның ең маңызды қызмет түрі деп саналды.

Сондай-ақ руна жазбалары адамның күнделікті тұрмыстық өмірінде қолданылатын түрлі заттардың – садақ қаптамасы, айналардың, ұршықтың бетінде кездеседі, осыған орай, қатардағы тұрғындар арасында жазудың кең тарағандығы туралы қорытынды жасауға болады (Кляшторный, Савинов, 2005, 166-б.).

Түркі жазбасының шығу тегі туралы қорытындылар әлі де өз сағатын күтуде. Өткен уақыттағы табылымдар Ұлы дала тұрғындарының жазба жазу тәжірибесінің болғанын көрсетеді. Есік қорғанындағы сақ тайпасының көсемі – атақты Алтын адам жерленген қабірден табылған жиырма алты руна әріптермен белгісіз тілдегі жазбасы бар күміс айналар кең танымалдыққа ие болды, оның әріптерді жазу мәнері түркілермен ұқсас. Қазбаның авторы К.А. Ақышев Жетісу сақ тайпалары әліпбиінің бұрыннан белгілі, арамей жазбалары негізінде ойлап табылғаны туралы пікірді ұстанған (Акишев, 1978, 74-б.).

Жазба үлгілерінің неғұрлым көрнекті топтамасы біздің еліміздің оңтүстігінде орналасқан Күлтөбе қалашығындағы қазба жұмыстары барысында табылды. Ескерткіш Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан және Кангюй мемлекетінің (ж.с.д. II ғ. – ж.с. IV ғ.) өмір сүру кезеңіне жатады. 1992 – 2017 жылдар аралығында күлтөбелік жазбадан 14 үзінді және екі толық мәтін табылды. Мәтіндер қыш кірпіш-кестелерде бейнеленген, толық және жартылай жазылған таңбалардың жалпы саны – 441, олар

62 жолға ресімделген. Таңбалар күйдіргенге дейін шикі балшыққа сызу (кейде басу немесе кесу) жолы арқылы түсірілді, содан кейін кірпіштер аздап кептірілді. Таңбалар жол бойынша оңға-солға және жоғары-төмен орналасқан. Таңбаларды салу сипаты, олардың параметрлері, әртүрлі «қолжазбалардың» болуы, палеолингвистикалық материалдың сандық құрамы осы жазбаны кәсіби мамандар құрастырғандығын және ұзақ уақыт бойы қолданылды деген қорытындыға келуге мүмкіндік берді. Лингвистердің мәліметтері бойынша, күлтөбе жазбасы – Орталық Азиядағы ежелгі соғды тілінде арамей эпиграфикасымен жазылған мәтіннің осы кездегі ең ерте шыққан үлгісі. «Күлтөбе мәтіндерінде: ж.с. алғашқы ғасырларына жататын Орта (Орталық) Азия аймақтарының, ірі қалалық орталықтарының (иеліктерінің) атаулары: Нахшеб, Самарқанд, Кеш, Шаш, Бұқара (оның кейбіреулері осы уақыт үшін алғаш рет аталады); ежелгі билеушілердің жеке аттары, титулдары (соның ішінде: «әскер басшысы», «қолбасшы»); әлеуметтік терминдер («халық», «шатыр адамдары» – көшпелілер); мемлекеттік терминдер («мемлекет», «қазына», «асыл құндылықтар»); қызметтік сөздер; өңірлік ауқымдағы тарихи оқиғаларды және жергілікті билеушілердің (қала орталықтарының негізінде) жергілікті іс-қимылдарын тіркеу және т.б.» жазбалар бар (Подушкин, 2018).

Алтын Орда дәуірі Оңтүстік Қазақстан қалаларының қазба жұмыстары кезінде табылған көптеген тиындармен мерзімделеді. Олардың қатарында әртүрлі заттар бар; арасында зергерлік өнердің жауһарлары болып табылатын әйел әшекейлерін атап өту қажет. Сайрам көмбесі тандырды тазалау кезінде табылған; ол білезік, жүзіктер, сырғалар мен олардың бөлшектерінен, таналар, түймелер, металл құймалары, інжу, өңделген тастардан, түрлі сынықтар және тиындардан тұрды. Барлық заттар алтыннан жасалған. Заттар мата түйіндіге оралған, мата іздері тиындарға басылып қалған. Сонымен қатар, тандырдың ішінде 2600 күміс тиыннан тұратын қазына болды (Байтанаев, 2013, 94-б.).

Қыш кірпіш-кестелердегі ежелгі жазу мәтіндері мен үзінділері.
А.Н. Подушкин бойынша
Тексты и фрагменты древнего письма
на керамических кирпичих-таблицах.
По: А.Н. Подушкин. 2018
Texts and fragments of ancient writing on
ceramic bricks-tables. By A.N. Poduchkin

Ыдыс

V–VIII ғғ.

Саз, жабыстыру, күйдіру
29×21 смЖетіасар, Оңтүстік Қазақстан
Л.М. Левинаның қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ нқ-653

Пішіні сопақша, екі тұтқалы, құлама иықты, қимасында шағын дөңгелек ернеулі ыдыс. Жоғарғы қабатына ашық қоңыр түсті сұйық саз жағылып, жылтыратылған. Ыдыстың бірі-біріне симметриялы орналасқан тұтқасы бар, оның жоғарғы ұшы ернеуге бекітілген.

Сосуд

V–VIII вв.

Глина, лепка, обжиг
29×21 смЖетіасар, Южный Казахстан
Раскопки Л.М. Левиной
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ нқ-653

Двуручный овалообразный сосуд, с небольшим округлым в сечении венчиком, покатыми плечиками. Поверхность залощена и покрыта светло-коричневым ангобом. Сосуд снабжен двумя симметрично расположенными ручками, верхний конец которых прикреплен к венчику.

VesselThe 5th – 8th centuriesClay, molding, roasting
29×21 cmZhetiasar, South Kazakhstan
The excavations of L.M. Levina
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ нқ-653

The two-handed oval-shaped vessel, with a small rounded corolla in the section, sloping shoulders. The surface is flattened and covered with a light brown engobe. The vessel is equipped with two symmetrically arranged handles, the upper end of which is attached to the rim.

Құмыра

IX–XI ғ.

Алтын, қалыптау

5,3 × 4,5 см

Сарыкөл, Шығыс Қазақстан

А.И. Исиннің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-2146 А3-424

Тұтқасы бар алтын құмыра. Тұтқасы қатты майысқан және түзетілген. Құмыраның денесі ұзынша етіп созылып жасалған. Бір жақ бүйіріне бекітілген шеңбер пішінді тұтқа, жіңішке алтын төсемшеден істелінген. Тұтқаны қосымша алтын төсемшелерді шегелеу тәсілімен бекіткен. Төбі тегіс. Табанында шеңбер пішінді қосымша тұғыры бар.

Кувшинчик

IX–XI вв.

Золото, штамповка

5,3 × 4,5 см

Сарыкөл, Восточный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-2146 А3-424

Венчик сильно отогнут и деформирован. Тулово удлиненное. С одной стороны, на тулове имеется крупная ручка округлой формы, изготовленная из тонкой пластины. На невысоком коническом поддоне.

Jug

The 9th – 11th centuries AD

Gold, stamping

5,3 × 4,5 cm

Sarykol, East Kazakhstan

Excavations by A.I. Isin

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-2146 А3-424

Corolla strongly bent and deformed. The body is elongated. On the one hand on the body there is a large round-shaped handle made of a thin plate. On a low conical pallet.

Руна жазуы бар сазды кесте

VIII–IX ғғ.
Саз, жабыстыру, күйдіру
24,3 × 20 × 5,5 см
Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ-4378 ҚРПМО УҚ тк2-4570

Пішіні тікбұрышты, сәл асимметриялы. Жалпақ. Бұйымның бір жағынан, ұзын жиегін бойлай руна жазуы жазылған.

Глиняная таблица с рунической надписью

VIII–IX вв.
Глина, лепка, обжиг
24,3 × 20 × 5,5 см
Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ-4378 ҚРПМО УҚ тк2-4570

Прямоугольной формы, немного асимметричная. Уплощенная. С одной стороны, вдоль длинного края предмета, нанесена руническая надпись.

Clay table with runic inscription

The 8th – 9th centuries
Clay, molding, roasting
24,3 × 20 × 5,5 cm
South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ-4378 ҚРПМО УҚ тк2-4570

Rectangular shape, slightly asymmetrical. Flattened. On the one hand, along with the long edge of the object, there is a runic inscription.

Түркі жазбасы бар ғұрыптық келі

VI–VIII ғғ.

Тас, оймалау

24 × 17 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ нқ- 11186 ҚРҰМ АРХ тк5-6316

Ғұрыптық рәсімдерді өткізуге арналған ыдыс тастан жасалған. Пішіні цилиндр тәрізді, түбі тегіс. Жиектері жоғарыдан жұмырланған. Бұйымның сыртқы беті толықтай руна жазбаларымен безендірілген. Ішкі беті тегіс. Түбінің ішкі жағы жұмырланған.

Ритуальная ступа с тюркской надписью

VI–VIII вв.

Камень, резьба

24 × 17 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ нқ- 11186 ҚРҰМ АРХ тк5-6316

Чаша для отправления ритуалов, изготовлена из камня. Имеет цилиндрическую форму, ровное дно. Края сверху закругленные. Внешняя поверхность предмета полностью украшена руническими письменами. Внутренняя поверхность гладкая. Дно с внутренней стороны закругленное.

Ritual Stupa with Turkic inscriptionThe 6th – 8th centuries

Stone carving

24 × 17 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ нқ- 11186 ҚРҰМ АРХ тк5-6316

A bowl for sending rituals, made of stone. It has a cylindrical shape, flat bottom. The edges are rounded at the top. The outer surface of the item is fully decorated with runic letters. The inner surface is smooth. The bottom is rounded from the inside.

ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (VI–XV ВВ.)

В первые века н.э. на территории степной зоны Евразии начинается активный и повсеместный процесс тюркизации. Меняется этнический облик, но в силу сохранения тех же условий окружающей среды и способа ведения хозяйственной деятельности, мировоззрение, культы и ритуалы не могли кардинально измениться.

Тюркский мир формировался на протяжении многих тысячелетий, об этом в первую очередь говорят археологические памятники, обнаруженные повсеместно на территории всей степной Евразии. Аналогии, разбросанные в настоящий момент во времени и пространстве и связывающие различные исторические периоды и различные регионы на карте мира могут быть объяснимы только с учетом исторического пути, пройденного тюркскими народами.

Область мира, созданного тюрками, поражает своей протяженностью: в течение своей истории они расселились в пространстве до 10 тысяч километров по прямой. Это пример одного из эпохальных освоений новых пространств, к числу которых могут быть приравнены только несколько других масштабных перемещений людей (Кадырбаев, 1995, с. 50).

В географическом определении область тюркского мира первоначально составила территорию от Черного до Желтого моря, от сибирской тайги до пустынь Средней Азии и Восточного Туркестана (Худяков, Табалдиев, 2009, с. 21).

Традиции первых тюркских каганатов были унаследованы в дальнейшем Уйгурским каганатом, государствами кыргызов на Верхнем Енисее, кимаков и кыпчаков на Иртыше, Болгарским государством и Хазарским каганатом в Поволжье и на Северном Кавказе. Показательна сила импульса, заданного древними тюрками. Даже после распада первых государств продолжили существовать единый литературный

язык и письменность, мода в материальной культуре, единая социально-политическая номенклатура (Кляшторный, Султанов, 2004, с. 88).

Выдающимся образцом тюркской культуры по праву являются эпитафические памятники. Выделяются следующие очаги первоначального распространения рунической письменности в эпоху раннего средневековья: Восточная Европа, Южная Сибирь, Монголия, Средняя Азия. Как считает И.Л. Кызласов, процесс сложения письменности у тюркоязычных народов соотносится с этапами сложения государственности, то есть для территории Средней, Центральной Азии и юга Восточной Европы – со сложением ряда государств, появившихся из остатков Западного и Первого Тюркских каганатов (Кызласов, 1994, с. 220).

Древнейшим сохранившимся эпитафическим памятником эпохи Первого Тюркского каганата является Бугутская стела (Центральная Монголия). Надпись была сделана на согдийском языке и повествует о первых тридцати годах существования Тюркского государства. Собственное тюркское письмо, по мнению исследователей, появилось не позднее первой половины VII в. и было хорошо приспособлено для процарапывания на дереве или камне (Кляшторный, Савинов, 2005, с. 160). По мнению А.М. Щербака, тюркская письменность первоначально была «элитарной, предназначенной для удовлетворения потребностей крупнейших деятелей Восточного каганата в изложении его истории, политических и социальных конфликтов и событий собственной жизни» (Щербак, 2001, с. 41).

Самыми значительными эпитафическими памятниками древних тюрков продолжают оставаться стелы, воздвигнутые в честь Бильге-кагана и его брата Кюль-тегина в 732–735 гг., а также их советника Тоньюкука, поставленного вскоре после 716 г. (Центральная Монголия). Тексты являются уникальным источником по истории, культуре древних тюрков, раскрывают процесс становления государственности. История сохранила для потомков и имя автора этих текстов, являющихся также выдающимся литературным произведением. Их создателем является Йолыг-тегин, первый в истории тюркоязычных литератур автор, которого мы знаем по имени (Кляшторный, Савинов, 2005, с. 165).

Помимо таких грандиозных по своему содержанию и замыслу надписей государственного уровня, история сохранила также надписи-эпитафии на скальных поверхностях в Сибири, Монголии, на Алтае, Тянь-Шане. Такое узкое использование письменности, для нанесения надписей в честь умерших знатных людей, видимо, было не случайным. Эти надписи должны были сохраниться во времени и связывались, по-видимому, с культом героических предков. Видимо, поэтому в одной из надписей (Селенгинский камень, Монголия, середина VIII в.) уйгурский хан Моюн-Чур называет свои письма и знаки тысячелетними и бесчисленнодневными: «Свои тысячелетние и бесчисленнодневные (вечные) письма и знаки я там велел врезать на плоском камне» (по: Аманжолов, 2003, с. 7). С такой точки зрения возможно объяснить содержание многих надписей, где повествуется о воинских подвигах, совершенных умершим человеком. Война мыслится в древнетюркском обществе наиболее важным видом деятельности мужчины.

Также рунические надписи встречаются на поверхности различных предметов, используемых человеком в повседневной жизни – наклейки лука, зеркала, пряслица, исходя из этого, можно сделать вывод о широком распространении письменности среди рядового населения (Кляшторный, Савинов, 2005, с. 166).

Решение происхождения тюркской письменности еще ждет своего часа. Находки предшествующего времени показывают наличие опыта создания письменности у населения Великой степи. Широкую известность приобрела находка в кургане Иссык, где был захоронен вождь сакского племени – знаменитый Золотой человек, серебряного зеркала с двадцатью шестью руническими буквами, сделанными на неизвестном языке, манера написания букв при этом оказывается схожей с тюркской. Сам автор раскопок, К.А. Акишев придерживался мнения о том, что сакскими племенами Жетысу алфавит был изобретен на основе какой-либо из существовавших письменностей, скорее всего, арамейской (Акишев, 1978, с. 74).

Более представительная коллекция образцов письменности была обнаружена в ходе раскопок городища Культобе, расположенном на юге нашей страны. Памятник находится в области среднего течения р. Сырдарья и относится к периоду существо-

вания государства Кангюй (II в. до н.э. – IV в. н.э.). В течение периода с 1992 по 2017 гг. были обнаружены 14 фрагментов и два почти полных текста культобинского письма. Тексты нанесены на керамических кирпичах-таблицах, общее количество полностью и частично прорисованных знаков – 441, они оформлены в 62 строки. Знаки наносились по сырой глине до обжига путем прочерчивания (иногда выдавливания или прорезывания), затем кирпичи слегка подсушивались. Знаки располагались построчно справа-налево и сверху-вниз. Характер нанесения знаков, их параметры, наличие различных «почерков», количественный состав палеолингвистического материала позволил прийти к выводу, что данное письмо составлялось профессионалами и могло практиковаться длительное время. По данным лингвистов, культобинское письмо – образец самого раннего на данный момент текста, написанных арамейской эпиграфикой на древнесогдийском языке в Центральной Азии. «В культобинских текстах имеются: названия регионов, государств, крупных городских центров (владений) Средней (Центральной) Азии первых веков н.э.: Нахшеб, Самарканд, Кеш, Чач, Бухара (причем некоторые из них для этого времени упоминаются впервые); имена личные, титулы древних правителей (в том числе военные: «предводитель армии», «командующий»); социальные термины («народ», «люди шатров» – номады); государственные термины («государь», «казна», «драгоценности»); служебные слова; фиксация исторических событий регионального масштаба и локальных действий местных правителей (по основанию городских центров) и другое» (Подушкин, 2018).

Эпохой Золотой Орды датируются многочисленные клады монет, обнаруживаемые при раскопках городищ Южного Казахстана. Ряд из них содержат также различные вещи; среди них необходимо отметить женские украшения, являющиеся зачастую шедеврами ювелирного искусства. Сайрамский клад был обнаружен при расчистке тандыра; он состоял из браслета, перстней, серег и их фрагментов, бляшек, пуговиц, слитков металла, жемчуга, обработанных камней, различного лома и монет. Все предметы из золота. Вещи были сложены в матерчатый узелок, следы от ткани которого отпечатались на монетах. Рядом, также в тандыре, находился клад из 2600 серебряных монет (Байтанаев, 2013, с. 94).

Әшекейлер

XV ғ. басы

Алтын, қалыптама, шекіме

3,0 × 1,7 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-691 А3-35 – ҚРҰМ тк1-693 А3-37

Соғу техникасын қолдану арқылы қалыптау әдісімен орындалған тігілмелі әшекейлер. Жоғарғы жақ бөлігінде тігуге арналған екі саңылау бар. Төменгі жағында күнбағысқа ұқсайтын өсімдік түріндегі өрнек. Әшекейдің сырт жағында көлемді пішін беретін қалқанша дәнекерленген.

Бляшки

Начало XV в.

Золото, штамп, чеканка

3,0 × 1,7 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-691 А3-35 – ҚРҰМ тк1-693 А3-37

Нашивная бляшка аморфная выполнена штампом с применениемковки. По верхнему основанию имеются два отверстия для прошивания. Нижнее основание округлое с растительным орнаментом в виде подсолнуха. По тыльной стороне бляшки припаяна перегородка, что придает ей массивную форму.

Plaques

The beginning of the 15th century

Gold, stamp, chasing

3.0 × 1.7 cm

The Sayram treasure, The Sayram settlement, South Kazakhstan

Excavations by B.A. Baytanaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Inv. № ҚРҰМ тк1-691 А3-35 – ҚРҰМ тк1-693 А3-37

The plaque like an amorphous, made with a stamp and using of forging. On the upper base there are two holes for stitching. The bottom base is rounded with vegetative ornament in the form of a sunflower. On the back of the plaque, a septum is soldered, which gives it a massive shape.

Әшекейлер

XV ғ. басы

Алтын, қалыптама, шекіме

2,8 × 2,1 см; 2,7 × 2,1 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-689 А3-33; ҚРҰМ тк1-690 А3-34

Тіктөртбұрышты пішіндегі, шеттері иілген әшекейлер. Әшекей жапсырмалар қалыптамада соғу арқылы жасалынған. Жапсырманың бетінде өсімдік үлгісіндегі стилді өрнектер – әшекейдің ортасында ірі гүл (хиразентема?), бұрыштарында үшжапырақтар; шеттерінде қисығынан кертілген жіңішке сызықтар және тігуге арналған көптеген тесіктер бар.

Бляшки

Начало XV в.

Золото, штамп, чеканка

2,8 × 2,1 см; 2,7 × 2,1 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-689 А3-33; ҚРҰМ тк1-690 А3-34

Прямоугольной формы с загнутыми краями. В центре бляшки – крупное изображение цветка (хризантемы?), с овальной сердцевинной, заштрихованной косой сеткой и лепестками с зубчатыми краями, покрытыми короткими линиями. Вокруг цветка размещены крупные трехлистные (по углам бляшки). Слева и справа – по овальному листу, небольших размеров, сверху и снизу – по завитку. Все эти фигуры покрыты короткими линиями. Вся поверхность бляшки покрыта небольшими отверстиями.

Plaques

The early of the 15th century

Gold, stamp, chasing

2.8 × 2.1 cm; 2.7 × 2.1 cm

Sayram treasure, Sayram settlement, South Kazakhstan

Excavations by B.A. Baytanaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1-689 А3-33; ҚРҰМ тк1-690 А3-34

Rectangular with curved edges. In the center of the plaque is a large image of a flower (chrysanthemum?), With an oval core, a shaded grid and petals with serrated edges, covered with short lines. Around the flower there are large trefoils (at the corners of the plaque). Left and right - on the oval leaf, small in size, above and below - on the curl. All these figures are covered with short lines. The entire surface of the plaque is covered with small holes.

Тиын-ақша. 773 ж.х. Хваризм. Динар

XV ғ. басы

Алтын, құйма

1,5 × 1,4 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-743 АЗ-83

Ақша. Анонимді шекіме. 773 ж.х. Тесіктері бар. Күрделі картуш бетінде (сыртқы нүктелі жиектемеде сызықты квадрат жазылған) – тиын түсіндірмесі екі жол, **الملك / لله** екінші сөздің бірінші және екінші әріптері өрнек элементі – өрмекпен бөлінген. Сегментінде – 4 халифтің есімі бар **ابوبكر او عمر / عثمان / علي**.

Монета. 773 г. х. Хваризм. Динар

Начало XV в.

Золото, литье

1,5 × 1,4 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-743 АЗ-83

Монета. Анонимный чекан. 773 г.х. Имеется сквозное отверстие. В поле сложного картуша (во внешний точечный ободок вписан линейный квадрат) – монетная легенда в две строки: **الملك / لله**. Во втором слове первая и вторая буквы разделены декоративным элементом – плетенкой. В сегментах – имена 4 халифов: **ابوبكر او عمر / عثمان / علي**.

ابوبكر او عمر / عثمان / علي.

Coin. 773 years. Hvarizm. Dinar

The early of the 15th century.

Gold, castings

1.5 × 1.4 cm

Sayram treasure, Sayram settlement, South Kazakhstan

Excavations by B.A. Baytanaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1-743 АЗ-83

Coin. Anonymous stamping. 773 years. There is a through hole. In the field of a complex cartouche (a linear square is inscribed in the outer circle) - a coin legend in two lines: **الملك / لله**. In the second word, the first and second letters are separated by a decorative element - a braid. In segments - the names of 4 Caliphs: **ابوبكر او عمر / عثمان / علي**.

Тиын-ақша. Динар

XV ғ.

Күміс

2,5×2,2 см; 2,5×2,5 см;

2,4×2,5 см; 2,6×2,2 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/62

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/109

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/906

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/1200

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/1203

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/1821

Сайрам – Шымкент қаласы маңы, Арыс өзені алабы, Сырдария өзенінің оң саласындағы елді-мекеннің ежелгі атауы. Оның төңірегінде, дәуірдің аттас кең аймағының орталығы болған ежелгі Испиджабтың (арабша Исбиджаб немесе Исфиджаб) қираған үйінділері бар. Теңге 8× ж. Беткі жағы 6-жапырақты табақша түріндегі картушпен әшекейленген, оның орталық шеңберінде араб әрме жазуымен жазба қалдырылған (толығымен дерлік жойылған).

Монета. Динар

XV в.

Серебро

2,5×2,2 см; 2,5×2,5 см;

2,4×2,5 см; 2,6×2,2 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/62

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/109

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/906

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/1200

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/1203

Инв. № ҚРҰМ нқ1–748/1821

Сайрам – позднешее название крупного селения близ г. Шымкента в бассейне р. Арысь, правого притока р. Сыр-Дарьи, в окрестностях которого находятся руины древнего Испиджаба (араб. Исбиджаб или Исфиджаб), центра одноименной обширной области эпохи. Монета 8× ж. Лицевая сторона украшена картушем в виде 6-лепестковой розетки, в центральном круге которой нанесена надпись арабской вязью (почти полностью стерта).

Coin. DinarThe 15th century

Silver

2,5×2,2 cm; 2,5×2,5 cm;

2,4×2,5 cm; 2,6×2,2 cm

Sayram treasure, Sayram settlement, South Kazakhstan

Excavations by B.A. Baytanaev

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/62

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/62

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/109

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/906

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/1200

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/1203

Inv. № ҚРҰМ нқ1–748/1821

The Sayram is the later name of a large village near the city of Shymkent in the basin of the r. Arys, right tributary r. Syr-Darya, in the vicinity of which there are the ruins of ancient Ispidzhab (Arabic, Isbijab or Isfijab), the center of the eponymous vast area of the era.

The coin is 8× year. The front side is decorated with a cartouche in the form of a 6-petal rosette, in the central circle of which there is an inscription in Arabic script (almost completely erased).

Тостаған

X–XII ғғ.

Саз

9,2 × 19,5 см

Сайрам қалашығы, Түркістан облысы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 4524

Ернеуі кең жартышар пішінді тостаған. Ернеуі, ішкі және сыртқы жақтары өрнектермен безендірілген. Тостағанның ішкі жағы күрделенген гүл жапырақшалары пішінді өрнектермен безендірілген. Тостаған тұғыры дөңгелек пішінді, оның биіктігі 1,5 см. Тұғырдың диаметрі 7 см. Тостаған ернеуінің диаметрі 19,5 см, биіктігі 9,2 см шамасында.

Чаша

X–XII вв.

Глина

9,2 × 19,5 см

Городище Сайрам, Туркестанская область
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 4524

Чаша широко открытая, полусферической формы. Украшена внутри, снаружи и по венчику. Основной орнамент располагается с внутренней стороны чаши, выполнен в виде сложной цветочной розетки. Для чаши характерен высокий кольцевой поддон, высота которого от 1,5 см. Диаметр поддона 7 см. Диаметр чаши по венчику колеблется до 19,5 см, высота 9,2 см.

Bowl

The 10th-12th centuries

Clay

9,2 × 19,5 cm

Sayram, Turkestan region
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 4524

Bowl is wide open and has a hemispherical shape. It is decorated inside, outside and on the rim. The main ornament is located inside of the bowl, made in the form of a complex floral rosette. The bowl is characterized by a high ring pan, which height is from 1.5 cm. The diameter of the pan is 7 cm. The diameter of the bowl on the rim varies from 19.5 cm to 9.2 cm.

Шырақ

X–XII ғғ.

Саз, глазурь

12,8 × 6,5 × 5,4 см

Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 4527

Бір шүмекті, қыштан жасалған беті ашық шырақ. Шүмектің ұзындығы 5,4 см. Тік орналасқан тұтқасының биіктігі – 6,5 см. Қара түсті фонға жиі орналасқан ақ түсті дөңгелектермен көмкерілген.

Светильник

X–XII вв.

Глина, глазурь

12,8 × 6,5 × 5,4 см

Городище Сайрам, Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 4527

Однорожковый, керамический открытый светильник. Рожок вытянут на 5,4 см. Ручка вертикальная, высотой – 6,5 см. Покрыт часто расположенными белыми кружками, нанесенными по темному фону.

Lamp

The 10th-12th centuries

Clay, frosting

12,8 × 6,5 × 5,4 cm

Sayram, Southern Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 4527

Ceramic open lamp with one horn. The horn is extended by 5.4 cm. The handle is vertical, 6.5 cm in height. It is covered with frequently laid white circles printed on a dark background.

Терракота мүсіні

XI–XII ғғ.

Саз

11,3 × 3,1 × 1,9 см

Құйрық төбе қалашығы, Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚР ҰМ 13457/2

Қасбеті бейнеленген мүсін. Басы алға еңкейген. Шаштары артқа қайырылған және орамалмен жабылған. Беті сүйір, қабақ үсті доғалары тік сызық жүйесіз. Көз қарашығы миндаль пішінді және аздап жұмулы қалпында бедерленген. Қыр мұрынды, иегі сопақша. Мойны қысқа. Иығы көлбеу. Қолдары кеуде тұсында түйіскен. Шекпен немесе жағасыз кең жеңді көйлек тәрізді киімі анық бедерленіп көрсетілген.

Иі жақсы қанған сазды қалыпқа нығыздау арқылы жасалған мүсін. Беткі жағында сырылған орындар сақталған. Артқы және бүйір жақтауларында пышақпен кесілген іздердің орындары сақталған.

Терракотовые анахиты

XI–XII вв.

Глина

11,3 × 3,1 × 1,9 см

Городище Куйрук тобе, Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚР ҰМ 13457/2

Фигурка изображена фронтально. Голова наклонена вперед. Волосы гладко зачесаны назад и закрыты платком. Лицо узкое, надбровные дуги почти прямые, вразлет. Миндалевидные с рельефными зрачками глаза слегка прикрыты. Нос прямой, подбородок овальный. Шея короткая. Плечи узкие, покатые. Руки скрещены на груди. Достаточно выразительно показана одежда, по-видимому, кафтан или платье без отворотов с горизонтальными и вертикальными складками на рукавах ниже локтей.

Статуэтка, оттиснутая в матрице, выполнена из хорошо отмученной глины. На лицевой поверхности сохранились следы потертости. Задняя часть и частично боковые края подрезаны ножом.

Terracota anahits

The 11th-12th centuries

Clay

11,3 × 3,1 × 1,9 cm

Kuiruk Tobe Site, South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚР ҰМ 13457/2

The figure is depicted frontally. Head is tilted forward. Hair is smoothly combed back and closed with a scarf. The face is narrow, the superciliary arches are almost straight, stray. Almond-shaped with raised pupils of the eyes slightly covered. The nose is straight, the chin is oval. The neck is short. Shoulders are narrow, sloping. Arms are crossed on a breast. The clothes, apparently, are a caftan or a dress without turn-ups with horizontal and vertical folds on the sleeves below the elbows. The statuette imprinted in the matrix is made of well-polished clay. On the front surface, there are traces of wear. The back and lateral edges are partially trimmed with a knife.

Тостаған

XIII–XIV ғғ.

Электр, құйма, оймалау

d – 10 см

Шеңгелді, Жетісу

Кездейсоқ олжа

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-680 ҚРҰМ АЗ-491

Пішіні жарты шар тәрізді, жиектері жуандатылған және фестон тәрізді жиектелген көлденең үшбұрышты тұтқасы бар. Тұтқасы фонында жапырақтармен қоршалған, ашылайын деп тұрған лотос гүлінің қауызы тәрізді жасалған, ол жиі орналасқан нүктелермен көмкерілген.

Чаша

XIII–XIV вв.

Электр, литье, гравировка

d – 10 см

Шенгелды, Жетысу

Случайная находка

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ тк2-680 ҚРҰМ АЗ-491

Полусферической формы, с утолщенным краем и горизонтальной треугольной ручкой с фестончатыми краями. На ручке нанесены раскрывшиеся пышные бутоны лотоса в окружении листьев на фоне, покрытом часто расположенными точками, выполненными пунсоном.

A bowl

The 13th-14th centuries

Casting, engraving

d - 10 cm

Shengeldy, Zhetysu

Random finding

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ тк2-680 ҚРҰМ АЗ-491

It is in hemispherical shape, with a thickened edge and a horizontal triangular handle with scalloped edges. On the handle, there are the lush opening buds of lotus, surrounded by leaves on a background covered with often located points, made punson.

THE GREAT STEPPE IN THE MIDDLE AGES (6th–15th CENTURIES)

In the 1st centuries AD, on the territory of the steppe zone of Eurasia begins an active and ubiquitous process of turkization. The ethnic look is changing, but due to the preservation of the same environmental conditions and the way of doing business, the worldview, cults and rituals could not change drastically.

The Turkic world has been formed over many millennia and archaeological monuments discovered throughout the steppe Eurasia speak of this in the first place. The analogies that are currently scattered in time and linking different historical periods and different regions on the world map can only be explained by taking into account the historical path traversed by the Turkic peoples.

The region of the world created by the Turks is striking in its length: during its history, they settled in a space of up to 10 thousand kilometers in a straight line. This is an example of one of the epoch-making explorations of new spaces, among which only a few other large-scale movements of people can be equated (Кадырбаев, 1995, p. 50).

Geographically, the region of the Turkic world originally comprised the territory from the Black to the Yellow Sea, from the Siberian taiga to the deserts of Central Asia and Eastern Turkestan (Худяков, Табалдиев, 2009, p. 21).

The traditions of the first Turkic kaganates were later inherited by the Uyghur kaganat, the Kyrgyz states on the Upper Yenisei, the Kimak and the Kypchaks on the Irtysh, the Bulgarian state and the Khazar kaganate in the Volga region and the North Caucasus. Indicative of the strength of the impulse given by the ancient Turks. Even after the collapse of the first states, a single literary language and writing, fashion in material culture, a single

socio-political nomenclature continued to exist (Кляшторный, Султанов, 2004, p. 88).

An outstanding example of Turkic culture is epigraphic monuments. The following centers of initial dissemination of the runic writing in the early Middle Ages have distinguished: Eastern Europe, Southern Siberia, Mongolia, Central Asia. According to I.L. Kyzlasov, the process of writing among Turkic-speaking peoples correlates with the stages of building statehood, that is, for the territory of Central, Central Asia and southern Eastern Europe - with the addition of a number of states that emerged from the remnants of the Western and First Turkic Kaganates (Кызласов, 1994, p. 220).

The oldest surviving epigraphic monument of the era of the First Turkic Kaganate is the Bugut stele (Central Mongolia). The inscription was made in Sogdian language and tells about the first thirty years of the existence of the Turkic state. The own Turkic letter, according to the researchers, appeared no later than the first half of the 7th century, and was well adapted for scratching on wood or stone (Кляшторный, Савинов, 2005, p. 160).

According to A.M. Shcherbak, Turkic writing was originally “elitist, designed to meet the needs of the major figures of the Eastern Khaganate in presenting its history, political and social conflicts and events of its own life” (Щербак, 2001, p. 41).

The most significant epigraphic monuments of the ancient Turks continue to be steles, erected in honor of Bilge-kagan and his brother Kul-tegin in 732-735, as well as their adviser Tonyukuk, delivered shortly after 716 (Central Mongolia). The texts are a unique source of history and a culture of the ancient Turks, reveal the process of formation of statehood. The history has preserved for posterity the name of the author of these texts, which are also an outstanding literary work. Their creator is Yolyg-tegin, the first author in the history of Turkic literature, whom we know by name (Кляшторный, Савинов, 2005, p. 165).

In addition to such state-of-the-art state-level inscriptions, the history also preserved epitaph-inscriptions on rocky surfaces in Siberia, Mongolia, Altai, and Tien-Shan. Such a narrow use of writing for inscriptions in honor of deceased noble people, apparently,

was not accidental. These inscriptions were to be preserved in time and were associated, apparently, with the cult of heroic ancestors. Apparently, therefore, in one of the inscriptions (The Selenge stone, Mongolia, middle of the VIII century), the Uyghur khan Moyun-Chur calls his letters and signs thousand-year and countless days: "There, I told my own thousand-year and countless days (eternal) letters and signs to cut on a flat stone (by: Аманжолов, 2003, p. 7). From this point of view, it is possible to explain the content of many inscriptions, which tells about the military exploits committed by the deceased person. War was conceived in the ancient Turkic society as the most important activity of a man.

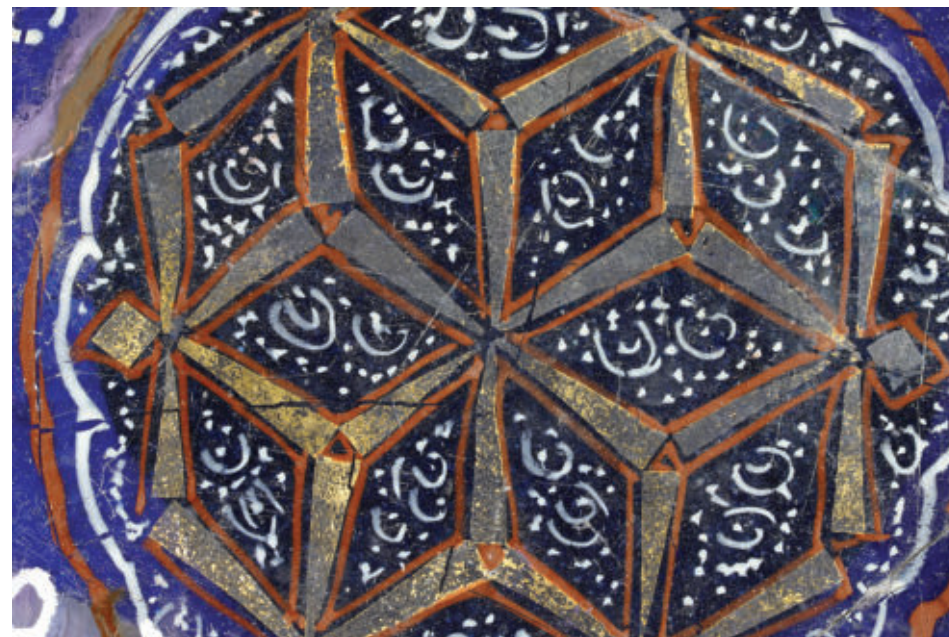
Also, runic inscriptions are found on the surface of various objects used by a person in everyday life - bow linings, mirrors and spinner. On this basis, it can be concluded that there is a widespread of writing among ordinary people (Кляшторный, Савинов, 2005, p. 166).

The decision of the origin of the Turkic writing is still waiting in the wings. Findings of the previous time show the experience of creating writing in the population of the Great Steppe. The discovery in the Issyk mound became widely known, where the leader of the Saka tribe, the famous Golden Man, was buried, a silver mirror with twenty-six runic letters made in an unknown language, the manner of writing the letters being similar to the Turkic one. The author of the excavation, K.A. Akishev was of the opinion that the Saka tribes Zhetysu alphabet was invented on the basis of any of the existing scripts, most likely, Aramaic (Акишев, 1978, p. 74).

A more representative collection of writing samples was discovered during the excavations of the site of ancient settlement Kultobe, located in the south of our country. The monument is located in the middle reaches of the river Syrdarya and refers to the period of existence of the state Kangyuy (2nd century BC - 4th century AD). During the period from 1992 to 2017 were found 14 fragments and two almost complete texts of

Kultobe letters. The texts are put on ceramic table bricks, the total number of fully and partially traced marks are 441, they are decorated in 62 lines. Signs were applied on raw clay before roasting by drawing (sometimes squeezing or teething), then the bricks were slightly dried. Signs were arranged line by line right-left and top-down. The nature of the application of signs, their parameters, the presence of various "handwriting", the quantitative composition of the paleolinguistics material made it possible to conclude that this letter was compiled by professionals and could be practiced for a long time. According to linguists, the Kultobe letter is a sample of the earliest to date text written in Aramaic epigraphy in the Old Georgian language in Central Asia. "The Kultobe texts contain: names of regions, states, large urban centers (possessions) of Middle (Central) Asia of the 1st centuries AD: Nakhshab, Samarkand, Kesh, Chach, Bukhara (some of which are mentioned for this time for the first time); personal names, titles of ancient rulers (including military ones: "army leader", "commander"); social terms («people», «people of tents» - nomads); government terms («sovereign», «treasury», «jewelry»); service words; fixing historical events of regional scale and local actions of local rulers (on the basis of urban centers), and other." (Подушкин, 2018).

The epoch of the Golden Horde is dated by numerous treasures of coins found during excavations of fortifications of southern Kazakhstan. A number of them also contain various things; among them, it is necessary to mention women's jewelry, which is often the masterpieces of jewelry. The Sairam treasure was discovered during the clearing of the tandoor; it consisted of a bracelet, rings, earrings, and their fragments, plaques, buttons, metal bars, pearls, processed stones, various scraps and coins. All items of gold. Things were folded into a cloth knot, traces of the fabric of which were imprinted on the coins. Nearby, also in the tandoor, was a treasure of 2,600 silver coins (Байтанаев, 2013, p. 94).

Өрнекті кірпіш

XIV–XV ғғ.

Саз, глазурь

16,5 × 11,3 × 2,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1248

Нығыздалған қыштан жасалған кірпіштің беті құйылмалы шыңылтыр арқылы көмкерілген, румп қабырғалары жиектен шығыңқы, тегіс етіп жасалған. Беткі жағындағы төсемше өте мұқият өңделген, ашық түсті эмальмен салынған жоғары сапалы өрнектермен безендірілген. Фоны көгілдір ақық түсті, рельефі ашық, көк түсті эмаль арқылы бейнеленген дәстүрлі өрнектермен безендірілген. Ортасында көп жапырақты гүл, айналасы үлбіреген өсімдік бұтақшалары бейнеленген.

Декоративный кирпич

XIV–XV вв.

Глина, глазурь

16,5 × 11,3 × 2,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1248

Имеет плотную керамическую массу, стенки румпы отступают от краев, гладкие. Лицевая пластина тщательно и четко проработана, имеет высокое качество росписи по рельефу цветными эмалями. Фон бирюзового цвета, рельеф расписан в традиционной цветовой гамме эмалями белого и синего цветов полива. В центре нанесена многолепестковая розетка, пространство вокруг заполнено пышными растительными побегами.

Decorative brickThe 14th-15th centuries

Clay, frosting

16,5 × 11,3 × 2,5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1248

It has a dense ceramic mass, the walls of the rump (box-shaped ledge on the back side of the tile, designed to be fixed in the masonry of the furnace or wall) are smooth and recede from the edges. The faceplate is carefully and precisely worked out; it has a high quality of painting on the relief with coloured enamels. The background is turquoise in colour, the relief is painted in traditional colours with enamels of white and blue watering. In the centre there is a multi-petal rosette, space around is filled with lush vegetable shoots.

Өрнекті кірпіш

XIV–XV ғғ.

Саз, глазурь

16,5 × 20 × 7,7 см

Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1249 2143/2

Нығыздалған қыштан жасалған кірпіштің беті құйылмалы шыңылтыр арқылы көмкерілген, румп қабырғалары жиектен шығыңқы, тегіс етіп жасалған. Беткі жағындағы төсемше өте мұқият өңделген, ашық түсті эмальмен салынған жоғары сапалы өрнектермен безендірілген. Фоны көгілдір ақық түсті, рельефі ашық, сары, көк түсті эмаль арқылы бейнеленген дәстүрлі өрнектермен безендірілген. Стилденген өсімдік үлгісіндегі өрнектер бейнеленген.

Декоративный кирпич

XIV–XV вв.

Глина, глазурь

16,5 × 20 × 7,7 см

Мавзолей Ходжа Ахмеда Яссави, Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1249 2143/2

Фрагмент поливного изразца имеет плотную керамическую массу, стенки румпы отступают от краев, гладкие. Лицевая пластина тщательно и четко проработана, имеет высокое качество росписи по рельефу цветными эмалями. Фон бирюзового цвета, рельеф расписан в традиционной цветовой гамме эмалями белого, желтого, синего цветов полива. Изображен стилизованный растительный орнамент.

Decorative brickThe 14th-15th centuries

Clay, frosting

16,5 × 20 × 7,7 cm

Mausoleum of Khoja Ahmed Yassavi, South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ УҚ ТК2-1249 2143/2

The fragment of the glazed tile has a dense ceramic mass, the walls of the tiller recede from the edges, smooth. The faceplate is carefully and precisely worked out it has a high quality of painting on the relief with coloured enamels. The background is turquoise in colour, the relief is painted in the traditional colour scheme with the enamels of white, yellow, blue watering. Depicted stylized floral ornament.

ЕЖЕЛГІ ӨНЕРДІҢ МҰРАГЕРЛЕРІ

**НАСЛЕДНИКИ ДРЕВНЕГО
ИСКУССТВА**

THE HEIRS OF ANCIENT ART

ЕЖЕЛГІ ӨНЕРДІҢ МҰРАГЕРЛЕРІ

Орталық Азия халықтарының зергерлік өнері оның тарихы мен мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін тұтас бір бағыт болып табылады. Бұл үлкен аймақтың тарихы көптеген маңызды кезеңдерді бастан өткерді, соның нәтижесінде мұнда тұтасқан бірегей мәдениет қалыптасты. Қала мен даланың синтезі, әртүрлі табиғи аймақтардың болуы, әртүрлі шаруашылықтар: дүниетанымдық қызметіне сәйкес үстемдік құрған – көшпенділік пен отырықшы егіншілік, Шығыс пен Батыс арасындағы географиялық жағдайдың ерекшелігі, осының барлығы өңірдің қарқынды дамуына және өзіндік ерекшелігі бар мәдениеттің қалыптасуына алып келді. Сонымен, Орталық Азия зергерлеріне тән мәнердегі зергерлік өнер сан ғасырлық бай тарихтың нәтижесі болып табылады.

Зергерлік бұйымдар топтамасының басым бөлігін әйел әшекейлерінің құрауы кездейсоқ емес. Дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің ерекше, өмір сыйлаушы және дәстүрді сақтаушы ретіндегі орны әйелдің қаіпсіздігін қамтамасыз ететін арнайы шараларды қалыптастырды. Сондықтан Еуразия даласынан табылған қола дәуіріне тән алғашқы киім әйел адамға тиесілі болған. Көне кезеңдердегі әйел киімдерінің сұлулығы, ондағы әрбір әшекейі ішіне жұмбақ сырға толы болғандығымен таң қалдырады. Сол кезеңдегі әйелдің қоғамдағы бейнесі оның сұлулығына назар аударуға негізделген.

Топтамадағы көптеген әшекейлер қалыңдықтың киіміне тиесілі. Қалыңдықтың киімі оның руының, әлеуметтік жағдайының және байлығының көрсеткіші болды. Өңгіме тек материалдық игіліктер туралы ғана емес, қалыңдық руының байлық туралы түсінігінің тереңдігін көрсетті және сәттіліктің, бақыттың нышаны ретінде қабылдан-

ды. Әшекейлердің салмағы 10 килограммға дейін жетуі мүмкін (Тоқтабаева, 2005, 51-б.). XIX ғ. – XX ғ. басында қалыңдық әшекейлерінің толық жинағы шашбау және төс әшекейлері, сырға, білезіктер сақиналар кірді. Егер жасөспірім қыздар әшекейлер жиынтығының жекелеген бөліктерін тақса, 15–16 жасқа толғаннан кейін толық түрде тағатын болған (Казахская традиционная культура..., 2008, 37-б.).

Дәстүрлі киімнің мазмұнын ашып түсінуде ондағы әшекей бұйымдардың орналасу реттілігі маңызды болып табылады. Киімді дәстүрлі санада кішіәлем ретінде қабылдаған, сондықтан оны безендіретін әшекейлер – көлденең және тік құрылымды негізге ала отырып орналастырылған.

Дәстүрлі киім әшекейлерінің әрбір бөлшегінің арнайы орны болған. Металлдан жасалған әшекейлер дененің нәзік тұстарына қорғаныс қызметін атқаратындай қасиетке ие болды. Көлденең құрылымдағы әшекейлер маңызды орын алды. Бұл идея сөздік мағынада да іске асқандығын көптеген әшекей атаулары дене мүшелерінің атауы мен сәйкес аталуынан байқауға болады.

Қарапайым геометриялық пішіндерді – шеңбер, төртбұрыш, үшбұрышты пайдаланып өрнектер құрастыру көптеген халықтарға тән, осыларды орынды үйлестіру арқылы ою-өрнектердің шексіз көп нұсқаларын қалыптастырған. Өсімдік үлгісіндегі өрнектер қазақтың зергерлік бұйымдарын безендіруде жетекші орынға ие болғанына қарамастан геометриялық элементтерде әшекей құрылымында маңызды орын алады. Олар бұйымды жасауда оның негізгі қаңқасын қалыптастырады. Әшекейдің өзі, оны безендіріп тұрған бөлшектері: көзі, көздегі тасты бекітуге арналған қасы, оюлар барлығыда шеңбер, үшбұрыш, төртбұрыш пішінді. Дәстүрлі санада кішіәлем ретінде қалыптасқан киімнің ажырамас бөлігі әшекейлер екенін ескерсек, геометриялық пішіндердің көмегімен әлем жаңғыртылды, бірақ оған өмір нышанын енгізу үшін өсімдік өрнегінің бөлшектері өте қажет.

Геометриялық элементтерді көп пайдалану, жасау тәсілінде (бүршіктеу, алтын жалату) қолдану, әшекейлердің беткі жағын безендіруде әртүрлі бүршіктерді пайдалану және тереңдетілген тегіс фон түрінде жасау батыс қазақстандық зергерлер жасаған бұйымдардың өзіндік ерекшелігін қалыптасуына себепші болды. Әшекейдің көзіне пайдаланылған тастардың жеке қасиеттерін ұтымды пайдалану, сонымен қатар, оның көлемін, пішінін, түсін ескеру, беткі жағын белсенді түрде үйлестіру, ұсақ бөлшектерге деген сүйіспеншіліктің болуы басқада дәстүрлі шеңбердің жұмыстарынан ерекшелеп тұрды. Оңтүстік өңірдегі зергерлер шығармашылығында бұйымның түсі ерекше маңызды ролге ие болған, металлдың өзі әмалдау әдісімен қызыл, көк және жасыл түске өзгертелгенде өзінің бастапқы қасиеттерінен басқа сипаттағы қасиеттерге ие болды.

Бірақ қазақтың зергерлік өнерін түсінуде жалпы ортақ белгілер басты рөл атқаратыны белгілі. Бұл ірі көлемді пішіндерге ұмтылу, анық оқылатын өрнек, қарапайым және бір жобадағы өрнектер, түрлі түсті тастарды пайдалану, бөлшектердің шектеулі болуы (Тоқтабаева, 2005, 138-б.).

Шығармашылық дамып отырған әлемде тынбай еңбек еткен бұрынғы зергерлердің жұмыстары таң қалдырады. Сіздер каталогтың беттерінен көретін әрбір бұйым белгілі бір дәстүр шеңберінде жасалған. Оның төңірегінде қызметті жүзеге асыруға

болатын жасырын ұстанымдар болған. Сонымен қатар, шеберлер ескінің сарқыншағына айналған қағидаларға жаңа өзгерістер енгізуге тырысты. Ғасырлар бойы жинақталған тәжірибені ескере отырып жаңа бұйымдарды қалыптастыру дәстүрдің ұлы күшіне айналды.

«Қазақ әшекейінің әдет-ғұрыпқа, салт-санаға, дәстүрге, діни ұстанымдарға байланысты қызметіне талдау жасау, қазақ халқының рухани мәдениетінің маңызды аспектісін зерттеу болып табылады. XIX ғ.– XX ғ. басында әйел әшекейлері сұлулық пен тұрмыстық мақсаттан басқа ғұрыптық, магиялық-діни қызметтерді атқарды, сондай-ақ аймақтық, мүліктік және жас ерекшеліктерін білдіретін қасиеті болды. Зергерлік бұйымдардың семиотикалық құрылымындағы ежелгі таным оның магиялық-діни негізі болуы мүмкін, оның тамыры ғасырлар тереңіне кетіп жатыр.

Неолит дәуірінің өзінде сүйектен, тістерден, жануарлардың қылтасынан және түрлі қабыршақтардан жасалған әшекейлер болған және олар өз иесіне күш пен аңның ептілігін береді, иесін кездейсоқ шабуылдардан және келеңсіздіктерден сақтаған.

Бұйымның магиялық қасиетін жағымды қабылдау оларды әдемілік тұрғысынан ұғынуға және оны безендіру жазығына аударуға мүмкіндік берді. Ж.с.д. XVII–VIII ғғ. металлдан жасалған зергерлік бұйымдар «табиғи» әшекейлерді алмастыра отырып олардың магиялық қасиетін қабылдаған.

Қазіргі уақыттың өзінде, әсіресе егде жастағы қазақ әйелдерінің арасында дәстүрлі әшекейлерге байланысты бірқатар ырымшыл көзқарастар сақталған. Ақпарат берушінің мәліметі бойынша, күміс білезікті тағып жүрсе жайсыз түстерден шошып оянудан сақтайды. Зергерлік бұйымның көмегімен түрлі сырқаттардан емделуге болатын болған, ол үшін зергерге ауруды қуалайтын қасиеті бар арнайы әшекейлерді жасатуға тапсырыстар берілген. Әшекейді ұнатқан басқа адам сұрап алғанға дейін тағып жүрген. Әшекейді басқа адамға сыйлау арқылы сырқаттан айығамыз деп сенген. Аяғы ауыр әйелде аман-есен босанып алғаннан кейін тағып жүрген әшекейін жақын құрбысына немесе туысына сыйға берген.

Әшекейлерді сыйлау арқылы төлем жасайтын тағы да басқа жағдайлар бар. Мысалы, қазірдің өзінде ауылдық жерлерде баланы қырқынан шығаруға арналған жиынға сыйлық алып келген қонақтар баланың анасынан немесе апасынан кезкелген дәстүрлі әшекейді сыйға бер деп сұрауға хұқылы. Үй иесі әшекейлерді жасырып қойғанымен қонақтар олардың әшекейлерін бес саусақтай жақсы білуі мүмкін. Келген қонақтың сұраған сыйлығын бермеуге қорыққан, себебі ол баланың өліміне әкеледі деп ойлаған. Сыйға берілген әшекей баланың өмірі мен денсаулығы үшін берілген садақа сияқты болған...

Зергерлік өндірістегі құрал-саймандарыда сиқырлы күшке ие болған. Сонымен, Атырау облысы, Маңғыстау ауданы, Ералиев ауылындағы белгілі зергер Жұрасов Жұбаназардың (1912–1986 жж.) балалары және келіндерінің, ауылдастарының айтуы бойынша психикалық ауру адам бір сағат бойы шебердің көрігін ұстап тұрып олардың көз алдында сырқытынан жазылған. Ұстаның көрігі әртүрлі сырқаттар-

ды емдегені және әйелдердің босануына көмектескені туралы көптеген мысалдарды респонденттер айтып берді. Көріктер киелі болып саналған, оларды құнттап ұстаған және үстінен аттап өтуге болмайтын болған. Сонымен қатар, зергер жаңа жұмысты бастар алдында міндетті түрде біраз уақыт үнсіз ғана көрікті ұстап тұратындығын айтып берді.

Сонымен, зергерлік өндірісінің өнімі және құрал-сайманы өмірдегі бір қатар жағдайларда қорғаушы ретінде, сыйлық және төлем ақы ретінде, төменде оның айырмашылық белгісі, тазарудың, емнің қайнар бұлағы екендігі жайында айтылды. Дәстүрлі қазақ тұрмысында зергерлік бұйымдардың материалдық құндылығынан қарағанда олардың сиқырлы қасиеті басты назарда болған.

Қазақ әшекейінің семантикалық мазмұнын түсіндіру әртүрлі магиялық түсініктердің тұтастай жүйесін ашады. Зергерлік бұйымның барлық құрылымы: оның пішіні, бөлшектері, материалы және өрнектері мән-мағынаға толы. Жекелеген көркемдік мәнерлерді, сонымен қатар көп мазмұнды материалдарды, жартылай семантикалық екенін атап өту қажет. Керісінше, бір ғана түсінік әртүрлі бейнелер арқылы түсіндіріледі. Ерекше қасиеттермен сипатталатын материалдар: тастар, күміс, «табиғи». Тастан жасалған қондырмалар қазақтарда тас немесе көз деп аталады. Мұндай метафора кездейсоқ таңдалып алынбаған, әшекейге орнатылған тас бәрін көріп тұратын қорғаушы және күзетші қызметін атқарушы, теңбіл моншақтар, шақышталған «көзді» өрнек тәрізді.

Қазақтардың түсінігі бойынша ақиқат көз тиюден сақтайды, інжу көзге шыққан сүйелді емдейді, ал янтарь – зобты емдейді, маржан дуадан сақтайды және сонымен қатар, жайлы өмірге себепші, көгілдір ақиқат бақыт әкелуші және т.б. Қазақтарда ақиқат қорғаушы ретінде біршама көп пайдаланылады. Күміс негізге орнатылған осындай тас қорғаушы ретінде кавказдық ноғайларда (Гаджиева, 1981, 180-б.), өзбектерде (Борозна, 1975, 293-б.) және т.б. қолданылады. Маржанға деген құмарлық дәстүрлі тұрмыстағы Айға сыйыну ғұрпымен байланысты болуы мүмкін. Егде жастағы әйелдердің көбісі өзінің маржанды ұнату себебін, онда айдың түсінің бөлшегі бар болуымен түсіндіреді. Маржанның сиқырлы күші туралы түсінік, Қазақстанның оңтүстігінде кең тараған тана тағу салтымен байланысты болуы мүмкін. Бұл дәстүрдің маңызы сол, егер әйел адам басқа кісінің баласына маржан көзді тананы таққан жағдайда, баланың ата-анасы оған қайтарым ретінде қонақасын беретін болған. Бұл әдет-ғұрып көпшіліктің көмегі қажет болатын көлемді жұмыстарды жасайтын кездерде, мысалы, тоқыма тоқу кезінде өте пайдалы. А.А. Диваевтың мәлімдеуінше, тастардың жағымды әсері қазақ ырымдарында да көрініс тапқан: түсінде маржан, інжу тауып алса үйге ырыс-береке келеді деп сенген (Диваев, 1901, 60-б.).

Тастардың сиқырлы күші оларға ұқсатылып жасалған: құйма шынылар мен пасталарға да дарыған болуы мүмкін. Батыс Қазақстандық әшекейлердің басым бөлігі ақиқаттан бөлек, қызыл паста және қара немесе қызыл түсті шынылар арқылы безендірілген. Қызыл рең оттың, күннің және өмір күшінің белгісі іспеттес. Қызыл рең сонымен қатар қорғаушылық қасиетке ие, сондықтан нәрестенің бесігінің бас жағына оны «зұлым тілден» қорғаушы ретінде қызыл барқыттан тігілген

тілшені іліп қоятын болған. Қорғаушы ретінде қара түсте пайдаланылған, ол жайында төменде айтып өтеміз.

Қазақ халқының таным түсінігінде күміс тазарту және сиқырлы күшке ие болғандықтан әшекейлердің көбі күмістен жасалған. Халық сенімі бойынша, түсінде күмісті көру байлықтың нышаны деп саналған. Баланы қырқынан шығарып шомылдырған кездегі міндетті атрибуттың бірі күміс. Баланы шомылдыратын суға тұз, асық, сақина және күміс теңге салып – күнің күмістей жарқын болсын деп тілек айтқан. Моңғолдарда да күміс осындай сиқырлы күшке ие болған: олар көлге табыну кезінде суға күмісті және хадақтарды лақтырған (Потанин, 1881, 94-б.).

Қазақ ұғымында ежелгі бойтұмар түріндегі «табиғи» бұйымдар да апотропиялық күшке ие болған. Асық, қойдың және түйенің жүніде қорғаушы күш ретінде пайдаланылған, бұның барлығы ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тотемдік ұғымдармен байланысты: қойды, түйені пір тұту ғұрпы және олардың сиқырлы күші туралы ақпарат қазақ халқының ауыз әдебиетінде, халықтың әдет-ғұрпында және сенімінде сақталып қалуы ерекше қызығушылық тудырады (Турсунов, 1973, 47–51-бб., Арғынбаев, 1975, 194-б.).

Үкінің басы, тырнағы және қауырсыны «күшті» бойтұмар ретінде мойындалған. Қайыс белдіктердің жиынтығында күміс қапсырмалар мен жапсырмаларда стильді өрнектелген жапалақтың басының бейнесі көп кездеседі. Үкі қауырсынын қорғаушы күш ретінде баланың бесігіне, жас малдың мойнына таққан, баланың киіміне, қабырғаға ілінетін түс киізге іліп қойған, бас киімдердің барлық түріне тігу арқылы одан сұлтан жасаған, сонымен қатар үкі қауырсынын домбыраға тағу арқылы ақынды көз тиюден сақтаған. Үкі қауырсыны сондай-ақ қырғыз (Абрамзон, 1978, 58-б.), өзбек (Сазонова, 1970, 132-б.) және түркімен (Васильева, 1986, 184-б.) халықтарында да қорғаушы күш ретінде қолданылғанын Г.П. Васильев (Васильева, 1986, 192-б.) атап өткен, ал Н.Г. Борознаның (Борозна, 1975, 283–284-бб.) мәлімдеуінше Орта Азиялық дешті-қыпшақ халықтарында қырғауыл, тауыс және қораз қауырсындарыда қасиетті деп саналған.

Үкі қауырсыны өзінің сиқырлы күшінің мәні жағынан үйлену салтанаты кезінде образды түрде материалдық баламаға теңестірілді. Мысалы, үкі қалыңдықтың бас киіміне тігілген және қалыңдықтың ата-анасына құдалар үкі ретінде қой және ақша сыйлаған (Культура и быт..., 1967, 222-б.). Бұдан басқа құдалар қалыңдыққа күміс тағу арқылы ен тақтық, үкі тағып атастырып қойған.

Үкі тырнағы қорғаушы күш ретінде бесікке тағылған, күміспен сапталып, бас киімдерді безендіруде, балаларды және қыздардың қамзолдарын әшекейлеуде пайдаланылған. Үкі тырнағы сонымен қатар қырғыз (Абрамзон, 1978, 58-б.), өзбек (Борозна, 1975, 284-б.) халықтарында да қорғаушы күш ретінде қолданылған. Хорезмдік иомуттарда да (Васильева, 1986, 188-б.) балалардың қорғаушы-әшекейінің құрамдас бөлігі болып табылады және гуш дырнақ деп аталған. Үкі аяқтың қазақша нұсқасы ерекше қызығушылық тудырады, онда күміспен сапталған қос тырнақ пайдаланылған, олар бау арқылы жоғарыға ілінген, бұдан қарама-қайшылық семан-

тикасының пластикалық бейнесін көруге болады. Жапалақты қазақтар екі кейіпте қабылдаған. Бір жағынан ол зұлым күштердің өкілі тәрізді қабылданған (Диваев, 1901, 54-б.) және сондықтан ол жағымсыз көріністерге қарсы тұра алатын қабілетке ие болған. Себебі оны өз қатарларына қабылдағандықтан оны таққан адамға зияны болмайды деп түсінген. Басқа жағынан алсақ жапалақ киелі құс. «Жапалақ қасиетті деп аталатын болғандықтан оның тырнағы мен қауырсынынан жасалған бойтұмарды алу ерекше қиын деп жазады Р. Карутц» (Карутц, 1910, 78-б.). Құстар мен олардың бейнелеріне қорғаушы күш ретінде сену ғұрпы өте ежелгі кезеңдерден бастау алатыны анық. Құстар күннің өнімділікті арттырушы және тазалаушы күшінің нышаны болды.

Алматы облысынан алынған уағызшы-дәруіштің аса таяғындағы металл салпыншақ үкі аяқ мәнерінде және осындай пішінде жасалған (Абрамзон, 1978, 187-б.). Осындай көркем пішіндердің байланысы кездейсоқ емес және жалпы ортақ семантикалық негіз бар.

Қазақтарда осыған ұқсас көріністер жылан мен байланысты, дегенмен мұнда тотемдік негізде жоққа шығарылмайды (Турсунов, 1973, 56–58-бб.). Жылан бас деп аталған ұлу қабыршақтарыда қорғаушы күшке ие ретінде қабылданып, оларды балалар киіміне тігіп және бесікке іліп пайдаланған. Қабыршақтар қорғаушы күш ретінде қолдану Азиядағы түркі тілді халықтардың барлығына тән болған (Васильева, 1986, 190-б.). Қазақтың қолданбалы өнерінің барлық түрінде: киіз, мата, кестелі бұйымдарында жылан бейнесі кездеседі.

Қабыршақтар, мойын әшекейлері мен шашбауларды сәндік безендіруде жиі кездеседі. Бұл жағдайда тек қорғаушы күш ретінде ғана емес, сонымен қатар оңды құбылыстар үшін ұйымтас күйге ие деген ұғымда қолданылған. Зерттеушілердің пікірінше (Васильева, 1986, 194-б., Чеснов, 1976, 185-б.), жылан және қабыршақ ұғымдары алғашында әйел затының бастауы ретінде туу-көбею идеясының және балалар мен оларды туылуының қамқоршы, қорғаушысы ретінде қабылданған.

Көбіне күміспен апталған алқа және түйме ретінде пайдаланылатын құрма сүйектері де мейрімділік пен игілік әкелуші тылсым күшке ие деген ұғым болған. Әсіресе меккеден әкелінген құрма сүйектері ерекше бағаланған. Бұл жерде біз діни кейіптегі анимизммен кездесіп отырмыз. Қасиетті ағашқа табыну ғұрпы жалпы Қазақстан бойынша кешегі күнге дейін жалғасып келген. Әулие бұлақтарға жақын орналасқан ағаштардан халықтың тілек тілеп, ниет қылып байлаған шүберектері бүгінгі таңда да кездеседі. Ант беру немесе берген уәдесінің шындығын куәландіру үшін қазақтардың ағаш бұтақтарын пайдаланғандығы осы ғасырдың басында да кездескен (Диваев, 1901, 58-б.).

Бойтұмар жасауға пайдаланылған ағаштардың (арша, долана, Анар) қорғаушылық қасиеттері туралы түсінік түркімендерде де болған (Васильева, 1986, 191, 192-б.).

Қазақ танымына сәйкес, күміске бекітілген қоңыр және қара түсті қыш түймелер зұлым күштердің ықпалына кедергі жасайды. Қыш түймелердің семантикалық

мәні жылан бейнесімен байланысты, оның тарихи тамыры өте терең: табиғи бағалы тастардың көп болғанына қарамастан ж.с.д. V–III мыңжылдықта мысырлықтардың қыштан жасалған түймелерді көп қолдануы оның сиқырлы күшіне деген сенімнің болғандығымен түсіндіріледі (Кинк, 1976).

Қазақтар тіпті қарапайым тастың өзін қорғаушы күші бар деп қабылдаған. Бүгінгі күні де егде жастағы әйелдер бұрымдарына әшекей ретінде қара тастарды тағады. Қара түсті жеті тасты қалтаға немесе қапшыққа салып малдың мойнына, бесікке және есіктің босағасына іліп қояды. Қазақтар және Орта Азияның басқада халықтары баланың қолына ақ-қара көздері бар кездік білезік тағады. Инфформаторлар қара тастар зұлым күштерден қорғайды, ақ түсті тастар мейірімділікті шақырушы қасиетке ие деп куәландырады. Осындай ұстаныммен қарама-қарсы түстерді іріктеуде алғашқы қауымдық дуализмнің сарқыншағын көруге болады, сондай-ақ Батыс Қазақстандық әшекейлердің құрамдас бөлігі сәндік элементтерде дуальдық жүйені сипаттайды (Мыңжасарова, 1978, 106-б.). Әдетте, қазақтарда бұйымдағы салпыншақтар саны қасиетті сандарға (7, 9) сәйкестендіріліп жасалған.

Арнайы жасалған бойтұмар және талисмандардан басқа дәстүрлі қазақ әшекейлерінің қорғау-жағымдылық және қоғау қызметі таңқаларлық, өйткені зергерлік бұйымның сиқырлы мәні уақыт өте күшін жояды және негізгі назар оның сәндік жағына ауысады.

Ыңғайлы болу үшін әшекейлерді негізгі үш топқа жіктейміз: негізінен қорғаушы қызметін атқаратын бұйымдар; оңды құбылыстарға ұйытқы күшке ие әшекей және бұйым, ырыс шақырушықызмет атқарады. Күмістен жасалған тұмарша, қолтықша, бойтұмар түріндегі әшекейлердің ішіне қағазға жазылған Құран сүрелері және жоғарыда сипатталған табиғи тастар салынған, олар әсемдіктен бөлек апотропейялық қызмет атқарды. Бойтұмарлардың ішіне салынған заттардан бөлек олардың сыртқы пішініде сиқырлы күшке ие: түтікше, үшбұрыш. Пішіні үшбұрыш етіп жасалған түйреуіштер, алқалар, салпыншақтар, ішіне табиғи зат салынып матамен қапталған бұйымдардың барлығы қорғаушы күшке ие.

Дәстүрлі тұрмыста үшбұрышты пішін қорғаушы күш ретінде қабылданды, қазақтарда оның қасиеттілік мәні басқа халықтардағыдай күн сәулесі ұғымымен қабылданған, әйелдің ұрпақ әкелу қасиеті, сондай-ақ әлемнің тік құрылымы жайындағы профанды ұғым ретінде танылған. Тік төртбұрышты бойтұмарларда және қолтықшаларда көбіне Құран сүрелері және «Аллаға шүкір» деген сөздер бедерленген.

Қазақтар сырғаны ежелден қорғаушы күш ретінде санайтын, сондықтан да әйелдер оны өмір бойы тағып жүретін, тек пішіні ғана күрделенді немесе ыңғайландырылды. Дәстүрлі тұрмыста әлі күнге дейін ең сүйікті әшекей сырға, ең қажет – жүзік болып табылады. Әйел қайтыс болғанда оның барлық әшекейлерін шешіп, шашын жаяды, тек қана құлақтан жылан өтеді деген сеніммен сырғасын қалдыратын ерекше дерек барлығына белгілі. Егер сырғаны шешіп алған жағдайда, құлақтың имектерін жырттып жіберетін болған....

Қазақ сырғаларының магиялық табиғаты оның символикасымен күшейеді. Оның бөліктерінің пішіні жылан, шың, күн, ай, шыыршық тәрізді болады. Шамасы, мата бұйымдарындағы сырға және үшбұрышты тұмар түріндегі өрнектер әлі күнге дейін үлкендермен қорғаушы тұмар ретінде ұғынылатыны кездейсоқтық емес.

Л.А. Чвырь жазғандай, сақиналар мен жүзіктерге магиялық және тазартушы күш ретінде сенімі, ведалық үндістерден бастап, қазіргі парсыларды аяқтай жалпыазиялық құбылыс болып табылады (Чвырь, 1977, 98-б.). Әрбір қазақ әйелі қазір де жүзік пен сақина тағуы тиіс, тақпаған жағдайда оның жасаған тамағы таза деп есептелмейді, қазақтарда осы жағдай бойынша тамақ адал болу үшін, қолда жүзік болу керек деген мақал бар. Қазақтардың ұғымы бойынша жүзікті ортаңғы және шынашақ саусаққа тағуға болмайды, әйтпесе жақындарының біреуі қайтыс болады. Баланың қырқынан шығару суына тек тазартушы және мейірбандық мақсатпен ғана күміс сақина тастаған. Сақинамен байланысты ұқсас үлгілер тәжік халқында да бар (Чвырь, 1977, 98-б.). Қазақ халқында сақина мен жүзік (олар саны 100 шамалы) қалыңдық жасауының басты міндетті бұйымы болып саналды, әсіресе Батыс және Оңтүстік Қазақстан аймақтарына тән. Жүзіктердің қорғаушы күші пішінінің символикасымен де күшейе түсті. Мысалы, Қазақстанның тұрмысында кең таралған қаспен жасалған құс тұмсықты жүзік ерекше қорғаушы қасиетімен өзгешеленеді. Сақ кезеңінен бастау алатын тұмсық мотиві басқа да көптеген әшекейлердің бейнелі құрылымына өріліп, сондай-ақ қазақтың киіз, кестеленген, ағаш бұйымдарының ою-өрнектелген жүйесінде көрініс табады.

Қазіргі уақытта қазақтардың дәстүрлі тұрмысында құдаласу кезінде күйеу жігіттің туыстары сыйлық толтырылған қоржын алып келеді. Бұл қоржынның ілгектеріне күміс әшекейлер, көбінесе білезіктер, жүзіктер мен сақиналар жиі тағылады. Солтүстік Қазақстанда әшекейлер мұндай жағдайларда қызыл барқыт матаның қиындысына тігіледі және де бұлардың арасында міндетті түрде моншақтар болуы керек.

Қазақстанның оңтүстік аймақтарында күйеу жігіттің үйіне келе жатқан қалыңдық бір саусаққа екі сақина киген, шеткі сақинаны оның бетін бірінші ашқан адам шешіп алады, ал Солтүстік Қазақстанда бұл жағдайда қалыңдықтың үкісін алып кеткен. Батыс Қазақстанда беташар салтанатынан кейін, қалыңдықтың екі жағынан сүйемелдеп тұрған туыстарына және келіннің сәукелесін алып басына орамал таққан адамға сыйлық ретінде жігіт жақ жүзік берген.

Осылайша, көріп отырғандай, екі жағдайда да қалыңдықтың бетін ашқаны үшін сиқырлы зат төленеді. Егер келін үйлену тойынан кейінгі келесі күні, бәрінен ерте оянып, түндіктің бауына бір немесе бірнеше жүзік байлап қойса жақсы өнеге саналады. Бұл жүзіктер күйеуінің туыстарына арналған. Осындай нысанда ұсынылған бұйымдардың қасиетті мәні болуы мүмкін. Әйел мұндай әрекетін басқа туыстарының да шаңырақтарында қайталауына болады. Сақиналардың сиқырлы күші қазақ ертегілерінде де суреттелген (Ходыров, 1916, 42-б.).

Жетілмей қалған фантастикалық эрифон пішінді камзолға арналған қапсырма-лар жамандықтан қорғайтын қызмет атқарғаны анық. Бұл мотив сақ кезеңінен

шығады (Акишев, 1978, 85-б.). Аталған көркем пішіннің ұзақ уақыт бойы жаңғыртылуын оның магиялық мәнімен түсіндіруге болады. Қылыш тәрізді біріктірілетін бөлшегі бар қапсырма жамандыққа қарсы тұра алатын мүмкіндігі бар деп есептеледі. Ғажайып және тірілту қасиеті бар қылыштар қазақ ертегілерінде кездеседі (Диваев, 1896, 42-б.). қазақтарда және Орта Азияның барлық халықтарында кең таралған жаңа туған сәбидің жастығының астына пышақ қою дәстүрі қылыш және оның жүзі туралы қасиетті ұғымдармен екені анық.

Сондай-ақ, қазақ әйелдерінің тұрақты әшекейі шашбау болып табылады, оның пішіні әйелдің жасына қарай ыңғайланады. Уақыт өте келе олардың орнын сандықтың кілті мен асыл тастар басады. Бұл салпыншақтар жаман күшті үркітуге арналған. Мұндай ұғым көптеген түркітілді халықтарда бар. Адамның шашында жанның бөлігі өмір сүреді деп есептелді, сондықтан бұрымды қиюға және таралған шашты тастауға болмайды (Диваев, 1901, 56-б.). Біреудің шашына ие болу, оның өмірлік күшіне ие бола алады деген сенім болған. Әсіресе, босану сәті мен ауырған кезде, басқа ұлттың адамының шашы жақсы өсер етеді деп саналған (Ходыров, 1916, 11-б.).

Адам шашында адамның энергетикалық қуаты болатындығы туралы ұқсас түсініктер моңғолдар, славяндар, еврейлер, гректер, римдіктер секілді әлемнің көптеген ұлттарында кездеседі (Жуковская, 1988, 94-б.).

Бұл түсініктермен шаш өру дәстүрі байланысты болуы мүмкін, яғни келінге тұрмысқа шықпаған қайынсіңілілері немесе жігіттің туысы болып келетін басқа да бойжеткен қыздар келіп, шашын өргізеді, бұдан кейін жеңгесі қыздарға шашбау немесе басқа әшекей сыйлауға міндетті. Бұл жағдайда қыздың жеңгесі «киелі» шашты ұстау үшін алым төлеуі заңды болып есетелінеді. Айтпақшы, келін қайынсіңілілеріне әшекейлерді ол үйге келген күннен бұрын төлейді. Келесі түн неке түні болып саналады.

Көбіне күннің, балықтың, үкінің және т.б. символикалық пішінге ие күміс айылбасы бар белдік қорғаушы және сонымен бірге тіршілік күшінің бейнесі болып табылады. Осыған байланысты иесі қайтыс болған жағдайда ерлер белдігінің сырығындағы қазақтың өлшем дәстүріне назар аудару керек.

Әлі күнге дейін қазақтардың күнделікті өмірінде қайтыс болған жақындарының, әсіресе атасының, анасының әкесінің және басқа да ата-бабаларының заттарына табыну қалыптасқан. Көбінесе мұндай табыну заттарына ерлер белдігі, қару-жарақ, әшекей бұйымдар, сондай-ақ үш аяқты ошақ, өндіріс құралдары, мысалы, төс, қайтыс болған зергердің көрігі жатады. Яғни олардың жақсылыққа тілекші және қорғаушы күшіне сенеді.

Әшекейдің жекелеген бөліктері де белгілі бір мәнге ие болды. Мысалы, стильдендірілген жыланның басы бейнеленген жыланбас және сәндік элементтер қорғаушы қызмет атқарды. Қазақстанның жекелеген облыстарында (Алматы және Маңғыстау) қазақтар жыланды шақырудан қорыққандықтан салпыншақты түймешек (түйме тәрізді) деп атайды. Мұндай салпыншақтар түркмендердің әше-

кейлерінде де кездеседі (Береснева, 1976, сурет. 72,7).

Көптеген қазақ әйелдерінің әшекейлерінде, әсіресе шашбауда конус тәрізді, кәдімгі қоңырауға ұқсас сым шашақтары бар қоңырау пішінді салпыншақтар өте жиі кездеседі. Шығыс пен Орталық Азияның (Чвырь, 1977, 66-б.) басқа халықтарындағы сияқты қазақтарда да салпыншақ өзінің қозғалысымен, үнімен жамандықтан қорғайды деген түсінік бар. Салпыншақтар жамандықты болдырмаумен қатар, өмірді сақтау қызметін атқарды.

Салпыншақ-әшекейдің тағы бір кең таралған түрі «шың» тәрізді пішін. Мұндай пішін шығыршыққа соғылады. Білезіктердің ұштары да жиі «шың» тәрізді болып келеді. Зерттеушілер әдетте бұл пішіндердегі қорғаныш күші сенімін ежелгі сақ дәуіріндегі қоладан жасалған жебе ұштарымен байланыстырады. Өткен ғасырда қазақтар оларды даладан тауып алып, тұмар ретінде қолданған (Потанин, 1881, 92-б.).

Байқағанымыздай, жебенің сиқырлы мәні, «шың» пішіні және оларға ұқсас бейнелер сақ кезеңінен болған. Мұны Есік обасынан табылған «Алтын адамның» бас киімінде жебе тәрізді әшекейдің болуы дәлелдейді (Акишев, 1978, 51-б.). Жайнамазды кестелеуде жебелі садақ бейнесінің кездесуі кездейсоқ емес тәрізді. «Шың» тәрізді салпыншақтар түрікмен әшекейлеріне, соның ішінде «асық» деп аталатын әйелдер шашбауына да тән. Сондай-ақ түркмендерде ер балаларға арналған арнайы әшекейлер, кейде қыз балаларға арналған жебелі садақ түріндегі қорғаныш күші бар ок-як әшекейі бар (Васильева, 1986, 187, 192-б.). Калмақтарда кездесетін шың тәрізді шашбаулар жын-шайтанды қуады деген дәстүрлі ұғым болған (Эрдниев, 1980, 194-б.).

Енді әйелдерге арналған көп қызмет атқаратын дәстүрлі әшекейлерге тоқтамайық. Бойтұмар қорғаныштық маңызымен қатар, ұрпақтың көбею, өсіп-өну мәнін де білдіреді. Түтік тәрізді және үшбұрышты бөліктерден тұратын бұйым ерлер мен әйелдердің бірігуін бейнеледі (Борозна, 1975, 290–291-б.). Мұндай бойтұмарлар түркмен әйелдерінде де кездеседі (Береснева, 1976, 23-сурет). Бір бөлікті түтік тәрізді бойтұмар тек әйелдерге ғана тән әшекей болып табылады. Қыздар тек үшбұрышты және төртбұрышты пішіндегі бойтұмарларды таға алды.

Өсіп-өнуді білдіретін бұйымдар қатарына бала көтеретін жастағы әйелдерге арналған балық бейнесі бар қапсырма жатады. Балық пен өмірге ұрпақ әкелудің байланысы туралы «Егер түсіңде балық көрсең, дүниеге бала келеді» деген қазақта ырым бар (Диваев, 1901, 60-б.).

Ұрпақ жалғастығының жалпышығыстық символы бадам болып табылады. Бұл пішін Солтүстік және Орталық Қазақстанда кездесетін қапсырмаларға тән. Ба-тыс Қазақстандық кеуде әшекейі өңір жиек әйнектен жасалған қондырмасы бар бадам тәрізді қастармен жиі безендіріледі.

Ұрпақтың көбеюіне сәукеленің бүйір жағын безендіретін, стильдендірілген әйел мүсіні бейнесіндегі әшекейлер себеп болған тәрізді. Бұл жағдайда бұл пішіннің семантикалық мәні Ұмай анаға табынумен байланысты. Кавказ ноғайларында

(ийнклик) (Гаджиева, 1981, 177-б.), Хорезм өзбектерінде (гозмунжик) (Сазонова, 1970, 121-б.), түркімендерде (адамлык) (Морозова, 1963, 107-б.) де әшекейдің ұқсас пішіні дәл сондай рөл атқарады.

Қазақ зергерлік өнерінде ұрпақтың өсіп-өнуін, өмірлік игілікті, сонымен қатар қорғаныш (бала туу мүмкіндігін сақтау) қызметін білдіретін ромб пішіні жиі кездеседі. Ромб әшекейдің, олардың құрамдас бөліктерін, сәндік элементтерін жасаушы негізі болып табылады, ромб пішіні оюлы композицияға ие. Ромб тәрізді әшекей ұрпақ жалғастығының символы ретінде үйлену тойына арналған өңіржиекке тән болуының мәні зор. Ромб пішіні түркімендердің гонджик деп аталатын әйелдерге арналған әшекейінде де кездеседі (Береснева, 1976, 78, 98-сурет). Ромб тәрізді кезде әшекейлері ортағасырлардағы қазақстандық әйел тас мүсіндерінде бейнеленген (Шер, 1966, кесте. XIX, 83, XXI, 97, XVI, 67, 65; Чариков, 1976, 158-б., сурет. 6, 8; 7, 12; 9, 6), яғни бұл ромб тәрізді пішіндердің мағынасының әріді екендігін білдіреді. Қазақтардың ұрпақтың өсуі ұғымында өсімдік тұқымының бейнесі маңызды. Ол білезікте, жүзікте, өңіржиекте, сәукеледе және салпыншақ ретінде белдікте кездеседі. Өсімдік тұқымына ұқсас түсінік Орта Азияның отырықшы халқының арасында жиі кездеседі (Чвырь, 1977, 99-б.).

Қазақтың әйелдерге арналған дәстүрлі әшекейлеріндегі космогониялық өрнектер игілік пен қорғаныш қызметін қатар атқарады. Айға, күнге, жұлдызға табыну түрлі салттар мен дәстүрлерді білдіреді (Валиханов, 1961, 472-б.). Ай пішініндегі қазақ сырғасы ай сырға, дәстүрлі тері белдікке арналған, оймышталған, қараланған әшекейлердегі жапсырмалы металл әшекей айшық (ай тәрізді) кең таралған. Мұсылмандықты білдіретін айдың жұлдызбен бірге қосарланған бейнесі ақықтан жасалған қондырмаларда кездеседі.

Барлық таңбалар топтамасы (шеңбер, центрлес дөңгелектер, гүл табақшалары, шиыршық, айналма, айқастырма, бүршікті үшбұрыш) түріндегі күн бейнесі жүзік, қапсырма, түймелік, жеңілгек, әшекейдің құрамдас бөліктері, қамзолға жапсыра тігілген әшекейлерде кездеседі. Күн бейнесі түскиізге және ерлер шапанына тән оюлы нақыш. Шапанның арқасына кестеленген ірі күн табақшалары өз руының бойтұмары қызметін атқарды.

Өркендеу идеялары құс бейнесіндегі жапсырмалы әшекейлерде және қыранның оюлы бейнесінде көрініс тапқан. Қазақ құс бейнесімен бақытты, байлықты байланыстырады. Түсіңде құс көрсең байлық болады деп жорыған (Диваев, 1901, 60-б.). Қазақ фольклорында тотемдік қарғаға табыну кездеседі (Турсунов, 1973, 53–56 бб.). Бұл жерде бейнеленген құстың мағыналық мәнінің екіжақтылығы байқалады. Ұшып бара жатқан құс бақыт белгісін білдірсе, оның тырнақтары мен тұмсығының суреті қорғаушы болып саналды.

Конус тәрізді отау жүзікте отбасылық бақытқа ықпал етеді. Мұндай жүзіктер өдетте жастарға жаңа отбасын құру белгісі ретінде сыйға берілген. Тасбақаға ұқсатылып жасалған тасбақа жүзіктер қазақтарда ұзақ өмір сүрудің нышаны іспеттес болған. Өмірді ұзартуға ықпал етеді деп сенгендіктен егде жастағы қазақ

әйелдері осындай жүзіктерді сатып алуға ниетті болған.

Батыс Қазақстандық құдағи жүзіктер үлкен қасты және екі көзді етіп жасалуы, олар екі отбасының біріуінің нышаны болып табылған. Мұндай жүзікті көбіне жас келіннің ата-анасы оның енесіне қызымызды қамқорлығына алсын, жақсы қарасын деген оймен сыйға тартқан. Қошқар мүйізді оюлар салынған және қарайтылған бұйымдар кең тараған. Апопропиялық мағынасымен қатар байлық ұғымы, малды көбейту сияқты түсініктер қатар жүрген. Мүйіз тәрізді өрнектердің тылсым сырларының болуы атадан және киізден жасалған бұйымдардағы ою-өрнектердің композициясын қалыптастыруға ықпал еткен болуы мүмкін.

Көптеген текеметтерде орталық өрнектерді айнала жиектеп тұратын қошқар мүйіз үлгісіндегі оюлар жасалған жиек қоршаулар отбасын зұлым күштерден қорғайды және отбасын бақытпен, байлыққа кенелтеді деген түсініктің негізінде жасалған. Сондай-ақ, крест пішінді және тармақтары мүйіз етіп жасалған өрнектер тізбегінен күнді және қойды пір тұту тұрпының үйлесімін көруге болады. Сонымен қатар, қанат сияқты тармақталған қошқар мүйізді өрнегі бар қапсырмаларда кездеседі. Осындай мәнердегі оюлар зергерлік бұйымдарда өте жиі кездеседі. Бұл жағдайда құспен қойға арналған ғұрыптардың символикалық мазмұны біріктірілген.

Қорыта айтқанда, қазақ әйелінің дәстүрлі әшекейлерінің магиялық-діни сыры үш негізге жіктеледі: апопропиялық (қорғау және күзету), молшылық және сәттілік. Айта кетерлік мәселе, қорғау және сәттілік әкелетін қасиетке ие әшекейлерді кез-келген жастағы қыз-келіншектер тағатын болса, ал бойтұмар түріндегі әшекейлерді орта жастағы келіншектер ғана тағатын болған.

Сонымен, қазақ әйелдерінің дәстүрлі әшекейлері жоғарыда сипатталған ерекшеліктерімен қатар, оның бүкіл өмірінде онымен бірге жүрді. Шарият заңы бойынша мәйіттің таза болуы және денесінде ешбір артық заттың болмауы шарт болғандықтан, қайтыс болған жағдайда сырғалардан басқа оның барлық әшекейлері денесінен алынған. Сондықтан, әйелдің тірі кезінде барлық әшекейлерін алып тастауы өлім белгісін білдірген. Дәстүрге сай қазақ халқында екі жағдайда: босану кезінде және қайтыс болған күйеуін аза тұту кезінде әшекейлер уақытша шешілген. Л.А. Чвырьдың материалдарында осы дәстүрге ұқсас жағдай тәжіктерде кездескен (Чвырь, 1977, 100-б.).

Жесірдің қайтыс болған күйеуін аза тұту мерзімі әртүрлі болды: Қазастанның солтүстік, орталық және шығыс өңірлерінде бір жыл өткеннен кейін жесірге әшекейлерін қайта тақса, оңтүстік және батыс облыстардың кейбір жерлерінде жесір қайта тұрмысқа шыққанға дейін немесе басқа жаққа қоныс аударғанға дейін созылатын болған. Өз өлімінің жесіріне өзінің барлық әшекей бұйымдарын алып тастау арқылы имитациялауды қазақтардың ата-бабаларында болған жерлеу құрбандық шалудың қашық сарқыны ретінде қарастыруға болады».

II Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений // Советская этнография. – 1991. – № 1. – 90–102-бб.

Қалыңдықтың дәстүрлі киімі. Қайта жаңғыртпасы

Мата, тігу, тері, кестелеу

Н – 184 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1–112/ЗКЖК-4

Костюмнің жаңғыртыла тігілуі қалыңдықтың дәстүрлі бейнесін көрсетеді. Ол бас киім – сәукеле, оған тағылған желек, күрең қызыл барқыттан тігілген салтанатты көйлек, сырт киім – бешпент пен өрнектелген етіктен тұрады. Канитель техникасымен жасалған кестемен, алтын түсті шашақпен безендірілген. Бұндай костюм Батыс Қазақстан аймағына тән.

Традиционный свадебный наряд невесты. Реконструкция

Ткань, шитье, кожа, вышивка

Н – 184 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1–112/ЗКЖК-4

Реконструкция воспроизводит традиционный свадебный наряд невесты. Он состоит из головного убора – саукеле, накидки к нему – желек, нарядного платья из темно-красного бархата – койлек, верхней плечевой одежды – бешпент и сапогов с орнаментальной отделкой – етик. Богато украшен вышивкой канителью, бахромой золотистого цвета. Такой костюм характерен для Западного Казахстана.

Traditional wedding dress of the bride. Reconstruction

Fabric, sewing, leather, embroidery

H – 184 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1–112/ЗКЖК-4

The reconstruction reproduces the traditional wedding dress of the bride. It consists of a headdress - saukele, a cape to it - zhelek, an elegant dress of dark red velvet - koylek, upper humeral clothing - beshpent and boots with an ornamental part - etik. Richly decorated with embroidery cantle, golden-coloured fringe. This costume is typical for Western Kazakhstan.

Сәукеле – қалыңдықтың дәстүрлі бас киімі

Сары түсті металл, мата, тері, тігу, кестелеу, қалыптама
H – 53 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/1 ҚЖК-1

Сәукеле – ежелден киелі деп есептеліп, өте ерте заманнан келе жатқан қалыңдықтың бас киімі. Оны үйлену рәсімі кезінде, кейінірек салтанатты мерекелерде киген.

Қиылған конус тәрізді пішінде, күрең-қызыл барқыттан жасалған. Бас киімнің жоғарғы бөлігі сары металдан жасалған қондырмамен көмкерілген. Ол оймалау техникасымен өрнектелген зооморфты-өсімдіктестес өрнектермен сәнделген. Орта бөлігінде 22 көз саңылаусыз қаста қондырылған.

Конустың соңын бір-біріне тығыз орналасқан металл таналардан құралған шеңбер аяқтайды. Оның беткі жағы саңылаусыз қастағы сегіз таспен безендірілген. Конустың қаңқасына зооморфты-өсімдіктестес қалыптау әдісімен жасалған металл пластиналар тігілген. Олардың астына саңылаусыз қасқа бекітілген маржан көздер қондырылған бейнелі пластиналар тігілген. Сәукеленің жиігі терімен жиектелген. Тері шашақ тәрізді көрсететін ұсақ металл таналардың көмегімен сәнделген. Сәукелеге қосымша ретінде екі жағынан күрең-қызыл түсті барқыттан дайындалған ұзын жақтау бекітілген. Олар да зооморфты-өсімдіктестес өрнектермен және маржан моншақтармен безендірілген. Бас киімнің жоғарғы бөлігі орамалмен жабылған. Ол жоғары жағынан өсімдіктестес өрнектермен кестеленген қызыл-күрең түсті барқыт жолақпен сәнделген. Орамалдың шеті алтын шашақпен әшекейленген.

Саукеле – традиционный свадебный головной убор

Металл желтого цвета, ткань, мех, шитье, вышивка, штамповка

H – 53 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/1 ҚЖК-1

Саукеле – традиционный головной убор невесты. Его одевали во время свадебного обряда, затем некоторое время после замужества молодая женщина носила по праздникам.

Сделан из темно-красного бархата, в форме усеченного конуса. Верхняя часть головного убора обрамлена металлической вставкой из желтого металла. Она декорирована зооморфно-растительными узорами, выполненными в технике гравировки. В центральной части вставлены 22 камня в глухом касте.

Окончание конуса венчает круг, составленный из расположенных вплотную друг к другу металлических бляшек. Его поверхность также украшена восемью камнями в глухом касте. На каркас конуса нашиты зооморфно-растительные штампованные металлические пластинки. Под ними пришиты фигурные пластинки с вставками кораллов, крепящихся в глухом касте. Край саукеле оторочен мехом. Мех декорирован с помощью мелких металлических бляшек, создающих ощущение бахромы. Дополнением к саукеле являются две длинные лопасти из бархата темно-красного цвета – жактау, прикреплены с боковых сторон. Они также декорированы зооморфно-растительными узорами и коралловыми бусинками. Вверх головного убора покрыт платком. Он украшен сверху лентой бархата темно-красного цвета, покрытой вышитыми растительными узорами. Край платка инкрустирован золотистой бахромой.

Saukele - traditional wedding headdress

Yellow metal, fabric, fur, sewing, embroidery, stamping
H – 53 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ тк1– 103/1 ҚЖК-1

Saukele is the bride's traditional headdress. It was dressed during the wedding ceremony and a while after the marriage the young women had been wearing on celebrations and holidays.

The headdress is made of dark red velvet, in the shape of a truncated cone. The upper part of the headdress is framed with a metal insert made of yellow metal. It is decorated with zoomorphic and vegetative patterns designed in the engraving technique. In the central part are inserted 22 stones in the rimming.

The end of the cone is crowned with a circle made up of metal plaques located close to each other. Its surface is also decorated with eight stones in rimming. On the skeleton of the cone, zoomorphic-floral stamped metal plates are sewn. Under them are sewn figure plates with inserts of corals, fastened in rimming as well. Edge of Saukele is trimmed with fur. The fur is decorated with small metal plaques, creating a fringe feel. In addition to Saukele, there are two long blades of dark red velvet - Jaktau, attached on the sides. They are also decorated with zoomorphic and floral patterns and coral beads. The top of the headdress is covered with a scarf. It is decorated on top with a dark red velvet ribbon, covered with embroidered floral patterns. The edge of the scarf is encrusted with a golden fringe.

<p>Көйлек XXI ғ. Мата, тігу, кестелеу H – 133 см Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/2 КЖК-1</p> <p>Күрең-қызыл барқыт матадан тігілген сәнді көйлек. Кең пішілген, жеңі тік, соңына қарай тарыла түскен. Тік жағалы, ені 5 см. Геометриялық өрнектермен өрнектелген. Мойын ойығынан төмен қарай тілік қиылған. Көйлектің алдыңғы жағы тіс тәрізді кескінделген тік екі жолақпен безендірілген. Осылайша, олардың арасын ромб секілді қатар құрайды. Өңірлері мен жеңдерінің жиектеріне ені 3–5 см болатын алтын түсті оқа тігілген. Көйлектің етегі алтын жолақты оқамен, шашақтармен және өсімдік тектес өрнектермен кестеленген таспамен сәнделген. Бұл таспаның соңы алтын оқалы жолақпен жиектелген.</p>	<p>Платье XXI в. Ткань, шитье, вышивка H – 133 см Национальный музей Республики Казахстан, Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/2 КЖК-1</p> <p>Нарядное платье сшито из темно-красного бархата. Покрой туникообразный, с прямыми рукавами, сужающимися к окончанию. Воротник – стойка, шириной 5 см. Украшен геометрическими узорами. От среза горловины вниз отходит разрез. С лицевой стороны платье украшено вертикальной полоской, покрытой двумя лентами с зубчатыми очертаниями. Тем самым, между ними образуется ряд из ромбов. По краям борта и рукавам пришиты полоски золотистого позумента шириной 3–5 см. Подол украшен полоской золотистого позумента, бахромой и широкой лентой с вышитым растительным орнаментом. Эта лента снизу окаймлена полоской золотистого позумента.</p>	<p>The dress The 21st century Fabric, sewing, embroidery H - 133 cm National Museum of the Republic of Kazakhstan, Inv. № ҚРҰМ тк1– 103/2 КЖК-1</p> <p>A fancy dress is made of dark red velvet. Tunica-shaped, with straight sleeves, tapering to the end and has 5 cm wide mandarin collar. The dress is decorated with geometric patterns. From the slice of the neck down goes the incision. On the front side, the dress is decorated with a vertical stripe, covered with two ribbons with jagged outlines. Thus, a row of rhombuses is formed between them. Stripes of golden braid 3–5 cm wide are sewn around the edges of the board and sleeves. The hem is decorated with a strip of golden braid, a fringe and a wide ribbon with embroidered floral ornament. This tape is bordered on the bottom with a strip of the golden braid.</p>
---	---	--

Бешпент

XXI ғ.

Мата, тігу, кестелеу

Н – 133 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/2 ҚЖК-1

Күрең-қызыл барқыт матадан тігілген. Жағасы жоқ. Қынама сұлбалы, соңына қарай тарылатын жеңдері бар. Бешпенттің төменгі бөлігі қосылған қиықтар негізінен кеңейген. Бүйірлері мен жеңдерінің жиектері канитель техникасымен кестеленген зооморфты-өсімдіктестес өрнектермен және алтын түстес оқалармен безендірілген. Бешпенттің етегі мен кестеленген бөліктері оқамен жиектелген.

Бешпент – женский камзол

XXI в.

Ткань, шитье, вышивка

Н – 133 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/2 ҚЖК-1

Из темно-красного бархата. Без воротника. Имеет прилегающий силуэт, с рукавами, сужающимися к окончанию. Нижняя часть бешпента расширена за счет вставленных клиньев. Края бортов и рукавов украшены золотистым позументом и зооморфно-растительными узорами, выполненными вышивкой в технике канители. Подол одежды и участки с вышивкой окаймлены позументом.

Beshpent – female camisole

The 21st century.

Fabric, sewing, embroidery

Н – 133 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1– 103/2 ҚЖК-1

Made from dark red velvet. Without collar. It has an adjacent silhouette, with sleeves, tapering to the end. The lower part of the beshpent is expanded because of inserting wedges. The edges of the sides and sleeves are decorated with golden braid and zoomorphic-vegetative patterns, made by embroidery in the technique of gimp. The hem of the garment and the embroidered areas are bordered with braid.

Әйелдің етігі

XXI ғ.

Тері, металл, мата, тігу, жапсыру

39 × 22 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/2 КЖК-1

Әйел адамның өрнектелген өкшелі сәнді етігі. Боялған теріден жасалған, негізі – қызыл түс, ал өрнегі ақ-сары түсті жапсырма әдісімен безендірілген. Етіктің екі жанының орта бөлігінде үлкен шеңбер орналастырылған, оның ішіне бір-біріне қарама-қарсы тұрған қошқар мүйіз оюы салынған. Олардың қосылған жерінде ромб пішіндегі металл тана бекітілген. Қошқар мүйіз оюы сондай-ақ етіктің жоғарғы және ортаңғы бөліктерін сәндеген жолақтарда қолданылған. Мұндай етіктерді қазақ қоғамында жас қыздар киген.

Женские сапоги

XXI в.

Кожа, металл, ткань, шитье, аппликация

39 × 22 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1– 103/2 КЖК-1

Нарядные женские сапоги на каблуках, с орнаментальной отделкой. Сделаны из окрашенной кожи, основа – красного цвета, а орнамент выполнен аппликацией белого и бежевого цвета. В центральной части с обеих сторон нанесен крупный круг, в который вписаны два мотива кошкар мүйіз, развернутые в противоположные стороны. В месте их соприкосновения органично добавлена металлическая бляшка ромбической формы. Мотив кошкар мүйіз также использован в оформлении орнаментальных лент, украшающих верхнюю и среднюю часть сапога. Такую обувь носили молодые девушки.

Women's bootsThe 21st century.

Leather, metal, fabric, sewing, applique

39 × 22 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1– 103/2 КЖК-1

Elegant women's boots with heels and ornamental trim. Made of dyed leather, the base is red, and the ornament is made in white and beige colours. In the central part, on both sides, there is a large circle in which are inserted two Koshkar muiz (horned sheep) motifs, which are turned in opposite directions. In the place of their contact, a metal rhombic plaque is organically added. The motif Koshkar muiz (horned sheep) is also used in the design of ornamental ribbons that adorn the upper and middle part of the boot. Such shoes were worn by young girls.

Ай сырғалар

XIX ғ. аяғы

Күміс, эмаль, қалыптау

8,1 × 3,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 6584/1-2 КЗ-1544/1-2 (ПМО тк1- 1183/2-3)

Доға тәрізді сырғалықтан және жарты ай түріндегі негізгі бөліктен тұратын ай сырға. Оның ортасы тегіс, өрнектелмеген, төменгі жағы шашақша тәрізденіп жиектелген. Бұл өрнек көк түсті эмальмен жиектелу арқылы анық көрініп тұр.

Негізгі бөліктің төменгі жағына сақина және ілмектер арқылы жалғанған төрт немесе бес салпыншақ бар. Салпыншақтар екі пластинаны беттестіріп дәнекерлеу арқылы жасалған, беткі қабаты дөңес, ал астыңғы қабаты жалпақ пластина.

Серьги-лунницы

Конец XIX в.

Серебро, эмаль, штамп

8,1 × 3,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 6584/1-2 КЗ-1544/1-2 (ПМО тк1- 1183/2-3)

Состоят из дугообразной дужки и основной части в виде полумесяца («ай сырға»). Ее поверхность в центре гладкая, неорнаментированная, с фестончатым нижним краем. Такие очертания выполнены путем нанесения полоски синей эмали, зубчатой сверху.

К нижней части пластины с помощью петель и соединительных колец крепятся четыре или пять подвесок на концах. Подвески спаяны из двух пластин – верхняя объемная, с выпуклыми полосками в верхней части, нижняя чуть уплощена.

Earrings

The end of the 19th century

Silver, enamel, stamp

8,1 × 3,5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 6584/1-2 КЗ-1544/1-2 (ПМО тк1- 1183/2-3)

They consist of an arc-shaped arc and the main part in the form of a Crescent. The surface in the centre is smooth, not ornamented with scalloped trim. Such outlines are made by applying a strip of blue enamel, serrated on top.

To the bottom of the plate, four or five suspensions on the ends fasten by means of loops and connecting rings. Pendants are soldered from two plates – the top volume, with convex strips in the top part, the bottom is slightly flattened.

Ай сырғалар

XIX ғ. аяғы

Күміс, бүршіктеу, оймалау

5 × 3,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 2797/1-2 КЗ-715/1-2 (ГМЗКП- 963/а,б
ОФ-653/1,2)

Доға түрінде жасалған сырғалықтан және жарты ай пішіндес негізгі бөліктен тұратын сырға. Сырғалық негізгі бөлікке оның ұштарында орналасқан шар түріндегі қосымшалар арқылы жалғанған. Негізгі бөліктің екі жағы да геометриялық өрнектермен безендірілген. негізгі бөліктің жиектеріне бүршікті шарлар орнатылған, жиектеп орналастырылған шарлардың ішкі жағынан тағы бір қатар бүршіктер тізбегі орналастырылған. Негізгі бөлік тісшелері бар сұлбаны, ішкі жағындағы бүршікті шарлар бес шағын пирамиданы қалыптастырып тұр.

Серъги-лунницы

Конец XIX в.

Серебро, зернь, гравировка

5 × 3,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 2797/1-2 КЗ-715/1-2 (ГМЗКП- 963/а,б
ОФ-653/1,2)

Состоят из дужки, выполненной в виде крутой дуги и основной части в форме полумесяца («ай сырға»). Концы дужек закреплены на крупных шарообразных выступах по краям основной части. Основная часть украшена с обеих сторон геометрическим орнаментом. По краю размещены шарики зерни, причем в верхней части они образуют один ряд, ниже же с внешней стороны к нему добавлено еще по ряду шариков. Тем самым, образуется зубчатый силуэт. С внутренней стороны шарики зерни образуют пять небольших пирамидок.

Earrings

The end of the 19th century.

Silver, granulating, engraving

5 × 3,5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 2797/1-2 КЗ-715/1-2 (ГМЗКП- 963/а,б
ОФ-653/1,2)

They consist of a bow, made in the form of a steep arc and the main part in the shape of a crescent («ai sirga»). The ends of the arms are fixed on large spherical protrusions on the edges of the main part. The main part is decorated with geometric patterns on both sides. Along the edge, there are placed the balls of grain, and in the upper part they form one row, below from the outer side another row of balls is added to it. Thus, a jagged silhouette is formed. From the inside, the granules form five small pyramids.

Гигиеналық жиынтықты тұмарша

XX ғ. басы

Күміс, шыны, маржан, қалыптау, бүршіктеу, бедерлеу
28,5 × 6,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 2665КЗ-600 (ГМЗКП- 725 ОФ-509)

Үшбұрыш пішінді негізгі бөліктен және ұзындығы әркелкі шынжырлармен жалғанған үш салпыншақтардан құралған. Негізгі бөліктің жоғарғы жағында дөңгелек пішінді қосымшасы бар, оған ілуге арналған ілмек бекітілген. шеттері сіркелі таспалармен жиектелген. Төменгі жағындағы үш ілмекке шынжырлар арқылы салпыншақтар жалғанған.

Салпыншақтар сопақша пішінді, ұзартылған гигиеналық таяқшалар түрінде жасалған. Сопақшаның жоғарғы бөлігі тамшы пішіндес етіп жасалған қызыл түсті шыны көз арқылы безендірілген.

Амулетница с гигиеническим набором

Начало XX в.

Серебро, стекло, коралл, штамп, зернь, тиснение
28,5 × 6,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 2665КЗ-600 (ГМЗКП- 725 ОФ-509)

Состоит из основной части треугольной формы и трех подвесок на цепочках разной длины. Основная часть имеет округлый выступ сверху, к которому крепится петля для подвешивания. Украшена по краю полоской филиграни. Снизу размещены три петельки, куда вставлены цепочки с тремя подвесками.

Подвески представляют собой гигиенические палочки овальной формы с удлиненными стержнями. Верхняя часть овала украшена кастом каплевидной формы, куда вставлено стекло красного цвета.

Amulet with a hygienic set

The beginning of the 20th century

Silver, glass, coral, stamp, granulation, embossing
28,5 × 6,5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 2665КЗ-600 (ГМЗКП- 725 ОФ-509)

It consists of the main part of a triangular shape and three pendants on chains of different lengths. The main part has a rounded protrusion at the top, to which a hanging loop is attached. It is decorated with a strip of filigree on the edge. Three loops are placed below, where chains with three pendants are inserted.

The pendants are represented as the oval-shaped hygienic sticks with elongated rods. The upper part of the oval is decorated with a drop-shaped custom, where red glass is inserted.

Өңіржиек

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, қалыптау, құйма, бедерлеу, ширатпа, бүршіктеу

61,2 × 9 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 3043К3-957(ГМЗКП-1226 ОФ-914)

Пішіндері әртүрлі үш негізгі бөлшектен және бес салпыншақтан тұрады. Бөлшектер және салпыншақтар өзара сақиналар мен ілмектер арқылы жалғанған.

Бірінші бөлшек жүрекше пішіндес, шыны көзбен безендірілген. Пластинаға дәнекерленген қастың биіктігі 0,3 см, оның жоғарғы жиектері қалыпталған ширатпалармен, бұдырлы және тегіс таспалар арқылы безендірілген. Көздің беткі жағы бүршікті шарлардан құралған үшбұрыштармен бастырылған.

Екінші бөлшектің пішіні сопақша, ортасына екі сопақша көз орналасқан.

Үшінші бөлшек тік төртбұрышты екі бөліктен тұрады, бір-біріне топса арқылы жалғанған. Әрбір бөлігі сопақша пішінді шыны көзбен безендірілген. Барлық бөлшектер бірінші бөлшекке ұқсас үлгіде безендірілген.

Ониржиек – традиционное женское нагрудное украшение

Конец XIX в.

Серебро, стекло, штамп, сплав, тиснение, филигрань, зернь

61,2 × 9 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 3043К3-957(ГМЗКП-1226 ОФ-914)

Состоит из трех основных деталей различной формы и пяти подвесок. Детали и подвески подвижно соединены между собой петлями и кольцами.

Первая деталь сердцевидной формы, украшена вставкой из стекла. Касты высотой 0,3 см, припаяны к пластине, их верхние края декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью. Вставки покрыты сверху треугольниками, выполненными из шариков зерни.

Вторая деталь овальной формы, украшена по центру двумя овальными вставками из стекла.

Третья часть состоит из двух частей прямоугольной формы, соединяющихся шарнирным способом. Каждая часть украшена по центру овальной вставкой из стекла.

Все детали украшены аналогично первой.

Onirzhiek - traditional female breast decoration

The end of the 19th century.

Silver, glass, stamp, alloy, stamping, filigree, granulation

61,2 × 9 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 3043К3-957(ГМЗКП-1226 ОФ-914)

It consists of three main parts of various shapes and five hangers. Parts and suspensions are movably interconnected by loops and rings.

The first part is heart-shaped and decorated with a glass insert. The castes are 0.3 cm high, soldered to the plate, their upper edges are decorated with stamped twisted, knobby and smooth filigree. Inserts are covered on top with triangles made of balls of grain.

The second detail is oval in shape, decorated in the centre with two oval glass inserts.

The third part consists of two parts of a rectangular shape, connected in a hinged way. Each part is decorated in the centre with an oval glass insert. All items are decorated similarly to the first.

Өңіржиек

XIX ғ. соңы

Күміс, шыны, алтын жалатпа, бүршіктеу, ширатпа, бедерлеу

48,3 × 7,3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 7023 КЗ-1984 (ПМО ткЗ –3663)

Негізгі үш бөлшектен және жеті салпыншақтан тұрады. Бөлшектер мен салпыншақтар ілмектер және сақиналар арқылы өзара қозғалмалы жалғанған.

Бірінші бөлшек – тамшы іспеттес болып көрінетін жүрекше тәрізді күрделеніп жасалған пішін. Биік қаста орналасқан екі сопақша және бір тамшы пішінді көздермен безендірілген, көздер биік қастар арқылы орнатылған. Көздер ақыққа ұқсатылған шыныдан жасалған. Пластинаға дәнекерленген қастың биіктігі 0,2 см, қастың жоғарғы жиегі көзді айналдыра қайрылған және қалыпталған ораммен, тегіс және бұдырлы ширатпалармен безендірілген. Осы бөлшектің төменгі жағына құстың табаны тәрізді пішінде жасалған жеті салпыншақтар, қысқа шынжырлар арқылы жалғанған.

Екінші бөлшектің пішіні тіктөртбұрыш, ақыққа ұқсатылған шыны көздер арқылы безендірілген. Жоғарыда сипатталған бөлшекке ұқсас үлгіде безендірілген. Бұйымның бұл бөлшегінің екі бүйіріндегі ілгектерге жоғарғы және төменгі бөлшектер шынжырлар арқылы жалғанған.

Үшінші бөлшек қосарланған екі сопақшадан құралған, ортасында орналасқан екі дөңгелек шыны көздер арқылы безендірілген. Сопақшалар арасында ақ түсті металлдан жасалған қондырма бар. Сол қондырмадан төмен қарай орталық бөлшекті жалғаушы шынжырлар ілмек арқылы бекітілген.

Ониржиек – традиционное женское нагрудное украшение

Конец XIX в.

Серебро,стекло, позолота, зернь, филигрань, тиснение 48,3 × 7,3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 7023 КЗ-1984 (ПМО ткЗ –3663)

Состоит из трех основных деталей и семи подвесок. Детали и подвески подвижно соединены между собой петлями и кольцами.

Первая деталь – сложной формы, сочетает в себе сердцевидную фигуру, переходящую в каплевидную. Украшена тремя вставками в высоком касте: двумя овальными и одной каплевидной формы. Вставки выполнены из стекла, имитирующего сердолик. Касты высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью. От этой детали вниз отходят семь подвесок в виде птичьих лапок и лепестков, размещенных на коротких цепочках. Вторая деталь прямоугольной формы, украшена двумя овальными вставками из стекла, имитирующего сердолик. Украшена аналогично вышеописанной. Эта часть изделия по бокам имеет петельки, через которые протянута цепочка, соединяющая верхнюю и нижнюю детали.

Третья часть состоит из двух парных овалов, украшенных по центру двумя круглыми вставками из стекла. Между овалами имеется поперечная вставка из белого металла. Вниз от нее тянутся цепочки на петельках, соединяющиеся с центральной деталью.

Onirzhiek - traditional female breast decoration

The end of the 19th century.

Silver, glass, gilding, granulation, filigree, embossing 48,3 × 7,3 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 7023 КЗ-1984 (ПМО ткЗ –3663)

It consists of three main parts and seven suspensions. Details and suspension movably interconnected with loops and rings.

The first detail-a complex shaped, it combines a heart-shaped figure, turning into a teardrop. It is decorated with three inserts in high caste: two oval and one teardrop shaped. Inserts are made of glass imitating carnelian. Caste height is 0.2 cm, it is soldered to the plate, the upper edges are compressed around the inserts and decorated with stamped twisted, lumpy and smooth filigree. From this detail down depart seven pendants in the form of bird's feet and petals, placed on short chains.

The second part is rectangular, decorated with two oval inserts of glass imitating carnelian. It is decorated similarly to the above. This part of the product on the sides has loops through which the chain is stretched, connecting the upper and lower parts.

The third part consists of two paired ovals, decorated in the centre with two round glass inserts. Between the ovals, there is a transverse insert of white metal. Down from her stretch chain loops connecting to the Central part.

Шолпы

XIX ғ. аяғы

Күміс, тиындар, ию, қарайту, оймалау, бүршіктеу
32 × 7 см

Оңтүсік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 6674 КЗ-1633 (ПМО тк1- 1459)

Негізгі үш бөлшектен және салпыншақ ретіндегі он монетадан жасалған. Бөлшектер және тиындар өзара сақиналар мен ілмектер арқылы жалғанған. Бірінші бөлшек тиын пішінді, оймыштау тәсілімен жасалған өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген. Екінші және үшінші бөлшектердің пішіні «қошқар мүйіз» стилінде жасалған және бүршіктер арқылы бедерленген. Бөлшектердің айналасы ою және жалған бүршіктермен жиектелген. Тиындардың пішіні біркелкі және оймыштау тәсілімен жасалған, өсімдік үлгісіндегі өрнектермен бедерленген.

Шолпы – украшение для кос

Конец XIX в.

Серебро, монеты, гнутые, чернь, гравировка, зернь
32 × 7 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 6674 КЗ-1633 (ПМО тк1- 1459)

Состоят из трех основных деталей и десяти монет в качестве подвесок. Детали и монеты подвижно соединены между собой петлями и кольцами. Первая деталь монетообразной формы, орнаментирована растительными узорами в технике гравировки. Вторая и третья деталь имеет форму стилизованного мотива «қошқар мүйіз» (пальметты с закругленными боковыми листьями) и украшена зернью. Их края оформлены насечками и ложной зернью. Монеты имеют одну форму и орнаментированы растительным узором, выполненным с помощью гравировки.

Sholpy - decoration for braidsThe end of the 19th centurySilver, coins, bending, mobile, engraving, granulating
32 × 7 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 6674 КЗ-1633 (ПМО тк1- 1459)

They have three main parts and ten coins as pendants. Details and coins are movably connected with each other by loops and rings. The first detail is coin-shaped, ornamented with floral patterns in the technique of engraving. The second and third details have the form of a stylized motif “Koshkar muiz” (palmettes with rounded side leaves) and decorated with grain. Their edges are decorated with notches and false grain. The coins have one shape and are ornamented with a floral pattern made with engraving.

Қапсырма

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, қалыптау, бедерлеу, ширатпа, бүршіктеу
29 × 14,2 × 4,2 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 3045/1-2 КЗ-959/1-2 (ГМЗКП-1228/1-2
ОФ-916)

Тамшы пішінді екі бөліктен және салпыншақтардан тұратын қапсырма. Бір бөлікте ілгек, екіншісінде ілмек бар.

Қапсырманың әрбір бөлігінің ортасы биік жабық қаста орнатылған шыны көзбен безендірілген. Көздерді зерлі белдемшелер және бүршіктерден құралған үшбұрыштар айнала қоршаған қалыпта орналасқан. Қапсырманың екі жақ шетінде ілмектер бар, ілмектерге құралмалы салпыншақтар: жоғарғысы тырнақша пішіндес, ал төменгісі тамшы пішіндес салпыншақтар жалғанған. Төменгі салпыншақтың беткі қабатын толық жауып тұрған шыны көз биік қаста орнатылған. Шыны көздің беті бүршікті шарлардан құралған үшбұрыштар арқылы безендірілген.

Застежка

Конец XIX в.

Серебро, стекло, штамп, тиснение, филигрань, зернь
29 × 14,2 × 4,2 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 3045/1-2 КЗ-959/1-2 (ГМЗКП-1228/1-2
ОФ-916)

Состоит из двух частей каплевидной формы и подвесок. На одной имеется крючок, на другой – петля.

Каждая часть застёжки украшена в центре вставкой из стекла в глухом высоком касте. Вставка окаймлена пояском филигрании и треугольниками, выполненными с помощью зерни. По краям застёжки имеются петли, на них прикреплено по двусоставной подвеске: верхняя часть выполнена в виде коготка, нижняя – капли. Практически всю поверхность нижней подвески заполняет вставка из стекла в высоком касте. Все стеклянные вставки украшены сверху треугольниками, выполненными из шариков зерни.

ClaspThe end of the 19th centurySilver, glass, stamp, stamping, filigree, granulation
29 × 14,2 × 4,2 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 3045/1-2 КЗ-959/1-2 (ГМЗКП-1228/1-2
ОФ-916)

It consists of two parts of a teardrop shape and suspensions. There is a hook on one of them, and a loop on the other.

Each part of the fastener is decorated in the centre with an inset of glass in a deaf high caste. The insert is edged with a filigree belt and triangles are made with the help of a grain. Along the edges of the fastener, there are loops, they are attached along two-part support: the upper part is made in the form of a claw, the lower part is made in drops. Almost the entire surface of the lower suspension is filled with a glass insert in a high caste. All glass inserts are decorated on top with triangles made of granules.

Бойтұмар

XIX ғ. аяғы

Күміс, эмаль, қалыптау

16,5 × 19 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 6584КЗ-1544(ПМО тк1-1183/1)

Негізгі бөлік цилиндр пішіндес, іші қуыс, екі шетінде конус түріндегі қақпақтары бар. Ортасы жалғанған екі бөліктен құралған. Қақпақтары эмальмен жабылған. Негізгі бөліктің жоғарғы жағында орташа көлемдегі алты ілмек орналасқан, сол ілмектер арқылы тең бүйірлі екі үшбұрыш жалғанған.

Бойтұмардың төменгі жағына ілмектер арқылы тең бүйірлі үш үшбұрыш және олардың арасында орналасқан кішкентай дөңгелек екі салпыншақтар жалғанған. Үш бұрыштардың төменгі жағына тырнақша түріндегі, іші қуыс төрт салпыншақ ілінген. Олардың өрнектері төмен қарай бағытталған ою түрінде жасалған. Жоғарғы салпыншақтар дөңестеліп, төменгісі – жалпайтыла жасалған.

Амулетница

Конец XIX в.

Серебро, эмаль, штамп

16,5 × 19 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 6584КЗ-1544(ПМО тк1-1183/1)

Основная часть полая, цилиндрической формы, с конусовидными колпачками на окончаниях. Состоит из двух частей, соединенных посередине изделия. Колпачки декорированы эмалью. В верхней части изделия имеются шесть петель средних размеров, к которым на цепочках прикреплены два плоских равнобедренных треугольника.

В нижней части амулетницы при помощи петель прикреплены три равнобедренных треугольника и две мелкие округлые подвески, размещенные между ними. К треугольникам внизу на цепочках подвешены четыре удлиненные коготкообразные полые подвески. Их декор выполнен в виде наклонных насечек. Верхняя часть подвесок выпуклая, нижняя – плоская.

AmuletThe end of the 19th century

Silver, enamel, stamp

16,5 × 19 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 6584КЗ-1544(ПМО тк1-1183/1)

The main part is hollow, cylindrical, with cone-shaped caps at the ends. It consists of two parts connected in the middle of the product. Caps are decorated with enamel. In the upper part of the product, there are six medium-sized loops, to which two flat isosceles triangles are attached on the chains.

At the bottom of the amulet with loops attached three isosceles triangle and two small rounded pendants placed between them. Four elongated claw-shaped hollow suspensions hung to the triangles at the bottom of the chains. Their decor is made in the form of inclined notches. The upper part of the pendants is convex, the lower part is flat.

Түймелер

XIX ғ.

Күміс, көгілдір ақық, ширатпа, ию, бүршіктеу

4 × 2,3 см

3,5 × 2,3 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 7079/1-2 КЗ-2040/1-2 (ПМО ткЗ – 4048/1-2)

Екі түйменің пішіні жұмыртқа тәрізді және жоғарғы жағында дөңгелек шағын ілмегі бар. Бедерлі. Беткі жағы жіңішке сым темірлерді серіппе түрінде тығыз етіп бұрау арқылы жасалған, екі қатардан құралған. Бір түйменің ортасында төртбұрышты көгілдір көздермен безендіріген белдемшесі бар. Түймелердің төменгі бөлігі бүршіктерден жасалған пирамидамен безендірілген.

Пуговицы

XIX в.

Серебро, бирюза, филигрань, гнутье, зернь

4 × 2,3 см

3,5 × 2,3 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 7079/1-2 КЗ-2040/1-2 (ПМО ткЗ – 4048/1-2)

Парные пуговицы имеют яйцевидную форму и округлые небольшие петельки сверху. Ажурные. Поверхность выполнена из двух рядов окружностей, выполненных из тонких проволок, которые закручены в плотную спираль. Одна из пуговиц имеет по центру поясок, украшенный мелкими прямоугольными вставками бирюзы. Нижняя часть пуговиц украшена пирамидками зерни.

ButtonsThe 19th century.

Silver, turquoise, filigree, bending, granulating

4 × 2,3 cm

3,5 × 2,3 cm

North Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 7079/1-2 КЗ-2040/1-2 (ПМО ткЗ – 4048/1-2)

Paired buttons are egg-shaped and rounded small loops on top. It is openwork. The surface is made of two rows of circles made of thin wires, which are twisted into a tight spiral. One of the buttons has a belt in the centre, decorated with small rectangular turquoise inserts. The lower part of the button is decorated with pyramids of granulation.

Тана

XIX ғ. аяғы
 Күміс, шыны құйма, қалыптау, бедерлеу, ширатпа
 d – 7 см
 Оңтүстік Қазақстан
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМнқ 6665КЗ-1701(ПМО тк1- 1447)

Негізгі бөлік жалпақ және дөңгелек пішінді, артқы жағында ілмегі бар. Беткі жағының орталық бөлігінде орналасқан шыны көз, иректелген қас арқылы жиектеліп жасалған. Шынының түсі қызыл. Көздің айналасы кресттәрізді пішінді құрап тұрған, өсімдік үлгісіндегі өрнектермен бедерленген. Шеті көлемді таспалармен жиектелген.

Застежка-фибула

Конец XIX в.
 Серебро, стеклоплав, штамп, гравировка, филигрань
 d – 7 см
 Южный Казахстан
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМнқ 6665КЗ-1701(ПМО тк1- 1447)

Округлой формы, крупная, плоская, на обратной стороне размещена петелька. В центре лицевой части выполнена вставка из стекла в глухом высоком касте округлой формы с неровными краями. Стекло красного цвета. Лицевая поверхность в остальном декорирована растительными завитками, образующими крестовидную фигуру. Край обвит пояском крупной филигрании.

Fibula Clasp

The end of the 19th century.
 Silver, glass, stamp, engraving, filigree
 d - 7 cm
 South Kazakhstan
 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
 Inv. № ҚРҰМнқ 6665КЗ-1701(ПМО тк1- 1447)

There can be seen around shaped, large, flat loop on the reverse side. There is a glass insert In the centre of the front part in a deep high caste round shape with uneven edges. The glass is red. The front surface is otherwise decorated with plant curls forming a cross-shaped figure. The edge is encircled by a belt of large filigree.

Жүзік-оймақ

XIX ғ.

Күміс, құйма, соғу, ию, қалыптама, бүршіктеу

2,3 × 2,5 см

2,2 × 1,5 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 2588/1-2 КЗ-524/1-2 (ГМЗ КП-499/1,2
ГМЗ ОФ-429/1,2)

Жалпақ бауырдан және ромб түріндегі қастан тұратын жүзік. Жүзіктің бауыры бүршіктер және кертіп ойылған оюлар арқылы жасалған екі қатар тізбекпен безендірілген. Бауырдың жоғарғы жағына бүршікті шарлар тобы орналастырылған.

Бауырдың бүйірінде орнатылған ілгекке көлемді шынжыр бекітілген, оның екінші ұшына ромб түріндегі оймақ жалғанған.

Перстень-наперсток

XIX в.

Серебро, литье, ковка, гнутье, штамп, зернь

2,3 × 2,5 см

2,2 × 1,5 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 2588/1-2 КЗ-524/1-2 (ГМЗ КП-499/1,2
ГМЗ ОФ-429/1,2)

Состоит из широкой шинки с бортами и щитком в виде ромба. Шинка декорирована двумя узорчатыми линиями, заполненными зернью и насечками. Поверхность щитка покрыта шариками зерни.

Сбоку к шинке прикреплена петелька с массивной цепочкой, на окончании которой находится наперсток с уплощенной рабочей поверхностью в виде ромба.

Thimble ring

The 19th century.

Silver, casting, forging, bending, stamp, granulate

2,3 × 2,5 cm

2,2 × 1,5 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 2588/1-2 КЗ-524/1-2 (ГМЗ КП-499/1,2
ГМЗ ОФ-429/1,2)

It consists of a wide shank with sides and a diamond-shaped shield. The tavern is decorated with two patterned lines filled with grains and notches. The surface of a guard is covered with balls of grain.

Sideways to the tavern attached loop with a massive chain, at the end of which is a thimble with a flattened working surface in the form of a diamond.

НАСЛЕДНИКИ ДРЕВНЕГО ИСКУССТВА

Ювелирное искусство Центральной Азии представляет собой цельное, самобытное направление, в котором наиболее ярко отобразились особенности истории и культуры народов, ее населяющих. История этого огромного региона насчитывает множество важнейших вех, благодаря которым здесь сформировалось уникальное культурное единство. Синтез города и степи, наличие разнообразных природных зон, разные формы хозяйствования: причем присутствуют, казалось бы, самые полярные по мировоззрению виды деятельности – кочевничество и земледелие, особое географическое положение – между Востоком и Западом, все это привело к необычайному расцвету региона и формированию его культурного своеобразия довольно давно. Тем самым, уверенные почерк, манера, характерные для зергеров Центральной Азии, являются результатом многовековой насыщенной истории.

Не случайно наибольшее количество изделий в коллекции являются женскими украшениями. Особая роль женщины в традиционном обществе, как подательницы жизни и хранительницы традиций, предполагала специальные меры по обеспечению ее безопасности. Видимо, поэтому первые сведения о костюме населения степной Евразии, которыми мы располагаем, относящимися к эпохе бронзового века, относятся к женскому. Любой старинный женский костюм поражает своей красотой, продуманностью деталей и кроя. Образ женщины в обществе того времени становился средоточием представлений о прекрасном.

Многие украшения в коллекции при этом относятся к элементам костюма не-

сты. Костюм невесты был наглядным подтверждением богатства рода, его социального положения. Речь идет не просто о материальном благополучии, демонстрация богатства понималась глубже и воспринималась как символ благополучия, удачи, счастья, которыми обладал род невесты. Вес украшений мог достигать до 10 килограмм (Тохтабаева, 2005, с. 51). Полный комплект невесты в XIX – начале XX вв. включал в себя накосные и нагрудные украшения, серьги, браслеты, кольца. Если девочки-подростки носили лишь отдельные части этого комплекта, то в возрасте 15–16 лет его носили в полном виде (Казахская традиционная культура..., 2008, с. 37).

Важным аспектом в прочтении текста традиционного костюма является зональное размещение предметов украшений. Костюм в традиционном сознании понимался как микрокосмос, поэтому практически каждый предмет в его оформлении был предназначен для структурирования – горизонтального, вертикального.

Почти все детали украшения традиционного костюма имели определенное местонахождение. Металлические изделия создавали тем самым своеобразное защитное снаряжение, которое обеспечивало безопасностью наиболее уязвимые места. Особую важность имело горизонтальное структурирование. Эта идея воспроизводилась и в словесном обозначении, поэтому происхождение названий многих украшений связано с названиями соответствующих частей тела.

Для орнамента многих народов характерно использование простейших геометрических фигур – круг, квадрат, треугольник, в сочетании они создают бесчисленное количество вариантов. Несмотря на то, что растительный орнамент является ведущим способом декорирования поверхности в казахском ювелирном искусстве, геометрические элементы играют важную роль в архитектонике украшений. Они предстают своеобразными каркасом, основой для создания предмета. Форму круга, треугольника, квадрата имеют детали украшений, сами украшения, элементы в оформлении его поверхности: касты для крепления камней, вставки, прорези и так далее. Если вспомнить, что костюм, а украшения являются его неотъемлемой частью, мыслится в традиционном сознании как олицетворение микрокосмоса, то можно поэтически предположить, что с помощью геометрических символов воспроизводился мир, но чтобы в него вошла жизнь, все же необходимо что-то еще, например как здесь, растительные элементы.

Преимущественное использование геометрических элементов, предпочтения в технике (зернь, позолота), создание фактуры поверхности из сочетания разнообразных вставок зерни и углубленного гладкого фона, обусловили яркое своеобразие изделий западноказахстанских мастеров. Использование свойств камней, при этом учитывались их размеры, форма, цвет, активное участие фона в создании фактуры поверхности, любовь к мелким деталям, вот основное, чем отличается работа мастеров других художественных традиций. Цвет играет такую значительную роль в творчестве зергеров юга, что даже сам металл, благодаря технике эмали, приобретает не свойственные ему характеристики, когда его поверхность становится красной, синей или зеленой.

Но общие черты, несомненно, играют главную роль в восприятии казахского ювелирного искусства. Это тяготение к крупным монументальным формам, ясно читаемый декор, простота и одноплановость орнамента, использование цветных камней, отсутствие чрезмерной детализации (Тохтабаева, 2005, с. 138).

Впечатляет неустанная работа зергеров прошлого в творческом преобразовании мира. Каждый предмет, который вы видите на страницах каталога, был выполнен в определенных традициях. Существовали негласные нормы, в пределах которых было возможно осуществлять деятельность. И в то же время, мастера старались привнести что-то новое в уже устоявшиеся каноны. В этом великая сила традиции, когда новое создавалось с учетом предшествующего многовекового опыта.

«Анализ функций казахских украшений, связанных с обычаями, обрядами, религиозными представлениями, является одним из важных аспектов изучения духовной культуры казахов. Помимо эстетического и практического назначения традиционные женские украшения в XIX – начале XX в. выполняли обрядовую, магику-религиозную функции, а также территориального, имущественного и половозрастных различий. Пожалуй, наиболее древним пластом в семиотической структуре ювелирных изделий является магику-религиозная основа, восходящая к глубокой древности. Еще в эпоху неолита появляются украшения из костей, зубов, клыков животных, всевозможных раковин и т. д., призванные придавать своему хозяину силу, ловкость зверя, оградить его от возможных нападений и бед. Положительное восприятие магического значения изделий способствовало их эстетическому осмыслению и переводу в декоративную плоскость. Ювелирные изделия из металла, частично вытеснившие в XVII–VIII вв. до н.э. украшения из «натуральной», как бы заимствовали их магическое значение.

До сих пор, в особенности среди казахских женщин старшего возраста, существует ряд суеверных представлений, связанных с традиционными украшениями. По данным информаторов, ношение серебряных браслетов ограждает от испуга, кошмарных снов. С помощью ювелирного изделия можно успешно излечиться от болезней, для чего необходимо заказать мастеру эффе́ктное украшение, специально предназначенное для отвода болезни. Носить украшение нужно до тех пор, пока кто-либо, восхитившись, не попросит его. Респондента считают, что, подарив это изделие, они тем самым избавляются от недуга. Беременная женщина также с целью облегчения родов обещает после благополучного исхода подарить те или иные свои украшения, понравившиеся подругам и родственницам.

Существуют и другие обстоятельства, в которых необходимо откупаться украшениями. Так, например, до сих пор в сельской местности женщины, придя с подарками на празднество кырык кун шыгару, устраиваемого по случаю исполнения ребенку 40 дней, вправе попросить у матери или свекрови любое традиционное украшение. Хотя хозяйки и скрывают ювелирные изделия, но просительницы обычно знают их наперечет. Отказывать им боятся, ибо считается, что обида или огорчение гостей может повлечь за собой смерть ребенка. Подаренное украшение расценивается как своеобразная плата за жизнь и здоровье новорожденно-го...

Магической силой наделяются также инструменты ювелирного производства. Так, в с. Ералиев Мангыстауского района Атырауской области сыновья и снохи известного (ныне покойного) ювелира Журасова Жубаназара (1912–1986 гг.), а также односельчане рассказывали, как на их глазах излечился душевнобольной, продержавший в объятиях в течение одного часа кузнечные мехи (қасіетті зат).

Респонденты приводили и другие примеры, когда мехи избавляли от разных недугов, помогали при родах. Мехи считаются священными, их берегут, через них нельзя перешагивать. Рассказывали также о том, что ювелир прежде, чем начать новую работу, обязательно некоторое время молча прикасался к мехам.

Таким образом, продукция и орудия ювелирного производства в ряде жизненных ситуаций фигурируют то в качестве оберегов, то подарков и платы, то, как будет сказано ниже, отличительного знака, источника очищающей, лечебной, охранительной, продуцирующей силы. Ясно, что ювелирным изделиям в традиционном быту казахов придавалось важное значение, что, думается, обусловлено не столько их материальной ценностью, сколько магическим значением.

Расшифровка семантической стороны казахских украшений раскрывает целую систему различных магических представлений. Смысловым значением была наделена вся структура ювелирного изделия: его форма, детали, материал и орнамент. Интересно отметить, что отдельные художественные мотивы, а также материал многозначны, полисемантны. И наоборот, одни и те же понятия имеют разное изобразительное воплощение. Особыми функциями наделялся материал: камни, серебро, «натуралли». Вставки из камней именуется у казахов тас (камень) или кёз (глаз). Подобная метафора отнюдь не случайна, так как камни, вставленные в украшения, осмысливались в народе как всевидящее стерегущее око и наделялись охранительными свойствами, также как и крапчатые бусы, чеканный «глазковый» узор...

По представлениям казахов, сердолик ограждает от сглаза, жемчуг лечит бельмо, а янтарь – зоб, коралл оберегает от порчи, наговора и одновременно способствует жизненному благу, бирюза приносит счастье и т. д. Наиболее широко у казахов в качестве оберега используется сердолик. Этот камень в серебряной оправе использовался в этом качестве также у кавказских ногайцев (Гаджиева, 1981, с. 180), узбеков (Борозна, 1975, с. 293) и др. Пристрастие же к перламутру, вероятно, связано со существовавшим в традиционном быту культом Луны. Так, многие женщины старшего возраста объясняли свою симпатию к перламутру тем, что в нем содержится частица лунного света. С представлением о магических качествах перламутра связан, по-видимому, обычай тана тагу, распространенный на юге Казахстана. Суть этого обычая состоит в том, что если женщина подарит чужому ребенку перламутровую бляху тана, то родители ребенка в ответ обязаны устроить небольшое пиршество с приглашением дарительницы, либо принести ей мясное угощение. Этим обычаем удобно было воспользоваться в момент занятости какой-либо важной и трудоемкой работой, например, ткачеством. Как сообщает А.А. Диваев, положительная роль камней была отражена и в казахских приметах: найти во сне коралл, жемчуг, значило, что дом не покинет изобилие (Диваев, 1901, с. 60).

Магические свойства камней, видимо, распространялись и на их имитации: стекло, пасту. Большинство западноказахстанских украшений помимо сердолика декорируется красной пастой и стеклом с черной или красной подцветкой. Красный цвет при этом символизирует огонь, солнце, жизненную силу. Одновременно красный цвет наделялся охранительным свойством, поэтому имелось обыкновенное подвешивать к изголовью детской колыбели кусок красного бархата, который

оберегал ребенка от «злого языка». В качестве оберега используется и черный цвет, что будет рассмотрено ниже.

Очистительным и магическим свойством, согласно представлениям казахов, обладало серебро, из которого в основном изготавливались украшения. По народному поверью, предзнаменованием богатства считалось увидеть во сне серебро. Серебро непременный атрибут обряда, связанного с купанием сорокадневного ребенка. В воду обычно бросали соль, астрагалы, кольцо и серебряные монеты со словами баланын куни кумистей жарык болсын – пусть дни ребенка будут светлыми, как серебро. Такое же магическое значение имело серебро и у монголов: «... во время поклонения озерам с береговых скал бросают в воду серебро и хадаки» (Потанин, 1881, с. 94).

Апотропейной силой казахи наделяли также «натуралии», которые представляли, очевидно, наиболее древние формы амулетов. В качестве оберега использовали астрагалы, пучки овечьей и верблюжьей шерсти, что представляет особый интерес, так как может быть связано с пережитком идущих с глубокой древности тотемистических представлений: культ барана, верблюда и их магическая сила прослеживаются в устно-поэтическом творчестве казахского народа, в народных обычаях и поверьях (Турсунов, 1973, с. 47–51, Аргынбаев, 1975, с. 194).

«Сильными» амулетами признавались голова, когти и перья филина. Стилизованное орнаментированное изображение головы совы часто воспроизводят серебряные бляхи и пряжки от наборных кожаных поясов. Пучки перьев филина с целью охраны подвязывали к колыбели, шее молодняка скота, пришивали на детскую одежду, настенные ковры тускииз и образовывали из них султанчики почти для всех типов головных уборов, а также подвязывали их к домбре, чтобы оградить акына от сглаза. Пучки перьев филина в качестве оберега используются также у киргизов (Абрамзон, 1978, с. 58), узбеков (Сазонова, 1970, с. 132) и туркмен (Васильева, 1986, с. 184), т. е., как отмечает Г.П. Васильева (Васильева, 1986, с. 192), у народов дештыкыпчакского происхождения, тогда как у оседлых среднеазиатских народов сакральными свойствами наделялся фазан, павлин, петух, что подтверждается также данными Н.Г. Борозны (Борозна, 1975, с. 283–284).

В силу своего магического значения пучки перьев филина уки образно приравнивались к материальному эквиваленту в свадебном церемониале. Так, например, сваты в качестве уки преподносили родителям невесты барана и деньги, уки прикладывали к головному убору невесты (Культура и быт..., 1967, с. 222). Кроме этого сваты дарили невесте серьги, после чего она считалась уже засватанной, ен тарып кеттік, Укі тарып кеттік.

Распространены были в качестве оберегов когти филина, которые подвязывались к колыбели, а оправленные в серебро, украшали головные уборы, детские и девичьи камзолы. Коготь филина в качестве оберега использовался также у киргизов (Абрамзон, 1978, с. 58), узбеков (Борозна, 1975, с. 284). Элементы в виде птичьего когтя являются составными частями детского украшения-оберега гуш дырناق и у йомутов Хорезма (Васильева, 1986, с. 188). Но особый интерес представляет казахский вариант уки аяк, поскольку здесь используется пара когтей

(в серебряной оправе). смоделированных развилкой (завитками вверх), в чем можно видеть пластическое выражение семантических оппозиций. Дело в том, что сова осмысливалась казахами двойственно. С одной стороны, она воспринималась как представитель злых сил (Диваев, 1901, с. 54) и поэтому считалась способной противодействовать негативным явлениям, поскольку зло, причисляя ее к своему разряду, не причиняет ничего дурного тому, кто ею обладает. С другой стороны, сова обожествляется. «Амулеты из перьев и ножек совы, пишет Р. Карутц, особенно трудно получить, так как сову не стреляют, считая ее священной птицей» (Карутц, 1910, с. 78). Вера в защитные качества птиц и их изображений восходит, очевидно, к очень древним временам. Птицы символизировали плодотворящую и очищающую силу солнца.

В такой же форме, как и уки аяк смоделированы металлические подвески посоха мусульманского проповедника-дервиша асай-мусай, приобретенного в Алма-тинской области (Абрамзон, 1978, с. 187). Возможно, связь данных художественных форм не случайна и имеет общую семантическую основу.

Аналогичное представление связано у казахов со змеей, хотя здесь не исключается тотемическая основа (Турсунов, 1973, с. 56–58). Раковины каури, названные жылан бас (змеиная голова), также считаются действенным оберегом, их пришивают к детскому костюму, подвязывают к колыбели. В качестве оберегов используют раковины каури все тюркоязычные народы Азии (Васильева, 1986, с. 190). Образ змеи воспроизводится почти во всех видах казахского прикладного искусства: войлочных, тканых, вышитых изделиях.

С другой стороны, раковины каури довольно часто присутствуют в качестве декоративного оформления на нагрудниках и украшениях для кос. В данном случае их роль сводится, видимо, не только к охранной функции, но и к продуцирующей. По мнению исследователей (Васильева, 1986, с. 194, Чеснов, 1976, с. 185), в первобытном представлении змея и раковина каури символизировали женское начало, идеи плодородия и одновременно осмысливались как покровительницы деторождения и детей.

Чудодейственной силой, приносящей добро и благоденствие, наделялись финиковые косточки, часто оправленные в серебро и используемые как подвески и пуговицы. Особенно ценятся косточки, привезенные из Мекки. Здесь, вероятно, мы сталкиваемся с реликтовой формой анимизма. Культ священного дерева существовал по всему Казахстану вплоть до недавнего времени. На магическом дереве возле целебных источников можно и в настоящее время видеть оставленные людьми на счастье лоскутки ткани. Еще в начале нынешнего века по традиции клятву или правдивость слов казахи подтверждали обломанной веткой дерева (Диваев, 1901, с. 58).

Представление о защитных свойствах дерева (арчи, боярышника, граната), из которых изготавливали амулеты, существовало и у туркмен (Васильева, 1986, с. 191, 192).

Согласно представлениям казахов, препятствовали дурному влиянию злых сил оправленные в серебро керамические пуговицы чаще коричневого и черного цве-

тов. Семантическое значение керамических пуговиц, связанное, очевидно, с образом змеи, имеет очень древние корни: именно магической природой можно, видимо, объяснить массовое распространение у египтян в V–III тыс. до н.э. керамических бус, несмотря на наличие множества драгоценных камней (Кинк, 1976).

Даже простые камни у казахов наделялись охранной функцией. До сих пор на склоне лет женщины вместо украшений подвешивают к косам черные камни. Семь черных камней помещают в тканый узел или мешочек и подвязывают к шее скота, подвешивают к колыбели и у двери дома. Ребенку у казахов и других народов Средней Азии надевают на руку браслет из крапчатых черно-белых бусин кѣзди блезик (глазковый браслет). Как свидетельствуют информаторы, черные камни ограждают от зла, белые привлекают добро. В такой устойчивости отбора противоположных цветов можно видеть отголосок первобытного дуализма, прослеживающегося также и в украшениях, в частности, западноказахстанских, характеризующихся дуальной системой составных частей, декоративных элементов (Мынжасарова, 1978, с. 106). Как правило, у казахов количество подвесок к изделиям сводится к сакральным числам (7, 9).

В традиционных казахских украшениях, за исключением специальных оберегов, амулетниц и талисманов, охранно-благожелательная и защитная функция завуалированы, поскольку в ювелирных изделиях магическое значение со временем стиралось, и все большее внимание уделялось декоративной стороне.

Для удобства условно разделим украшения на три группы: изделия, выполняющие (прямо или косвенно), в основном, охранительную функцию; украшения-благопожелания и изделия, выполняющие продуцирующую функцию. Прямую апотропейную функцию, помимо эстетической, выполняют серебряные украшения типа тумарша, колтыкша, бой тумар, внутри которых помещалась написанная на бумаге молитва из Корана и вышеописанные натуралии. Помимо вкладываемых внутрь амулетов (предметов) магической силой наделялась форма украшений: трубчатая, треугольная. Защитной силой наделяются броши, подвески, височки, любой лоскуток ткани с натуралиями внутри, имеющие треугольную форму.

Треугольная форма, воспринимаемая в традиционном быту как оберег, наделяется казахами сакральным свойством, изначальный смысл которого сводился, очевидно, как и у других народов, к представлениям о солнечном луче, женской плодовитости, а также к профанным представлениям о вертикальной структуре мира. На прямоугольных амулетницах тумарша и колтыкша часто гравированы изречения из Корана либо формулу «слава Аллаху».

Древнейшим оберегом казахи считают серьги и поэтому женщины носят их всю жизнь, лишь форма усложняется или упрощается. В традиционном быту самыми желанными украшениями все еще являются серьги, а необходимым – перстень. Знаменателен тот факт, что с покойницы снимают все украшения и расплетают косы, оставляя лишь серьги, так как считается, что иначе в уши пролезет змея. Если надо снять серьги, то непременно нужно порвать мочки ушей....

Магическая природа казахских серег усиливается символикой. Их части имеют форму змеи, пики, солнца, месяца, спирали. Видимо, не случайно узоры в виде серьги и треугольной амулетницы, присутствующие в тканых изделиях, до сих пор осмысливаются старшим поколением как обереги.

Вера в магическую и очистительную силу колец и перстней, начиная, как пишет Л.А. Чвырь, с ведических индусов и кончая современными персами общеазиатское явление (Чвырь, 1977, с. 98). Каждая казахская женщина и сейчас должна носить кольцо или перстень, в противном случае пища, приготовленная ею, будет считаться нечистой. У казахов по этому поводу существует даже поговорка тамак адал болу ушин, колда жузик болу керек – чтобы пища была чистой, на руках должен быть перстень. В представлении казахов, перстни нельзя носить на среднем пальце и мизинце, иначе кто-нибудь из близких умрет. Именно с очистительной и благожелательной целью, как было сказано, бросали серебряное кольцо в воду для купания сорокадневного ребенка. Параллельные примеры с кольцами существуют и у таджиков (Чвырь, 1977, с. 98). У казахов кольца и перстни (порой их около 100) – обязательная составная часть приданого невесты, преимущественно в Западном и Южном Казахстане. Защитная сила перстней усиливалась и символикой формы. Так, например, широко бытующие в Казахстане перстни с кастом (объемная часть изделия) в виде птичьего клюва наделяются особым охранным свойством. Мотив клюва, восходящий к сакскому периоду, вплетается в образную структуру многих других украшений, а также фигурирует, как было сказано, в орнаментальной системе казахских войлочных, вышитых, деревянных изделий.

В настоящее время в традиционном быту казахов во время сватовства родственники жениха приносят помимо ранее указанного коржын переметную суму, заполненную подарками. К петлям этой сумы подвязывают серебряные украшения чаще браслеты, перстни и кольца. В Северном Казахстане украшения преподносятся в таких случаях пришитыми к куску красного бархата, причем среди прочего обязательно должны быть бусы.

В южных областях Казахстана невеста, ехавшая в дом жениха, надевала на один палец два кольца, крайнее из которых полагалось снять тому, кто первый откроет ее лицо, а в Северном Казахстане в этом случае у невесты забирали пучок перьев филина. В Западном Казахстане после церемонии бет ашар – открытие лица – перстнями одаривали со стороны жениха двух подруг или родственниц, поддерживающих ее под руки, а также ее старшую сноху, которая снимала с невесты свадебный головной убор и надевала платок.

Таким образом, как мы видим, в том и в другом случае за открытие лица невесты расплачиваются магической вещью. Считается хорошим тоном, если невестка после свадьбы на следующий день, проснувшись раньше всех, подвяжет один или несколько перстней к свисающей с купольного отверстия веревке тундик бауз. Эти перстни предназначались в дар родственницам мужа. Преподнесенные в такой форме изделия приобретали, видимо, сакральный смысл. Такое дей-

ствие женщина может повторить и в юртах других родственников. Волшебная сила колец отражена и в казахских сказках (Ходыров, 1916, с. 42).

Явно апотропейную функцию выполняли застежки для камзола в виде фантастического грифона рудиментарной формы. Этот мотив восходит к сакскому периоду (Акишев, 1978, с. 85). Именно магическим значением можно объяснить столь длительную консервацию данной художественной формы. Способными противодействовать злу считаются застежки капсырма с соединительной деталью в виде сабли. Чудодейственные и воскрешающие свойства сабли зафиксированы в казахских сказках (Диваев, 1896, с. 42). Очевидно, с этими же сакраментальными представлениями о сабле, а также ножнах связан широко бытовавший у казахов и у всех народов Средней Азии обычай класть нож под подушку новорожденного.

Постоянным женским украшением у казахов являются также накосники, форма которых все более упрощается с возрастом женщины. В конце концов, как об этом уже упоминалось, они заменяются просто ключами от сундуков или камнями. Эти подвески призваны были отпугивать нечистую силу. Такое представление бытовало у многих тюркоязычных народов. Считалось, что в волосах обитает часть души (жизненная сила), поэтому косы нельзя стричь, а вычесанный волос бросать (Диваев, 1901, с. 56). Существовало поверье, что, завладев чьим-нибудь волосом, можно завладеть частью его жизненной силы. Особенно действенными считались волосы людей другой национальности, помогающие при родах, болезнях (Ходыров, 1916, с. 11).

Сходное представление о волосах, якобы заключающих в себе энергетический заряд человека, бытовало у многих народов мира: монголов, славян, евреев, греков, римлян (Жуковская, 1988, с. 94).

С этими представлениями, по-видимому, связан обычай шаш ору, заключающийся в том, что к невесте приходят незамужние золовки или другие девушки на выданье со стороны жениха и позволяют невесте заплести им косички, после чего она обязана подарить им накосник или другое украшение. Правомочно предположить, что в данном случае невеста платит дань за прикосновение к «святым» волосам. Кстати, украшениями невестка расплачивается с золовками еще раньше, когда ночует с ними в первый день приезда. Следующая ночь уже становится брачной.

Оберегом и одновременно олицетворением жизненной силы является пояс с серебряными бляхами, часто имевшими символическую форму солнца, рыбы, совы и т. д. В связи с этим необходимо указать на казахский обычай вывешивания на шесте мужского пояса в случае смерти его владельца.

До настоящего времени в быту у казахов прослеживается культ вещей умерших близких, особенно деда, отца матери и других старших родственников. Чаще всего такими культовыми вещами были мужской пояс, оружие, украшения, а также треножник ошак, орудия производства, например, наковальня, мехи покойного ювелира, которые берегут и верят в их благожелательную и охранную силу.

Определенное значение имели и отдельные детали украшений. Так, например, оберегами служили декоративные элементы и подвески типа жылан бас, представляющие собой стилизованную голову змеи. В отдельных областях Казах-

стана (Алматинская и Мангыстауская) казахи из-за боязни вызвать змею эти подвески называют туймешек (подобие пуговицы). Такие подвески бытуют и в украшениях туркмен (Береснева, 1976, ил. 72,7).

Во многих казахских женских украшениях, особенно накосных, наиболее часто встречаются подвески в виде конусовидных, колокольцеобразных фигур с проволочной бахромой, имитирующих настоящие колокольчики. У казахов, как и у других народов Востока и Средней Азии (Чвырь, 1977, с. 66), существовало представление о том, что подвески своим движением, шумом или звоном способны отпугивать нечистую силу. Кроме того, подвески, наряду с апотропейной, выполняли и продуцирующую функцию.

Другой распространенный тип подвесок-украшений фигура в виде пики. Такая же форма придается кованым, а также проволочным серьгам типа шыгыршык. Браслеты также часто имеют пиковидные концы. Веру в защитное действие этих форм исследователи обычно связывают с древними сакскими бронзовыми наконечниками стрел, которые в прошлом веке казахи находили в степи и пользовались ими как амулетами (Потанин, 1881, с. 92). Как нам представляется, магическое значение стрел, пик и их имитаций существовало уже в сакский период. Об этом свидетельствует наличие стреловидных украшений на головном уборе так называемого «Золотого человека» из кургана Иссык (Акишев, 1978, с. 51). Не случайно, видимо, мотив лука со стрелой встречается на вышивках молитвенных ковриков. Подвески в виде пики характерны и для туркменских украшений, в частности, для женских накосников асык. Существует у туркмен также специальное украшение для мальчиков и, порой, для девочек бляха в виде лука со стрелой ок-як, наделяемое защитной силой (Васильева, 1986, с. 187, 192). Бытующие у калмыков накосники в виде пики в традиционном представлении должны были отгонять чертей (Эрднеев, 1980, с. 194).

Теперь остановимся на традиционных женских украшениях, выполнявших многозначительную функцию. Идеи плодородия, многочисленного потомства, наряду с охранительным значением, заключала в себе амулетница типа бой тумар. Изделие, состоящее из трубчатой и треугольной частей, олицетворяло единение мужского и женского начал (Борозна, 1975, с. 290–291). Амулетницы такого типа бытуют и у женщин-туркменок (Береснева, 1976, ил. 23). Чисто женским украшением является также амулетница одночастной трубчатой формы. Девушки могли носить амулетницы только треугольной и прямоугольной форм.

К разряду изделий, символизирующих плодородие, относятся застежки с мотивами рыбы для женщин фертильного возраста. Связь рыбы и плодородия прослеживается и в казахских приметах: «Если во сне явится рыба, значит, будут дети» (Диваев, 1901, с. 60).

Общевосточным символом плодородия является бадам (миндаль), форма которого характерна для застежки капсырма, бытующей в Северном и Центральном Казахстане. Западноказахстанские нагрудные украшения онир жиек также часто декорируются кастами в виде бадама со вставками из стекла.

Увеличению потомства якобы способствовали бляхи с изображением стилизованной женской фигуры, декорирующие боковые части саукеле. В данном случае

семантическое значение этих фигур связано с культом богини плодородия Умай. В такой же роли выступают аналогичной формы бляхи у кавказских ногайцев (ий-нкликь) (Гаджиева, 1981, с. 177), узбеков Хорезма (гозмунжик) (Сазонова, 1970, с. 121), туркмен (адамлык) (Морозова, 1963, с. 107).

В казахском ювелирном искусстве часто встречается мотив ромба, олицетворяющего плодородие, жизненное благо и наряду с этим имеющего также охраняющие функции (сохранение детородных возможностей). Ромб является формообразующей основой украшений, их составных частей, декоративных элементов; форму ромба имеют орнаментальные композиции. Знаменательно, что ромбовидный узор как символ плодородия характерен для свадебного нагрудного украшения онир жиек. Форму ромба имеют специальные женские украшения гонджик и у туркмен (Береснева, 1976, ил. 78, 98). Ромбические нагрудные украшения изображены на казахстанских каменных женских изваяниях средневекового периода (Шер, 1966, табл. XIX, 83, XXI, 97, XVI, 67, 65; Чариков, 1976, с. 158, рис. 6, 8; 7, 12; 9, 6), что говорит о давности семантизации данной формы. В представлении казахов увеличению потомства способствует изображение растительного семени. Его мотив фигурирует на браслетах, перстнях, нагрудном украшении онир жиек, в головном уборе саукеле и на поясе в качестве подвесок. Сходное толкование растительного семени широко бытовало среди оседлого населения Средней Азии (Чвырь, 1977, с. 99).

Комплексная положительная магия с добропожелательной и охранной функцией заключалась в космогонических узорах на традиционных казахских женских украшениях. Культ луны, солнца и звезд прослеживается в различных обрядах и обычаях (Валиханов, 1961, с. 472). Распространены казахские серьги в форме месяца ай сырға (лунные серьги), накладные металлические бляхи айшик (подобие луны) для традиционных кожаных поясов, орнаментальные мотивы айшик в гравированных, черненных украшениях. Парное изображение месяца со звездой, символизирующее мусульманство, встречается на вставках из сердолика.

Изображение солнца в виде целой серии символов (круг, концентрические круги, цветочная розетка, спираль, вертун, крестовина, зернистый треугольник) присутствует в форме и декоре перстней, застежек, фибул, запонок, составных элементов украшений, бляшек, нашиваемых на камзол. Солярный знак характерный орнаментальный мотив для настенных ковров типа тус кииз и мужской верхней одежды чапан. Крупная солярная розетка, вышитая на спине халата, служила своего рода амулетом.

Идеи процветания выражены в накладных бляхах в виде птицы и орнаментальных изображений орла. С образом птицы казахи связывают счастье, богатство. Считается, что «увидеть во сне птицу хорошо, будет богатство» (Диваев, 1901, с. 60). В казахском фольклоре прослеживается культ тотемного ворона (Турсунов, 1973, с. 53–56). В данном случае наблюдается двойственность смыслового значения изображенной птицы. Летящая птица осмысливается как предзнаменование счастья, а изображение только ее когтя или клюва, как было сказано, считалось оберегом.

Способствует благополучию, семейному счастью также конусовидный перстень отау жизик (семейный перстень). Такие перстни обычно дарили молодым в

знак создания новой семьи. Символом долголетия у казахов служили серебряные, наподобие черепахи, перстни тасбака жузик. Такие перстни особенно стремились приобрести казахи пожилого возраста, веря в то, что это удлинит их жизнь.

Символизировали единение двух начал, двух семей массивные западноказахстанские перстни с двумя шишками кудаги жузик (кольца свах). Такие перстни обычно дарили родители невесты ее будущей свекрови за покровительство и хорошее отношение к ней. Распространены в гравированных, черненных изделиях изображения рогов барана. Наряду с апотропейным значением с ними связывается понятие богатства, приумножения скота. Изначальный магический смысл роговидных завитков обусловил, видимо, определенную тенденцию в построении орнаментальной композиции тканых и войлочных изделий. Во многих коврах независимо от узора центрального поля орнамент каймы чаще составлялся из роговидных завитков, несущих, по всей вероятности, функцию оберега семьи, рода от сил зла и одновременно обеспечения богатством, счастьем. Характерно также изображение креста с роговидными ответвлениями, в чем можно видеть совмещение культа солнца и барана. Бытуют также застежки в виде бараньих рогов с крыловидными ответвлениями. Такой мотив довольно часто встречается также в орнаментике ювелирных изделий. В данном случае перед нами соединение семантических значений культа барана и птицы.

Подводя итоги, можно считать, что магико-религиозное значение традиционных казахских женских украшений сводится к трем основным функциям: апотропейной (защитной или охранной), продуцирующей и благопожелательной. Важно отметить, что, если украшения с охранной и благопожелательным значением носили казахи в любом возрасте, то ювелирные украшения и талисманы с продуцирующей символикой только женщины фертильного возраста.

Таким образом, кроме указанных выше исключений, все остальные традиционные женские украшения сопровождали казашку в течение всей ее жизни. Лишь в случае смерти снимались все ее украшения, кроме серег, ибо по шариату тело покойной должно быть чистым и ничем не обремененным. Поэтому снятие всех без исключения украшений при жизни женщины обозначало символическую смерть. И это, согласно традициям, производилось у казахов непременно в двух случаях: во время родов и траура по мужу. Сходная картина наблюдалась, согласно материалам Л.А. Чвырь, у таджиков (Чвырь, 1977, с. 100).

Символическая смерть вдовы в период траура по мужу имела различные сроки: в северном, центральном и восточном Казахстане украшения вновь надевали через год, в то время как в некоторых южных и западных областях позднее, пока женщина заново не выйдет замуж или не переедет в другую местность. Имитацию вдовой своей смерти путем снятия с себя всех своих украшений можно рассматривать как отдаленный пережиток похоронных жертвоприношений, существовавших, очевидно, у предков казахов».

II Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений // Советская этнография. – 1991. – № 1. – С. 90–102.

Құдағи жүзік

XIX ғ. соңы

Күміс, шыны, алтын жалатпа, бедерлеу, бүршіктеме, сіркелеу

3,2 × 7 × 7 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 7093 КЗ-2054 (ПМО ткЗ – 4328)

Бауырдан және дөңгелек пішінді қастан құралған жүзік. Бауыры тегіс, негізінен ортасына қарай бірсарынды тарылады.

Жүзіктің қасы екі жұқа пластина мен бүйірі ені 0,9 см жолақтардан дәнекерленген. Ішкі қуыс кеңістігі пастамен толтырылған. Қастың ортасына ақыққа ұқсатылған дөңгелек пішінді шыны қондырма бекітілген. Оның айналасына тамшы пішіндес төрт шыны көздер орналастырылған. Биіктігі 0,2 см болатын ұяшықтар пластинаға дәнекерленген, жоғарғы жиектері көз айналасына сығылған, сондай-ақ қалыпталған ораммен, кедір-бұдырлы және тегіс зермен безендірілген. Орталық қондырманың беті бүршіктерден құралған жолақтар арқылы безендірілген. Бүршікті жолақтар тамшы пішіндес қондырмалардың да бетін көмкерген. Қастың жоғарғы және төменгі бөліктері бүршіктерден құралған сынық жолақтар түріндегі өрнектермен толтырылған. Қастың жиектері қалыпталған тегіс сіркелер және жалған бүршіктер арқылы безендірілген.

Перстень свахи

Конец XIX в.

Серебро, стекло, позолота, тиснение, зернь, филигрань 3,2 × 7 × 7 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 7093 КЗ-2054 (ПМО ткЗ – 4328)

Состоит из шинки и каста круглой формы. Шинка гладкая, плавно сужается от основания к центру. Каст спаян из двух тонких пластин и боковой ленты шириной 0,9 см. Внутреннее пространство заполнено пастой. Лицевая сторона украшена округлой вставкой и четырьмя листовидными вставками из стекла, имитирующего сердолик. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью. Вставки покрыты сверху треугольниками из зерни, образующими фигуру в виде зигзага.

Верхняя и нижняя часть щитка заполнена узорами, сочетающимися зернь и зернистые ломаные линии. Края щитка окантованы рамкой из штампованных полос витой, гладкой филигрании и ложной зерни.

Matchmaker's ring

The end of the 19th century.

Silver, glass, gilding, stamping, granulating, filigree 3,2 × 7 × 7 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 7093 КЗ-2054 (ПМО ткЗ – 4328)

It consists of a splint and around caste. The shank is smooth, gradually tapering from base to centre.

Castes are soldered with two thin plates and side strips with a width of 0.9 cm. Internal space is filled with paste. The front side is decorated with a round insert and four leaf-shaped inserts of glass imitating carnelian. The cells are 0.2 cm high, soldered to the plate, the upper edges are compressed around the inserts and decorated with stamped twisted, lumpy and smooth filigree. The inserts are covered with grain triangles forming a zigzag shape.

The upper and lower parts of the flap are filled with patterns combining grains and grainy broken lines. The edges of the flap are edged with a frame of stamped strips of twisted, smooth filigree and false grain

Құдағи жүзік

XIX ғ. соңы

Күміс, шыны, алтын жалатпа, бедерлеу, бүршіктеме, сіркелеу

8,9 × 1 × 4,5 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 7296 КЗ-2258/1-2 (ПМО тқ4 – 5180)

Бауырдан және дөңгелек пішінді қастан құралған жүзік. Бауыры тегіс, негізінен ортасына қарай бірсарынды тарылады.

Жүзіктің қасы екі жұқа пластина мен бүйірі ені 0,9 см жолақтардан дәнекерленген. Ішкі қуыс кеңістігі пастамен толтырылған. Қастың ортасына ақыққа ұқсатылған дөңгелек пішінді шыны қондырма бекітілген. Оның айналасына тамшы пішіндес төрт шыны көздер орналастырылған. Биіктігі 0,2 см болатын ұяшықтар пластинаға дәнекерленген, жоғарғы жиектері көз айналасына сығылған, сондай-ақ қалыпталған ораммен, кедір-бұдырлы және тегіс зермен безендірілген. Орталық қондырманың беті бүршіктерден құралған жолақтар арқылы безендірілген. Бүршікті жолақтар тамшы пішіндес қондырмалардың да бетін көмкерген. Қастың жоғарғы және төменгі бөліктері бүршіктерден құралған сынық жолақтар түріндегі өрнектермен толтырылған. Қастың жиектері қалыпталған тегіс сіркелер және жалған бүршіктер арқылы безендірілген.

Перстень свахи

Конец XIX в.

Серебро, стекло, позолота, тиснение, зернь, филигрань 8,9 × 1 × 4,5 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 7296 КЗ-2258/1-2 (ПМО тқ4 – 5180)

Состоит из шинки и каста круглой формы. Шинка гладкая, плавно сужается от основания к центру.

Каст спаян из двух тонких пластин и боковой ленты шириной 0,9 см. Внутреннее пространство заполнено пастой. В центре размещена округлая вставка из стекла, имитирующего сердолик. Вокруг нее расположены еще четыре вставки из стекла, но каплевидной формы. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью. Центральная вставка сверху покрыта крестовидной фигурой, выполненной из зерни. Зернь также покрывает значительную поверхность каплевидных вставок. Верхняя и нижняя часть щитка заполнена узорами из крестообразных фигур и ломаных линий, выполненных с помощью зерни. Край щитка окантован рамкой из штампованных полос витой, гладкой филигрании и ложной зерни.

Matchmaker's ring

The end of the 19th century.

Silver, glass, gilding, stamping, granulating, filigree 8,9 × 1 × 4,5 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 7296 КЗ-2258/1-2 (ПМО тқ4 – 5180)

It consists of a splint and around caste. The shank is smooth, gradually tapering from base to centre.

Castes are soldered with two thin plates and side strips with a width of 0.9 cm. Internal space is filled with paste. There is a round insert of glass in the centre imitating carnelian. There are four more inserts of glass, but teardrop-shaped around it. The cells are 0.2 cm high, soldered to the plate, the upper edges are compressed around the inserts and decorated with stamped twisted, lumpy and smooth filigree. The Central insert on top is covered with a cross-shaped figure made of grain. The grain also covers a significant surface of teardrop-shaped inserts. The upper and lower parts of the shield are filled with patterns of cross-shaped figures and broken lines made with grain. The edge of the shield is edged with a frame of stamped strips of twisted, smooth filigree and false grain.

Білезік

XIX ғ. аяғы

Күміс, ақық, алтын жалатпа, ширатпа, оймалау

7,8 × 5,8 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 6958КЗ-1919 (ПМО тк2- 3583)

Жалпақ пластинаны иіп, ұштарын тісше түрінде жасаған білезік. Ортасында биік қаспен бекітілген, аралары жақын орналасқан сопақша пішінді көздердің тізбегі орналасқан. Көздер қара-қоңыр түсті тастан жасалған. Олардың айналасындағы кеңістік өсімдік тектес өрнектермен безендіріліп, алтын жалатпамен көмкерілген. Жапырақшалы өрнектердің ұштары бір-біріне қарсы бағытталып орналасқан. Өрнек ортасында тікесінен орналасқан қысқа бір жапырақ және бүйірінде көлденең орналасқан екі жапырақшадан құралған. Білезіктің жоғарғы және төменгі жақтаулар өрнекті таспалармен жиектелген.

Браслет

Конец XIX в.

Серебро, сердолик, позолота, филигрань, гравировка

7,8 × 5,8 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 6958КЗ-1919 (ПМО тк2- 3583)

Пластинчатый, широкий, с несомкнутыми зубчатыми окончаниями. В центре на небольшом расстоянии друг от друга размещены крупные вставки овального камня в высоком касте. Камень темно-коричневого цвета. Пространство вокруг камней заполнено двумя рядами пальметт, покрытых позолотой. Ряды фигур ориентированы вершинами друг к другу. Пальметты имеют короткие центральные лепестки и удлиненные боковые. Сверху и снизу браслет окаймлен по краю полоской, покрытой филигранью.

Bracelet

The end of the 19th century.

Silver, carnelian, gilding, filigree, engraving

7,8 × 5,8 cm

Western Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 6958КЗ-1919 (ПМО тк2- 3583)

Plate, wide, with unclosed serrated ends. There is a large insertion of an oval stone in a high caste in the centre in a short distance from each other. The stone is dark brown. The space around the stones is filled with two rows of gold-plated palmettes. The rows of figures are oriented with vertices to each other. Palmettes have short Central petals and elongated side lobes. Top and bottom of the bracelet are bordered by a strip covered with filigree.

Қос білезік

XIX ғ. аяғы

Күміс, құйма, ойма

2,2 × 7,4 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 6570/1-2 КЗ-1530/1-2 (ПМО тк1-1169/1-2)

Пластинаны ию арқылы, ұштары тұйықталмай және үш тіше түрінде жасалған білезік. Білезіктің ортасы дөңестеліп жасалған ромб және жапырақшалар түріндегі күрделі өрнектер жиынтығымен безендірілген.

Парные браслеты

Конец XIX в.

Серебро, литье, резьба

2,2 × 7,4 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 6570/1-2 КЗ-1530/1-2 (ПМО тк1-1169/1-2)

Представляют собой изогнутую пластину с несомкнутыми окончаниями, заканчивающимися тремя зубчиками. По центру браслеты украшены сложной орнаментальной композицией, состоящей, в частности, из пальметт и ромбов. На выполнена выпуклой.

Pair of bracelets

The end of the 19th century.

Silver, cast, thread

2,2 × 7,4 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 6570/1-2 КЗ-1530/1-2 (ПМО тк1-1169/1-2)

They are a curved plate with open ends, ending with three denticles. In the centre of the bracelets are decorated with a complex ornamental composition consisting, in particular, of palmettes and diamonds. It is on performed convex.

Сағат пішінді білезік

XIX ғ. аяғы

Күміс, паста, құйма, соғу, оймалау

2 × 7,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 6892 КЗ-1853 (ПМО тк2-3293)

Пластинаны ию арқылы, ұштарын тұтастырмай жасаған білезік. Білезіктің ортасында және бүйірінде тікбұрышты етіп ойылған және ұсақ тас көздер орнатылған өрнектер бедерленген. Орталық бөліктегі өрнектердің ортасын өрім түрінде жасалған екі сызықша бөліп тұрған қалыпта безендірілген.

Браслет в форме часов

Конец XIX в.

Серебро, паста, литье, ковка, гравировка

2 × 7,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 6892 КЗ-1853 (ПМО тк2-3293)

Браслет представляет собой изогнутую пластину с узкими несомкнутыми краями. В центре и по бокам браслета имеется прямоугольное расширение с орнаментом, имитирующим вкрапления мелких камней. Центральное расширение делится надвое узкой полоской, заполненной плетенкой.

Bracelet in the shape of a watchThe end of the 19th century.

Silver, paste, casting, forging, engraving

2 × 7,5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 6892 КЗ-1853 (ПМО тк2-3293)

The bracelet is a curved plate with narrow unclosed edges. In the centre and on the sides of the bracelet there is a rectangular extension with an ornament that simulates the inclusions of small stones. The Central extension is divided in two by a narrow strip filled with braid.

Әйел ері

XIX ғ. аяғы

Ақ түсті металл, ағаш, қайыс, шыны, соғу, қалыптама, шекіме

108,5 × 60 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМ 3073/1-8 АӘ 39/1 ГМЗ ОФ 944/1)13073/1-8 АӘ (ГМЗ КП)

Алдыңғы және артқы қапталдан, ер қанаттың және астындағы белдіктен тұрады. Қаптал ұзынша келген жартылай сопақша пішінді, көлбеу орналасқан. Алдыңғысы үшкір бұрышында орналасқан. Екі қапталдың да сырты толығымен дерлік металл пластинкамен жабылған. Геометриялық және өсімдіктестермен безендірілген. Алдыңғы қапталдың ортаңғы бөлігінде биік дөңгелек қаста үш шыны көз қондырылған.

Седло женское

Конец XIX в.

Металл белого цвета, дерево, кожа, стекло,ковка, штамп, чеканка

108,5 × 60 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 3073/1-8 АӘ 39/1 ГМЗ ОФ 944/1)13073/1-8 АӘ (ГМЗ КП)

Состоит из передней и задней луки, подкрылок и приструги. Луки удлиненной полуовальной формы, расположены под наклоном. Передняя размещена под более острым углом. Обе луки украшены с внешней стороны металлическими пластинами, практически полностью их покрывающими. Украшены прорезным геометрическим и растительным орнаментом. На передней луке по центру имеются три вставки из стекла в высоком округлом касте.

Women saddle

The end of the 20th century

White metal, wood, leather, glass, stamping, slabs

108,5 × 60 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Inv. № ҚРҰМ 3073/1-8 АӘ 39/1 ГМЗ ОФ 944/1)13073/1-8 АӘ (ГМЗ КП)

It consists of front and rear chest part, the saddle consists of a wing and a belt under it. The chest part is elongated, the semi-oval shape has a slope. The surface of the chest part is covered with metal plates. Decorated with geometric and plant elements. In the middle of the front of the chest part has a three glass inserts are installed on a high round.

Домбыра

Ағаш, оймалау
97× 24 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 347 АБ-15

Домбыра – қазақ халқының өміріндегі ең сүйікті және кең таралған музыкалық аспабы. Қазақ домбырасы – бұл тұтас ағаштан жасалатын екі ішекті шертпелі аспап. Қазақ домбырасының құрамдас бөліктері: шанақ – дыбысты күшейтетін қызметін атқарады; қақпақ – домбыраның декасы және серіппе. Ішек – домбыраның дыбыстық тербелісінің көзі болып табылады. Домбыраға қой мен ешкінің ішегінен дәстүрлі түрде арнайы жасалған ішектер пайдаланылған. Домбыраның алдыңғы бетінің жоғарғы және төменгі бөліктері күрделі өсімдіктестермен безендірілген.

Домбра

Дерево, резьба
97× 24 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 347 АБ-15

Домбра – самый любимый и наиболее распространенный инструмент в музыкальной жизни казахов. Казахская домбра – это щипковый двухструнный инструмент, изготовленный из цельного дерева.

Составные части казахской домбры: шанақ – корпус домбры, выполняющий роль усилителя звука; какпак – дека домбры; пружина – балка на деке с внутренней стороны. Струна – источник звуковых колебаний домбры. На домбре традиционно использовались жильные струны, изготавливаемые из бараньих или козьих кишок. Лицевая поверхность домбры украшена сверху и снизу сложным растительным орнаментом.

Dombra

Wood, carving
97 × 24 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 347 АБ-15

Dombra is the most favourite and most widespread instrument in the musical life of the Kazakhs. The Kazakh dombra is a plucked two-stringed instrument made of solid wood.

The constituent parts of the Kazakh dombra: shanak - a case of dombra, performing the role of a sound amplifier; kakpak - deca of dombra; spring - beam on the deck from the inside. The string is the source of the sound vibrations of the dombra. The dombra traditionally used gut strings made from sheep or goat intestines. The front surface of the dombra is decorated at the top and bottom with a complex floral pattern.

Қобыз

Ағаш, жылқының қылы, оймалау
64 × 10 × 18,5 см
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ тк1 611 АШ-19 (КЗМКП 7018)

Қобыз, қылқобыз – қазақтың ұлттық ысқысы бар ішекті музыкалық аспаптары. Оның аңызға айналған жасаушысы түркі-оғыздардың арғы атасы саналатын Қорқыт Ата болып табылады.

Қобыздың құрылымы ожау тәрізді, қысқа, доғаланып иілген мойны, тегіс үлкен басы бар және шанағы қос жарты шардан тұрады, оның жоғары жағына тұтқасы бекітілген. Екі ішегі жылқының қылынан есілген. Дыбысты күшейтетін құрылғының қосарланған шанағы қобызды жасаушы көшпелілердің таңсәрі мен күннің батуын білідіретін тәңіршілдік дүниетанымын, ал екі ішегі – дүниенің жоғарысы мен төменін көрсетеді.

Кобыз

Дерево, конский волос, резьба
64 × 10 × 18,5 см
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ тк1 611 АШ-19 (КЗМКП 7018)

Кобыз, также кыл-кобыз – казахский национальный струнный смычковый музыкальный инструмент. Его легендарным создателем является прародитель тюрков-огузов КORKUT АТА.

Кобыз имеет ковшеобразный корпус, короткую, дугообразно изогнутую шейку, большую плоскую головку и состоит из выдолбленного, обтянутого пузыряем двойного полушара с прикрепленной к нему сверху ручкой. Две струны свиваются из конского волоса. Сдвоенная чашечка резонатора отражает тенгрианское мировоззрение кочевников – создателей кобыза, которые символизируют рассвет и закат, а две струны – верх и низ мироздания.

Kobyz

Wood, horse hair, carving
64 × 10 × 18,5 cm
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ тк1 611 АШ-19 (КЗМКП 7018)

Kobyz, also kyl-kobyz is the Kazakh national stringed musical instrument. Its legendary creator is the progenitor of the Oguz Turks – Korkut Ata.

Kobyz has a bucket-shaped body, a short arcuate neck, a large flat head and consists of a double-hemisphere hollowed, covered with a bubble with a handle attached at the top. Two strings are made of horsehair. The double calyx of the resonator reflects the Tengrian worldview of nomads - the creators of kobyz, which symbolize dawn and sunset, and two strings - the top and bottom of the universe. Kobyz made from a single piece of wood. This is one of the oldest methods of making musical instruments in the history of mankind, and it is not at all due to technical backwardness or the lack of metal devices. According to the ancient beliefs of many nations, only in a single piece of wood will a living singing soul be preserved, which will be sounded in the instrument.

Сырмақ

XX ғ. 50-ші ж.

Жүн, тоқыма

393 × 177 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 4029 КК- 69

Өртүрлі түсті киіз бөліктерінен құрап жасалған сырмақ-кілем; қара, қоңыр және ақ түстерді құрақ құрау әдісі бойынша жасаған: беткі құрақ оюлары бөлек, астыңғы бөлігі бөлек дайындалады; арнай түсті баулармен оюлар жиектеліп бастырылады. Кілемшенің бетіндегі өрнектер күрделі өрнектерден құралған қоршаумен – көлденең және тік орналасқан өрнектер тізбегімен жиектеліп қоршалған. Екі жақ шетіндегі тігінен тұрған қоршауда зооморфты өрнек салынған, бірінде ақ түсті төсемшеге қара түсті ою, қара түсті төсемшеге ақ түсті ою салынған. Кілемшенің ортасында қошқар мүйіз оюларынан құралған үш ромб түріндегі оюлар кешені орналастырылған.

Сырмақ – постилочный ковер

50-е гг. XX в.

Шерсть, ткачество

393 × 177 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 4029 КК-69

Ковер-сырмақ изготовлен из отдельных кусков войлока разных цветов; черного, коричневого и белого, так называемой техникой мозаики: узор врезается в фон вровень с его поверхностью; эта композиция накладывается на другой войлок и простегивается, а затем прошивается цветным шнуром по контуру узора. Композиция ковра состоит из довольно сложной каймы – «қоршау» (дословно – ограда, бордюры), которая разделена на вертикальный и горизонтальные узоры в виде завитков. На вертикальной кайме с двух сторон имеется зооморфный орнамент, оформленный один черным на белом, другой белым на черном. Центральное поле состоит из трех центральных ромбов, внутри которого расположены розетки в виде зооморфного узора «қошқар мүйіз».

Syrmak - laying carpet

The 50's of the 20th century.

Wool, weaving

393 × 177 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 4029 КК-69

Syrmak - patterned felt Kazakh carpet. Made from individual pieces of different coloured felt (usually black and white), in the mosaic technique: the pattern goes into the background flush with its surface; This composition is superimposed on another felt and quilted, and then stitched with a coloured cord along the contour of the pattern.

The carpet composition consists of an uncomplicated border - "Korshau", with dividing strips framing the central field. There are three large rhombuses, covered with floral ornaments with a complex combination of curls and rosettes.

Алаша – тақыр кілем

XX ғ.

Жүн, тоқыма

316 × 143 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 4665 КК–94 (ГМРК-157)

Алаша – тоқыма техникасы бойынша қазақ кілемдерінің арасындағы ең қарапайым түрі. Ол ені 30-40 см жолақтармен тар өрмекте тоқылады. Кейінірек жолақтар өлшемі 4×2 м болатын кенеп мата етіп құрастырылады. Ақ, көгілдір, сары, қоңыр түстерден құралған тік жолақтармен немесе тоқымалы әшекеймен безендірілген. Бұйымның өрнегін құрастыруда үш техникалық әдіс бар: терме алаша, кежім теру, орама. Алаша - серпінді сән ырғағы бар өте әсем тақыр кілем. Кілем жылжыма толқын, екі жақты шиыршық, ирек өрнектермен безендірілген.

Алаша – безворсовый ковер

XX в.

Шерсть, ткачество

316 × 143 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 4665 КК–94 (ГМРК-157)

Алаша – один из наиболее простых по технике ткачества казахских ковров. Он ткался на узкоканвойном станке – ормек, полосами шириной 30–40 см. Затем полосы сшивались в полотно размером 4×2 м. Украшался тканым узором или вертикальными полосами белого, голубого, желтого, коричневого цветов. Существует три технических способа создания орнамента изделия: терме алаша, кежим теру, орама. Безворсовый ковер – алаша, очень нарядный, с динамичным ритмом декора. Ковер украшают узоры: бегущие волны, двусторонние завитки, зигзаги.

Alasha - napless carpet

The 20th century.

Wool, weaving

316 × 143 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 4665 КК–94 (ГМРК-157)

Alasha is one of the most simple weaving techniques for Kazakh carpets. It was woven on a narrow cannon - Ormek, with strips of 30–40 cm wide. Then the strips were sewn into a 4 × 2 m sized canvas. Carpets were decorated with a woven pattern or vertical strips of white, blue, yellow, and brown. There are three technical ways to create an ornament: Terme Alasha, kezhim teru, orama. Lint-free carpet - alasha, very elegant, with a dynamic rhythm of the decor, decorated with patterns: waves, bilateral curls, zigzags.

Түкті кілем

XX ғ.
Жүн, тоқыма
218 × 380 см
Оңтүстік Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 4678 КК – 107 (ПМО 5521)

Мұндай кілемдерді дайындау бірнеше әйелдің ұзақ уақыты мен қажырлы еңбегін талап етеді. Кілемдерді негізінен, қазіргі уақытқа дейін Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу өңірлерінде тоқиды.

Кілем композициясы ортасына қарай орналастырылған ірі табақша-жұлдыздар тізбегінен құралған шатыргүлден және көпжолалы жиіктен тұрады. Олардың арасындағы бос кеңістіктер бірнеше ұсақ табақшалар, үшбұрыштар, ромб тәрізді пішіндермен толтырылған. Пішіндерде түстердің бай палитрасы, қазақтардың көптеген тоқыма бұйымдары сияқты қызыл, қою қызыл және олардың әртүрлі реңктері қолданылған.

Ковер ворсовый

XX в.
Шерсть, ткачество
218 × 380 см
Южный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 4678 КК – 107 (ПМО 5521)

Изготовление таких ковров требовало много времени и труда, притом не одной женщины. Их ткали раньше и ткут до сих пор, в основном, на юге Казахстана и в Жетысу.

Композиция ковра состоит из размещенного по центру ряда одинаковых крупных розеток – звезд (каз. шатыр гүл) и сложной многополосной каймы. Пространство между ними занимают многочисленные мелкие розетки, треугольники, ромбики, украшенные богатой многоцветной палитрой, где основными цветами, как и в большинстве казахских тканых изделий, выступают красный, бордовый и их разнообразные оттенки.

Pile carpet

The 20th century.
Wool, weaving
218 × 380 cm
South Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 4678 КК – 107 (ПМО 5521)

Making such carpets required a lot of time and labour, moreover, several people to do. They have been woven earlier and still woven, mainly in the south of Kazakhstan and in Zhetysu.

The carpet composition consists of a series of identical large rosettes placed in the centre — the stars (Shatyr Gul (kaz)) and a complex multi-band border. The space between them is occupied by numerous small rosettes, triangles, diamonds, decorated with a rich multicolour palette, where the main colours are red, burgundy and their various shades, as in most Kazakh woven products.

Басқұр

XX ғ.

Жүн, тоқыма

440 × 37 см

437 × 36 см

440 × 37 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/1КК- 479(ҒКҚ -20/1)

Инв. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/2 КК- 479 (ҒКҚ -20/2)

Инв. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/4 КК- 479 (ҒКҚ -20/4)

Басқуры – ленты для оформления юрты

XX в.

Шерсть, ткачество

440 × 37 см

437 × 36 см

440 × 37 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/1КК- 479(ҒКҚ -20/1)

Инв. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/2 КК- 479 (ҒКҚ -20/2)

Инв. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/4 КК- 479 (ҒКҚ -20/4)

Baskur - ribbons for yurt decoration

The 20th century.

Wool, weaving

440 × 37 cm

437 × 36 cm

440 × 37 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/1КК- 479(ҒКҚ -20/1)

Inv. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/2 КК- 479 (ҒКҚ -20/2)

Inv. № ҚРҰМ ҒКҚ 1765/4 КК- 479 (ҒКҚ -20/4)

Басқұр – киіз үйді әшекейлеуге арналған ою-өрнекпен өрілген бау, сонымен қатар оны керегелер түйіскен жерлерді сыртынан тартып тұруға пайдаланады. Басқұрдың ұзындығы киіз үйді айналдырып тартуға жететіндей болуы керек. Оның жалпақтығы көбінде 20-30 см, кейде 45 см болатындары да кездеседі. Осындай әшекейлердің бай болуы үй иесінің әл-аухатын көрсетеді, сондықтан ауқатты қазақтардың үйінде бір ғана емес, екі немесе үш басқұрдан кездесетін болған. Киіз үйдің ішкі әшекейінде басқұр мен шашақ бау күмбезді айнала орап, бастырып тұрған және бөлме ішіне көрік берген. Басқұр киіз үйдің сүйегіндегі керегелерді және уықтарды қысып тартып тұру қызметін атқырған. Бұл жағдайда оны «басқұр-керегебас» деп атайды.

Басқұрлар өсімдік тектес және геометриялық элементтер шебер үйлескен күрделі өрнектермен безендірілген.

Басқур (каз. басқұр) – узорчатая вытканная тесьма для оформления юрты, а также для наружного стягивания мест стыка с кереге. Длина баскура должна быть достаточной, чтобы обтянуть юрту круговую. Обычная ширина 20–30 см, но встречаются ленты и до 45 см. Богатство такого декора говорит о статусе владельца дома, поэтому у зажиточных казахов можно было встретить не один, а два или даже три баскура. В интерьере они опоясывали край купола и вместе с шашақ бау (свисающие узорные ленты с кистями) придавали помещению нарядный вид. Также они служили для стягивания вместе отдельных секций решетки – каркасной основы юрты. Таким образом, баскур выполнял не только декоративную, но и важную конструктивную роль в установке юрты. В этом случае его называли «басқұр-керегебас».

Ленты украшены сложным орнаментом, в котором мастерски сочетаются растительные и геометрические элементы.

Baskur - a patterned, weaved braid for the decoration of a yurt, as well as for the outer fastening of the joints with kerege. The length of the baskur should be sufficient to fit around the yurt. The usual width is 20–30 cm, but there are ribbons up to 45 cm. The richness of this decor speaks about the status of the owner of the house, therefore, it was possible to meet not only one but two or even three baskures among wealthy Kazakhs. In the interior, they girded the edge of the dome and, along with shashak bau (hanging patterned ribbons with tassels), gave the room an elegant look. They also served to tighten together the individual sections of the lattice - the skeleton base of the yurt. Thus, baskur served not only as a decorative, but also an important constructive role in the installation of the yurt. In this case, it was called “Baskur-keregebas”.

The ribbons are decorated with a complex ornament, which skillfully combines floral and geometric elements.

Тақыр қоржын

XX ғ.

Жібек, тоқыма

110 × 55 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137)

Бір-біріне жалғанып тұратын екі қалтасы бар дәстүрлі қоржын түрі. Тоқымасы қалтаның сыртқы жағынан басталған. Әдетте қоржын түкті немесе тықыр етіп тоқылып, композициялық өрнектермен безендіріледі. Алдымен оң қалтаның артқы жағы тоқылып, қалтаның сыртына қарай өтеді, одан кейін ортасы, соңынан екінші қалтасының артқы жағынан сыртына қарай тоқылып, өрнекті композициясы оң жақ қалтасын айна қатесіз қайталайды. Нәтижесінде толық тоқыма кенеп пайда болады.

Коржын безворсовый

XX в.

Шерсть, ткачество

110 × 55 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137)

Традиционно коржын представляет собой два кармана – калта, соединенных между собой. Ткачество начинается с лицевой части кармана. Обычно она украшается орнаментальной композицией с использованием ворсового или безворсового ткачества, затем ткется тыльная сторона первого кармана с переходом в лицевую, соединительную полосу и снова ткется тыльная сторона и лицевая часть уже второго кармана, орнаментальная композиция которого зеркально отражает композицию первого. Получается цельно сотканное полотно.

Korzbyn lint-free

The 20th century

Wool, weaving

110 × 55 centimeters

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ККБ-2 (ГМРК 137).

Traditionally Korzhyn represents two pockets – “kalta”, connected with each other. Weaving starts from the front of the pocket. Usually it is decorated with ornamental composition using pile or lint-free weaving, then the back side of the first pocket is poked with the transition into the front, connecting strip and the back side is poked again and the front part of the second pocket is already ornamental composition which mirrors the composition of the first one. It turns out a whole woven fabric.

Ер адамның дәстүрлі салтанатты киімі.

Қайта жаңғыртпасы

Мата, тігу, кестелеу

Н – 188 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1–112/5 КЖК-4

Қайта жаңғыртпа дәстүрлі мерекелік костюмдегі ер адамның бейнесін көрсетеді. Ол бөрік, жейде, камзол, шапан, шалбар мен қайқы етіктен тұрады. Түс гаммасында көбінесе бір-бірімен үйлесетін салмақты түстер қолданылған.

Традиционный мужской праздничный костюм. Реконструкция

Ткань, шитье, вышивка

Н – 188 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1–112/5 КЖК-4

Реконструкция воспроизводит облик мужчины в традиционном праздничном костюме. Он состоит из головной убора – борик, нательной рубашки – жейде, камзола – бешпент, верхней одежды – шапан, широких штанов – шалбар и кожаных сапогов с согнутым носком. В цветовой гамме использованы спокойные цвета, органично сочетающиеся друг с другом.

Traditional men's festive costume.

Reconstruction

Fabric, sewing, embroidery

H - 188 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1–112/5 КЖК-4

The reconstruction reproduces the image of a man in a traditional festive costume. It consists of a headdress - borik, a shirt - zheide, a camisole - beshpent, outerwear - shapan, wide pants - shalbar and leather boots with a bent front part. There are used calm colours, organically combined with each other.

Шапан

XXI ғ.

Мата, жібек жіп, тігу, кестелеу

138 × 48 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1–109/2 КЖК-3

Шапан ашық жасыл түсті барқыттан тігілген, пішімі трапеция тәрізді, астары бар. Екі шетінде жиектері алтын түсті өрнектермен өрнектелген жырығы бар. Жеңдері ұзын, соңына қарай тарыла түседі. Тік жағалы. Мойын жағы, жеңі мен етегінің жиектері жібек жіптермен тамбурлы және канитель техникасымен өсімдік тектес өрнектермен кестеленген.

Шапан – традиционная мужская парадная одежда

XXI в.

Ткань, шелковая нить, шитье, вышивка

138 × 48 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1–109/2 КЖК-3

Шапан сшит из бархата светло-зеленого цвета, имеет трапецивидный силуэт, с подкладом. Есть две боковые шлицы, украшенные по краю узорами золотистого цвета. Рукава длинные, сужаются к окончанию. Воротник – стойка. Ворот бортов, края рукавов и низ подола вышиты шелковыми нитями в технике канители, тамбурной технике. Орнамент растительный.

Shapan - traditional men's formal clothes

The 21st century.

Fabric, silk thread, sewing, embroidery

138 × 48 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМтк1–109/2 КЖК-3

This vintage national costume was mainly worn at festive events.

Shapan is made of velvet in light green colour, has a trapezoid silhouette with a lining. There are two side slots, decorated with golden patterns on the edge. The sleeves are long, tapering to the end and has a mandarin collar. The collar of the sides, the edges of the sleeves and the bottom of the hem are embroidered with silk threads using the gimp technique and chain technique. The ornament is vegetative.

Белдік

XX ғ. басы

Тері, металл, шыны құйма, қалыптау, оймалау, бүршіктеу
91 × 60 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 2421КЗ-367(ГМЗ КП-289ГМЗ ОФ-239)

Бір метр қайыстан, безендірілген көлемді қапсырмадан және пішіні әртүрлі жапсырмалардан тұратын белдік.

Қапсырма тік төртбұрышты екі бөліктен тұрады және өзара топсалар арқылы байланыстырылған. Төртбұрышы жарты шар түріндегі дөңес арқылы безендірілген. Қапсырмалар және олардың белдікке жалғанатын жерлері қошқар мүйізді оюлармен безендірілген.

Жапсырмалардың бірінші түрі ұштары тармақталған S-пішінді етіп жасалған. Жапсырманың екінші түрі беткі жағы таспалармен безендірілген және созылықы пластина түрінде жасалған. Үшінші – пішіні біршама күрделі және беті безендірілген жапсырма. Жапсырмалардың барлығы өсімдіктен өрнектермен безендірілген.

Пояс

Начало XX в.

Кожа, металл, стеклосплав, штамп, гравировка, филигрань

91 × 60 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 2421КЗ-367(ГМЗ КП-289ГМЗ ОФ-239)

Изделие состоит из метрового кожаного ремня, массивной застёжки и декоративных бляшек различной формы.

Застёжка состоит из двух частей прямоугольной формы и соединяется шарнирным способом. Украшена по углам четырьмя выпуклыми бугорчатыми полусферами. Место крепления ремня и застёжки украшено узором в виде рогов барана.

Первый тип бляшек выполнен в виде S-образной фигуры, с небольшими выступами, отходящими в разные стороны. Вторая разновидность бляшек представлена продолговатой пластиной, покрытой филигранью. Третья – имеет более сложную форму и оформление поверхности. Все бляшки покрыты растительным орнаментом.

Belt

The beginning of the 20th century.

Leather, metal, glass alloy, stamp, engraving, filigree
91 × 60 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 2421КЗ-367(ГМЗ КП-289ГМЗ ОФ-239)

The product consists of a meter leather belt, a massive buckle and decorative plaques of various shapes.

The fastener consists of two parts of a rectangular shape and is connected in a hinged way. It is decorated at the corners with four convex tubercular hemispheres. The place of fastening of a belt and fastener is decorated with a pattern in the form of ram's horns.

The first type of plaque is made in the form of an S-shaped figure, with small protrusions extending in different directions. The second type of plaque is represented by an elongated plate covered with filigree. The third - has a more complex shape and surface design. All plaques are covered with floral ornaments.

Белдік

XX ғ. басы

Тері, металл, шыны құйма, қалыптама, дөнекерлеу, күмістеу, зерлеу

75 × 8,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМнқ 3115 КЗ-1026

Белдік метрлік мата белбеуден, қапсырмадан және сәндік әшекейлерден тұрады. Қапсырма дөңгелек пішіндегі екі бөліктен тұрады және топсалы әдіспен жалғанады. Қапсырманың бұрыштары қалыптау техникасымен жасалған селдір өсімдік тәрізді өрнекпен өрнектелген. Қапсырманың орталық бөлігінде саңылаусыз қаста шыны орнатылған. Шыны шиыршықталған зермен және бедерлі жиекпен көмкерілген. Әшекейлердің үшбұрыш пішінде, қалыпталған. Қапсырманың ішкі кеңістігі өсімдік тектес өрнектермен өрнектелген.

Пояс

Начало XX в.

Кожа, металл, стеклосплав, штамп, пайка, посеребрение, филигрань

75 × 8,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМнқ 3115 КЗ-1026

Пояс состоит из метрового кожаного ремня, застежки и декоративных бляшек. Застежка состоит из двух частей прямоугольной формы и соединяется шарнирным способом. Застежка украшена по углам выпуклым ажурным растительным орнаментом в технике штампа. В центральной части застежек в глухом выступающим касте выложено стекло. Стекло оконтено витой филигранью и рельефным ободком. Бляшки прямоугольной формы, штампованные. Внутреннее пространство застежки орнаментировано растительными узорами.

Belt

The early of the 20th century.

Leather, metal, glass melt, stamp, soldering, silvering, filigree

75 × 8.5 cm

South Kazakhstan

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМнқ 3115 КЗ-1026

The belt consists of a meter leather belt, fasteners and decorative plaques. The fastener consists of two parts of a rectangular shape and is connected in a hinged way. The clasp is decorated in corners with a convex openwork floral ornament in the technique of a stamp. In the central part of the fasteners, in the blind protruding cast, glass is lined. The glass is covered with a twisted filigree and relief rim. Plaques of rectangular shape, stamped. The internal space of the fastener is ornamented with vegetable patterns.

Ер адамның шалбары

XXI ғ.

Мата, жібек жіп, металл, тігу, кестелеу

Н – 102 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1–109/5 КЖК-3

Шалбар – кең және тік тігілген, шеттерінде ұзындығы 16,5 см болатын жырығы бар. Негізі қоңыр түсті барқыт, ал астары синтетикалық матадан тігілген. Өсімдіктес және геометриялық өрнектерді қолдана отырып тамбур әдісімен кестеленген және металл моншақтармен сәнделген.

Штаны мужские

XXI в.

Ткань, шелковая нить, металл, шитье, вышивка

Н – 102 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1–109/5 КЖК-3

Широкие, прямые, с боковыми разрезами длиной 16,5 см. Сшиты из бархата коричневого цвета, подклад сделан из синтетической ткани. Вышиты тамбурным швом с использованием растительного и геометрического узора, декорированы дополнительно металлическими бусинками.

Men's pants

The 21st century.

Fabric, silk thread, metal, sewing, embroidery

Н – 102 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМтк1–109/5 КЖК-3

Wide, straight, with side cuts of 16.5 cm long. Stitched from brown velvet, the lining is made of synthetic fabric. Embroidered with chain stitch using floral and geometric patterns, decorated with additional metal beads.

Ер адамның етігі

XXI ғ.

Тері, металл, жапсырма

H – 43 см

Өкшесінің биіктігі – 2 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1–109/6 а,б КЖК-3

Тұмсығы жоғары қараған және аласа өкшелі, ұзын қонышты етік. Негізі қара, ал өрнегі қоңыр түсті теріден жасалған. Етік теріден жасалған жапсырмалармен өрнектелген, қосымша шеңбер және ромб тәрізді металл таналармен сәнделген.

Мужские сапоги

XXI в.

Кожа, металл, аппликация

H – 43 см

H каблука – 2 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1–109/6 а,б КЖК-3

Высокие сапоги с поднятым вверх носком и невысоким каблуком. Основа из кожи черного цвета, орнамент выполнен из кожи коричневого цвета. Обувь украшена аппликацией из кожи, декорирована дополнительно металлическими бляхами в виде круга и ромба. Каблук многослойный.

Men's bootsThe 21st century.

Leather, metal, applique

H - 43 cm

H heel - 2 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ тк1–109/6 а,б КЖК-3

High boots with the raised front part and a low heel. The base is made of black leather; the ornament is made of brown leather. The footwear is ornamented with leather appliqué, decorated additionally with metal plates in the form of a circle and a rhombus. The heel is multi-layered.

THE HEIRS OF ANCIENT ART

The jewellery art of Central Asia is an integral, original direction, in which the features of the history and culture of the peoples inhabiting it are most clearly displayed. The history of this vast region has many major milestones, thanks to which a unique cultural unity has been formed here. Synthesis of cities and steppes, the presence of various natural zones, different forms of economic activity, the polar worldviews of activity like nomadism and agriculture, a special geographical position between East and West are present, all of which led to the extraordinary flourishing of the region and its formation cultural identity for a long time ago. Thus, the confident technique and manner characteristic for the zergers (masters) of Central Asia are the results of a long and rich history.

It is not by chance that the largest number of items in the collection are women's jewellery. The special role of women in traditional society, as the giver of life and custodian of traditions, involved special measures to ensure its security. Apparently, therefore, the first information about the costume of the population of the steppe Eurasia, which we have, belonging to the Bronze Age, refers to the female. Any vintage women's costume is striking in its beauty, good thought-out details and cut. The image of a woman in the society of that time became the focus of ideas about beauty.

Many pieces of jewelry in the collection belong to the elements of the costume of the bride. The costume of the bride was a clear confirmation of the wealth of the family and

social status. It is not just a matter of material well-being and the demonstration of wealth was understood more deeply and was perceived as a symbol of prosperity, good luck, happiness, which the bride's family possessed. The weight of the jewellery could reach up to 10 kilograms. A complete set of the bride in the 19th – early of the 20th centuries included braid and chest decorations, earrings, bracelets, rings. If adolescent girls wore only parts of this kit, then at the age of 15–16 they were fully worn (Казакская традиционная культура..., 2008, p. 37).

An important aspect of the reading of the text of the traditional costume is the zonal placement of jewellery. The costume in the traditional ideology was understood as a microcosm, therefore practically every object in its design was intended for structuring - horizontal, vertical.

Almost all the details of decorating a traditional costume had a specific location. Metal products thus created a kind of protective equipment, which provided security for the most vulnerable places. Of particular importance was the horizontal structuring. This idea was also reproduced in verbal designation, therefore the origin of the names of many ornaments is associated with the names of the corresponding parts of the body.

The ornament of many nations is characterized by the use of the simplest geometric figures as circle, square, triangle; in combination, they create countless options. Despite the fact that floral ornament is the leading method of decorating the surface in the Kazakh jewellery art, geometric elements play an important role in the architectonics of jewellery. They appear as a kind of carcass, the basis for the creation of the subject. The shape of the circle, the triangle, the square has the details of the decorations. And the decorations themselves, the elements in the design of its surface: castes for fastening stones, inserts, cuts and so on. If we recall that the costume and the decorations are an integral part of it, was conceived in the traditional ideology as the personification of the microcosm, then we can poetically assume that the world was reproduced with the help of geometric symbols, but something else was needed, for example like here, plant elements.

The predominant use of geometric elements, preferences in technology (granulation, gilding), the creation of surface texture from a combination of various granular inserts and deep smooth background, determined the bright originality of the products of Western Kazakhstan masters. The use of the properties of stones, while taking into account their size, shape, colour, active participation of the background in the creation of surface texture, love for small details, this is the main thing that distinguishes the work of masters of other artistic traditions. Colour plays such a significant role in the work of the zergers (jewellery masters) of the south, that even the metal itself, thanks to the technique of enamel, acquires characteristics that are not peculiar to it when its surface becomes red, blue or green.

But common features undoubtedly play a major role in the perception of Kazakh jewellery art. This is a major monumental form, clearly readable decor, simplicity and one planned ornament, the use of coloured stones, the lack of excessive granularity (Тохтабаева, 2005, p. 138).

The tireless work of the zergers (jewellery masters) of the past in the creative transformation of the world is impressive. Each item that can be seen on the pages of the catalogue was made in certain traditions. There were unwritten rules within which it was possible to carry out activities. And at the same time, the masters tried to bring something new into the already established canons. This is the great strength of the tradition when the new was created taking into account the previous centuries-old experience.

«An analysis of the functions of Kazakh jewelry related to customs, rituals, and religious beliefs is one of the important aspects of studying the spiritual culture of the Kazakhs. In addition to the aesthetic and practical purposes of traditional women's jewelry in the 19th - early of the 20th century performed ritual, magic-religious functions, as well as territorial, property and gender-age differences... Perhaps the most ancient layer in the semiotic structure of jewelry is the magic-religious basis, dating back to deep antiquity. Even in the Neolithic era, ornaments made of bones, teeth, animal tusks, all kinds of shells, etc., appear, designed to give their master strength, dexterity of the beast, to protect it from possible attacks and ills. The positive perception of the magical value of products contributed to their aesthetic understanding and translation into a decorative plane. Jewelry made of metal, partially replaced in the 17th – 8th centuries BC, ornaments from the «natural», as if borrowed their magical value. So far, especially among older Kazakh women, there has been a number of superstitious ideas associated with traditional jewelry. According to informants, wearing silver bracelets protects from fear, nightmares. With the help of jewelry, you can successfully recover from diseases, for which you need to order the master a spectacular piece of jewelry specifically designed to divert the disease. It is necessary to wear a decoration until someone, having admired, asks for it. Respondents believe that by giving this product, they thereby get rid of the disease. A pregnant woman also, with the aim of facilitating childbirth, promises, after a happy outcome, to give some of her own jewelry that her friends and relatives like.

There are other circumstances in which you need to buy off decorations. Thus, for example, women in rural areas, having come with gifts for the festival of kyryk kun shygaru, organized on the occasion of the performance of a child of 40 days, have the right to ask the mother or mother-in-law any traditional decoration. Although the hostess and hide jewelry, the appellant usually know them before you. They are afraid to refuse, because it is believed that the insult or grief of the guests may result in the death of the child. The presented gift is regarded as a kind of payment for the life and health of the newborn...

Jewelry production is also given magical powers. So, in V. Yeraliev of the Mangystau district of the Atyrau region, the sons and daughters-in-law of the famous (now deceased) jeweler Zhurasov Zhubanazar (1912–1986), as well as fellow villagers told how the mental ill recovered in their arms, holding the blacksmith mechs (kasietti zat) in their arms for one hour, healed them. Respondents cited other examples when the mechs were delivered from various ailments, helped by childbirth. Mechs are considered sacred, they are protected, they cannot be stepped over. They also talked about the fact that the jeweler, before starting a new job, must have silently touched furs for some time.

Thus, the products and tools of jewelry production in a number of life situations appear either as amulets, gifts and wages, then, as will be said below, the distinctive sign, the source of cleansing, curative, protective, producing power. It is clear that jewelry in the traditional life of the Kazakhs was attached great importance, which, I think, is due not so much to their material value as to their magical value.

Decoding the semantic side of Kazakh jewelry reveals a whole system of various magical representations. The whole structure of the jewel was given a semantic meaning: its shape, details, material and ornament. It is interesting to note that individual artistic motives, as well as material, are multivalued, polysemantic. Conversely, the same concepts have a different graphic embodiment. Special functions were endowed with the material: stones, silver, «natural». Inserts of stones are called Kazakhs tas (stone) or koz (eye). Such a metaphor is by no means accidental since the stones inserted into the jewelry were interpreted by the people as an all-seeing guarding eye and endowed with protective properties, as well as speckled beads, chased «eye» pattern...

According to the ideas of the Kazakhs, the carnelian protects against the evil eye and pearls heal the thorn, and amber - goiter, coral protects from damage, slander and at the same time contributes to the life's good, turquoise brings happiness, etc. This stone in a silver frame was also used in this capacity among Caucasian Nogais (Гаджиева, 1981, p. 180), Uzbeks (Борозна, 1975, p. 293) and others. The addiction to mother of pearl is probably connected with the cult that existed in traditional life. The moon So, many older women explained their sympathy for mother of pearl by the fact that it contains a particle of moonlight. With the idea of the magical qualities of nacre is connected, apparently, the custom of Tana tagu, common in southern Kazakhstan. The essence of this custom is that if a woman gives someone else's child the mother-of-pearl tan badge, then the parents of the child must give a small feast with the donor's invitation or bring her meat treats. It was convenient to use this custom at the moment of employment by some important and laborious work, for example, weaving. According to A.A. Divaev, the positive role of stones was also reflected in Kazakh signs: to find coral, pearls in a dream, meant that the house would not leave abundance (Диваев, 1901, p. 60).

The magical properties of stones, apparently, extended to their imitations: glass, paste.

In addition to carnelian, most West Kazakhstan ornaments are decorated with red paste and glass with black or red coloring. Red color at the same time symbolizes fire, the sun, vital force. At the same time, the red color was endowed with protective properties, so it was customary to hang a piece of red velvet at the head of the child's cradle, which protected the child from the "evil tongue". Black is also used as a talisman, which will be discussed below.

According to the ideas of the Kazakhs, silver had a cleansing and magical property, from which jewelery was mainly made. According to popular belief, it was considered a dream of silver to be a foreshadowing of wealth. Silver is an indispensable attribute of the ritual associated with bathing a forty-day-old child. Salt, astragalus, a ring and silver coins with the words *balanin kuni kumistey zharyk bolsyn* were usually thrown into the water - let the days of the child be light as silver. Silver also had the same magical significance among the Mongols: «... while worshiping lakes from the coastal cliffs, silver and Khadaki are thrown into the water» (Потанин, 1881, p. 94).

The Kazakhs also endowed the "naturals" with apotropaic power, which obviously represented the most ancient forms of amulets. Astragalus, bundles of sheep and camel wool were used as a talisman, which is of particular interest, since it can be associated with a remnant of totemistic ideas from ancient times: the cult of a ram, a camel and their magical power can be traced in the oral and poetic works of the Kazakh people, in folk customs and beliefs (Турсунов, 1973, p. 47–51, Аргынбаев, 1975, p. 194).

The head, claws, and feathers of the eagle owl were recognized as "strong" amulets. A stylized ornamented image of an owl's head is often reproduced by silver plaques and buckles from composing leather belts. For the purpose of protection, bundles of feathers of an eagle owl were tied up to the cradle, necks of young cattle, sewn onto children's clothes, wall tus kiiz carpets and made of them sultans for almost all types of headgear, and also tied them to the dombra to protect the akyn from the evil eye. Feathers of owl feathers as a talisman are also used by Kyrgyz (Абрамзон, 1978, p. 58), Uzbeks (Сазонова, 1970, p. 132) and Turkmen (Васильева, 1986, p. 184), i.e. P. Vasilyeva (Васильева, 1986, p. 192), among the peoples of deshtikipchak origin, whereas the sedentary Central Asian peoples were endowed with pheasant, peacock, and rooster sacral properties, which is also confirmed by N.G. Borosny's data. (Борозна, 1975, p. 283–284).

By virtue of their magical significance, the bundles of feathers of the eagle owl were figuratively equated with the material equivalent in the wedding ceremony. So, for example, matchmakers as *uki* were presented to the parents of the bride a ram and money, *uki* was applied to the headdress of the bride (Культура и быт..., 1967, p. 222). In addition, the matchmakers gave the bride earrings, after which she was considered already captured, *en taryp kettik*, *Uki taryp kettik*.

The eagle owl's claws, which were tied to the cradle, were distributed as amulets, and the headdresses, children's and girls' camisoles decorated in silver, decorated the headgear. The eagle owl's claw as a talisman was also used by the Kyrgyz (Абрамзон,

1978, p. 58) the Uzbeks (Борозна, 1975, p. 284). The elements in the form of the bird's claw are integral parts of the child's jewelry-charm *gush dyrnak* and at the yomuts of Khorezm (Васильева, 1986, p. 188). But of particular interest is the Kazakh version of *Uki Ayak*, since it uses a pair of claws (in a silver frame). modeled by a fork (scroll up), in which one can see the plastic expression of semantic oppositions. The fact is that the owl was interpreted by the Kazakhs in a dual way. On the one hand, she was perceived as a representative of evil forces (Диваев, 1901, p. 54) and therefore was considered capable of counteracting negative phenomena, since evil, by assigning it to its rank, does not cause anything bad to the one who possesses it. On the other hand, the owl is deified. «Amulets from the feathers and legs of an owl write R. Karutz, are particularly difficult to obtain, since the owl does not shoot, considering it to be a sacred bird» (Каруца, 1910, p. 78). Belief in the protective qualities of birds and their images dates back to very ancient times. The birds symbolized the fertilizing and purifying power of the sun.

In the same form as *Uki Ayak*, the metal pendants of the stick of the Muslim preacher *Asai-Musai*, acquired in Almaty oblast, are modeled (Абрамзон, 1978, p. 187). Perhaps the connection of these art forms is not accidental and has a common semantic basis. A similar idea is associated with the snake in the Kazakhs, although the totemic base is not excluded here (Турсунов, 1973, p. 56–58). Cowrie shells, called *zhylan bas* (snake's head), are also considered an effective talisman, sewn to a children's costume, tied to a cradle. As Turkic shells, all the Turkic-speaking peoples of Asia are used (Васильева, 1986, p. 190). The image of a snake is reproduced in almost all types of Kazakh applied art: felted, woven, embroidered products.

On the other hand, cowrie shells are often present as decorative decorations on bibs and braid ornaments. In this case, their role is reduced, apparently, not only to the security function but also to the producing one. According to researchers (Васильева, 1986, p. 194, Чесное, 1976, p. 185), in the primitive representation of the snake and the cowry shell symbolized the feminine principle, fertility ideas and at the same time were interpreted as the patroness of childbearing and children.

Miracle stones, often framed in silver and used as pendants and buttons, were endowed with miraculous power, bringing well and prosperity. Especially prized bones brought from Mecca. Here, probably, we are faced with a relict form of animism. The cult of the sacred tree existed throughout Kazakhstan until recently. On the magic tree near the healing springs, it is still possible to see cloth scraps left by people for good luck. At the beginning of this century, by tradition, the Kazakhs confirmed the oath or truthfulness of the words with a broken branch of a tree. (Диваев, 1901, p. 58).

The idea of the protective properties of the tree (archa, hawthorn, pomegranate) from which amulets were made existed among the Turkmen (Васильева, 1986, p. 191, 192). According to the ideas of the Kazakhs, the ceramic buttons with silver-colored buttons, often of brown and black colors, prevented the evil influence of evil forces. The semantic meaning of ceramic buttons, apparently connected with the image of a snake, has

very ancient roots: it is probably the magical nature that can probably explain the mass distribution among the Egyptians in the 5th – 3rd millennium BC, ceramic beads, despite the presence of many gems. (Кинк, 1976).

Even simple stones from the Kazakhs were endowed with a security function. Until now, in their declining years, women, instead of ornaments, hang black stones to their braids. Seven black stones are placed in a woven knot or bag and tied to the neck of livestock, has hung from the cradle and at the door of the house. A Kazakh and other Central Asian people are wearing a bracelet made of speckled black and white Qazdi beads (eye bracelet) on their hands. According to informants, black stones protect against evil and whites attract well. The echo of primitive dualism can be seen in such stability of the selection of opposite colors, which can also be traced in ornaments, in particular, in Western Kazakhstan, characterized by a dual system of component parts, decorative elements (Мынжасарова, 1978, p. 106). As a rule, among the Kazakhs, the number of suspensions to products is reduced to sacral numbers (7, 9).

In traditional Kazakh jewelry, with the exception of special amulets, amulets and talismans, the protective-benevolent and protective function are veiled, since in jewelry magic value was erased over time, and more and more attention was paid to the decorative side.

For convenience, we conditionally divide jewelry into three groups: products that performed (directly or indirectly) mainly the protective function; decorations, wishes, and products that perform the producing function. In addition to the aesthetic, silver jewelry such as *tumarsha*, *kolyksha*, *boi tumar*, inside of which was placed a paper prayer from the Koran and the above-described natural, were placed in a direct apotropaic function. In addition to the amulets (objects) inserted inside, the form of jewelry was endowed with magical power: tubular, triangular. Brooches, pendants, temples, any shred of fabric with naturals inside, having a triangular shape, are endowed with protective force.

The triangular form, perceived in traditional life as a talisman, is endowed by the Kazakhs with a sacral property, the original meaning of which was reduced, obviously, like in other nations, to ideas about the sunbeam, female fertility, as well as to profane ideas about the vertical structure of the world. On the rectangular amulets, the *Tumarsha* and *Kolyksha* often engrave the sayings from the Koran or the formula "Glory to Allah".

The Kazakhs consider earrings as the earliest talisman, and therefore women wear them all their lives, only the form is complicated or simplified. In traditional life, earrings are still the most desirable jewelry, and a ring is necessary. Significant is the fact that they remove all the jewelry from the deceased and untie the braids, leaving only the earrings, as it is believed that otherwise, a snake will crawl through the ears. If you need to remove the earrings, then you certainly need to tear the earlobes...

The magical nature of the Kazakh earrings is enhanced by symbolism. Their parts are shaped like snakes, peaks, suns, months, spirals. Apparently, it is not by chance that the patterns in the form of earrings and triangular amulets present in woven products are still

interpreted by the older generation as charms.

Belief in the magical and cleansing power of rings and rings, starting, as L.A. Chvyr, from the Vedic Indians and ending with the modern Persians, is a general Asian phenomenon (Чыбрь, 1977, p. 98). Every Kazakh woman should still wear a ring or ring, otherwise, the food prepared by her will be considered unclean. For Kazakhs, there is even a saying about *Tamak Adal Bolu Ushin*, *Kolda Zhuzik Bolu Kerek* - for the food to be clean, you must have a ring on your hands. In the submission of the Kazakhs, rings cannot be worn on the middle finger and little finger, otherwise one of the loved ones will die. It was with a cleansing and well-wishing purpose, as was said, that a silver ring was thrown into the water for bathing a forty-day-old child. Parallel examples with rings exist in the Tajiks (Чыбрь, 1977, p. 98). Kazakhs have rings and rings (sometimes there are about 100) - an indispensable part of the bride's dowry, mainly in Western and Southern Kazakhstan. The protective force of the rings was intensified by the symbolism of the form. For example, rings with caste that are widely used in Kazakhstan (the volume part of the product) in the form of a bird's beak are endowed with a special protective property. The beak motif, dating back to the Saka period, is woven into the figurative structure of many other ornaments, and also appears, as has been said, in the ornamental system of Kazakh felt, embroidered, wooden products.

At present, in the traditional life of the Kazakhs, during the matchmaking, the relatives of the groom bring in addition to the previously mentioned *korzhyn* a sum of money, filled with gifts. Silver jewelry often bracelets, rings and rings are tied to the loops of this bag. In Northern Kazakhstan, jewelry is presented in such cases sewn to a piece of red velvet, and among other things, beads must be included. In the southern regions of Kazakhstan, the bride, who went to the groom's house, put two rings on one finger, the extreme of which was supposed to be taken by the one who first opened her face, and in Northern Kazakhstan, in this case, a bunch of feathers of an eagle owl was taken from the bride. In West Kazakhstan, after the ceremony, a *bet ashar* face opening - was presented with rings by the groom to two friends or relatives supporting her hands, as well as her senior daughter-in-law, who was taking off her wedding headdress and wearing a headscarf.

Thus, as we can see, in this and in another case, the discovery of the bride's face is paid for with a magical thing. It is considered good form if the sister-in-law after the wedding the next day, waking up before everyone else, will tie one or more rings to the *tundik bau* hanging from the dome hole. These rings were intended as a gift to relatives of her husband. Presented in these form products acquired, apparently, a sacred meaning. A woman can repeat this action in the yurts of other relatives. The magic power of the rings is reflected in the Kazakh fairy tales. (Ходыров, 1916, p. 42).

Obviously, the apotropaic function was performed by fasteners for the camisole in the form of a fantastic rudimentary griffin. This motif dates back to the Saka period (Акушев, 1978, p. 85). It is a magical value that can explain such long conservation of this art form. Capsule fasteners with a connecting piece in the form of a saber are considered to be able

to counteract evil. The miraculous and resurrection properties of the saber are recorded in Kazakh fairy tales (Дураев, 1896, p. 42). Obviously, the custom of laying a knife under the pillow of a newborn that was widely used among the Kazakhs and among all the peoples of Central Asia is associated with the same sacramental ideas about the saber and sheath.

The permanent female adornment of the Kazakhs is also crooks, the shape of which is increasingly simplified with the age of the woman. In the end, as already mentioned, they are simply replaced with chests keys or stones. These pendants were designed to scare evil spirits. This view was common among many Turkic-speaking peoples. It was believed that a part of the soul (life force) dwells in the hair, so the braids cannot be cut and the combed hair threw (Дураев, 1901, p. 56). There was a belief that having seized someone's hair, you can seize a part of his life force. Particularly effective was the hairs of people of other nationalities who help in childbirth and illness. (Ходыров, 1916, p. 11). A similar idea of the hair, allegedly containing the energy charge of a person, existed among many nations of the world: Mongols, Slavs, Jews, Greeks, Romans. (Жуковская, 1988, p. 94).

Apparently, the custom of that shout is connected with these ideas, which consists in the fact that unmarried sister-in-law or other girls come to the bride for marriage from the groom and allow the bride to braid them, then she must give them crochet or other decoration. It is legitimate to assume that in this case, the bride pays tribute for touching the «holy» hair. By the way, the sister-in-law with jewelery pays off with her sister-in-law even earlier, when she spends the night with them on the first day of arrival. The next night is already getting married.

The talisman and at the same time the personification of vital force is a belt with silver plates, often having the symbolic shape of the sun, fish, owls, etc. In this connection, it is necessary to point out the Kazakh custom of hanging on the pole of the men's belt in case of the death of its owner. So far, in everyday life, the Kazakhs have had a cult of the things of their deceased loved ones, especially the grandfather, the father's mother, and other older relatives. Most often such cult things were the men's belt, weapons, jewelery, and also the Oshak tripod, tools of production, for example, the anvil, and the bellows of the late jeweler, who cherish and believe in their benevolent and protective force.

Certain significance had individual details of the jewelery. So, for example, decorative elements and pendants like zhylan bas, representing a stylized snakehead, served as charms. In some regions of Kazakhstan (Almaty and Mangystau), Kazakhs for fear of calling a snake, these pendants are called tuymeshek (like buttons). Such pendants exist in Turkmen jewelery. (Береснева, 1976, illus. 72,7).

In many Kazakh women's jewelery, especially planks, the most common pendants are in the form of conical, bell-shaped figures with a wire fringe imitating real bells. The Kazakhs, like other peoples of the East and Central Asia (Чвырь, 1977, p. 66), had the

idea that their suspension, noise or ringing could scare away evil spirits. In addition, the suspension, along with the apotropaic, performed and producing function.

Another common type of pendants is a figure in the form of a spike. The same shape is attached to forged, as well as wire earrings like shygyrshyk. Bracelets also often have peak ends. Researchers usually associate the belief in the protective effect of these forms with the ancient Saki bronze arrowheads, which the Kazakhs found in the steppe in the past century and used them as amulets (Потанин, 1881, p. 92). As we see it, the magic meaning of arrows, the peak, and their imitations existed already in the Saka period. This is evidenced by the presence of arrow-shaped ornaments on the headdress of the so-called "Golden Man" from the Issyk barrow (Акушев, 1978, p. 51). It is no coincidence that the bow and arrow motif appear on the embroidery of prayer rugs. Pendants are also characteristic for Turkmen jewelery, in particular, for women asyk crooks. Turkmen also has a special decoration for boys and, sometimes, for girls a badge in the shape of a bow with an ok-yak arrow, endowed with protective force (Васильева, 1986, p. 187, 192). The kososkas living in Kalmyks in the form of spikes in the traditional view had to drive the devils away (Эрднеев, 1980, p. 194).

Now we'll focus on traditional women's jewelry that performed the multiplying function. The ideas of fertility, numerous offspring, along with a protective value, included an amulet of the type of battle Tumar. The product, consisting of tubular and triangular parts, personified the union of male and female principles (Борозна, 1975, p. 290–291). Amulet girls of this type also exist among Turkmen women (Береснева, 1976, ill. 23). Purely female adornment is also an amulet one-piece tubular shape. Girls could wear amulets only of triangular and rectangular shapes.

The category of products symbolizing fertility includes fasteners with fish motifs for women of fertile age. The link between fish and fertility can be traced in the Kazakh signs: "If there is a fish in a dream, it means there will be children". (Дураев, 1901, p. 60).

The common Eastern symbol of fertility is badam (almond), the shape of which is characteristic of a capsurma fastener found in northern and central Kazakhstan. West Kazakhstani onir zhiiek lapel decorations are also often decorated with casts in the form of a badam with glass inlays.

The increase in offspring was allegedly promoted by metal plates depicting a stylized female figure, decorating the side parts of the saukele. In this case, the semantic meaning of these figures is associated with the cult of the goddess of fertility, Umai. In the same role, there are similar forms of badges in Caucasian Nogais (Yinklik) (Гаджиева, 1981, p. 177), Uzbeks of Khorezm (Gozmunzhik) (Сазонова, 1970, p. 121), Turkmen (Adamlyk) (Морозова, 1963, p. 107).

In the Kazakh jewelry art, the rhombus motif often embodies fertility, a life's blessing, and at the same time, it also has security functions (preservation of child-bearing

possibilities). The rhombus is the form-building base of the jewelry, its component parts, and decorative elements; diamond shaped has ornamental compositions. It is significant that the diamond-shaped pattern as a symbol of fertility is characteristic of the wedding decoration of the breast. Diamond-shaped women have special diamond jewelery (Береснева, 1976, illus. 78, 98). Rhombic breast ornaments are depicted on Kazakhstani stone female sculptures of the medieval period (Шер, 1966, tab. XIX, 83, XXI, 97, XVI, 67, 65; Чапуков, 1976, p. 158, pic. 6, 8; 7, 12; 9, 6), which indicates the limitation of semantization of this form. In the view of the Kazakhs, an increase in progeny is promoted by the image of plant seed. His motif appears on bracelets, rings, onir zhiiek breast decoration, in a saukele headdress, and on a belt as pendants. A similar interpretation of plant seed was widely prevalent among the sedentary population of Central Asia. (Чвырь, 1977, p. 99).

Integrated positive magic with a benevolent and protective function consisted of cosmogonic patterns on traditional Kazakh women's jewelry. The cult of the moon, the sun, and stars can be traced in various rites and customs (Валуханов, 1961, p. 472). Kazakh earrings in the shape of the month ai syrga (moon earrings), metal overlapping aishik (the moon's likeness) for traditional leather belts, ornamental aishik motifs in engraved, blackened ornaments are common. The pair image of the month with a star, symbolizing Islam, is found on the carnelian inserts.

The image of the sun in the form of a whole series of symbols (circle, concentric circles, flower rosette, spiral, spinner, crosspiece, grainy triangle) is present in the form and decoration of rings, zippers, brooches, cuff links, constituent elements of jewelry, plaques, sewn on the jacket. The solar sign is a characteristic ornamental motif for wall hangings like tus kiiz and men's outerwear chapan. A large solar outlet embroidered on the back of the bathrobe served as a kind of amulet. Ideas of prosperity are expressed in false plaques in the form of a bird and ornamental images of an eagle. Kazakhs associate happiness and wealth with birds. It is believed that "to see a bird in a dream is good, there will be wealth" (Дубаев, 1901, p. 60). In Kazakh folklore, the cult of the totem raven is traced (Турсунов, 1973, p. 53–56). In this case, there is a duality of the semantic meaning of the depicted bird. The flying bird is interpreted as an omen of happiness, and the image of only its claw or beak, as was said, was considered a talisman.

Contribute to well-being, family happiness and a cone-shaped ring of otau zhuzik (family ring). Such rings were usually presented to young people in order to create a new family. The symbol of longevity among the Kazakhs was silver, like a tortoise, tasbaka zhuzik rings. Such rings were particularly eager to acquire elderly women, believing that this would lengthen their lives.

They symbolized the unification of two principles, two families, massive West Kazakhstani rings with two buds of kudagy zhuzik (matchmaker rings). Such rings were usually given to the parents of the bride by her future mother-in-law for protection and

a good attitude towards her. Images of ram horns are common in engraved, blackened products. Along with the apotropaic value, the concept of wealth and the multiplication of livestock is associated with them. The initial magical meaning of the horn-like curls apparently determined a certain tendency in the construction of an ornamental composition of woven and felted products. In many carpets, regardless of the pattern of the central field, the ornament of the border was often composed of horn-like curls, bearing, in all likelihood, the function of protecting the family, kind of evil and at the same time providing wealth and happiness. Also, the characteristic is the image of a cross with horn-shaped branches, in which you can see the combination of the cult of the sun and the ram. There are also fasteners in the form of ram horns with wing-shaped branches. This motif is often found also in the ornamentation of jewelry. In this case, we have a mix of semantic meanings of rams of sheep and poultry. Summing up, we can assume that the magic-religious significance of traditional Kazakh women's jewelry is reduced to three main functions: apotropaic (protective or protective), producing and well-wishing. It is important to note that if jewels with protective and well-wishing meanings were worn by Kazakh women at any age, then jewelery and talismans with a producing symbolism only women of fertile age.

Thus, in addition to the above exceptions, all other traditional women's jewelry accompanied the Kazakh woman throughout her life. Only in the event of death, all her jewelry was removed, except for earrings, because according to Sharia, the body of the deceased should be clean and unencumbered. Therefore, the removal of all without exception jewelry during the life of a woman meant a symbolic death. And this, according to tradition, was carried out among the Kazakhs in two cases: during childbirth and mourning for her husband. A similar picture was observed, according to the materials of L.A. Swine, the Tajiks (Чвырь, 1977, p. 100).

The symbolic death of the widow during the period of mourning for her husband had different periods: in northern, central and eastern Kazakhstan, jewelry was again put on a year later, while in some southern and western regions later, until the woman remarries or moves to another locality. The widow's imitation of his death by removing all his ornaments from himself can be viewed as a distant relic of the funeral sacrifices that existed among the ancestors of the Kazakhs».

II Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений // Советская этнография. – 1991. – № 1. – p. 90–102.

Жүген

XX ғ. соңы

Қайыс, металл, қалыптау, оймалау

57 x 30 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 6 (ПМОтк2- 3015/7

Жүген келесі элементтерден тұрады: кекілдірік, жақтау, сағақ, кеңсірік, тізгін, шылбыр, ауыздық.

Ол жіңішке қайыс жолақтан жасалған, оған өсімдіктестер өрнектермен безендірілген әртүрлі сәнді металл қаптамалар бекітілген. Ауыздық темірден істелген.

Уздечка

Конец XX в.

Кожа, металл, штамповка, ковка

57 × 30 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 6 (ПМОтк2- 3015/7

Уздечка состоит из следующих элементов: суголовный ремень, нащечные ремни, подбородный ремень, налобный ремень, капсюль, поводья, удила.

Выполнена из узких полосок кожи, к которой прикреплены различные декоративные накладки из металла, украшенные растительным орнаментом. Удила выполнены из железа.

Bridle

The end of the 20th century.

Leather, metal, stamping, forging

57 × 30 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 6 (ПМОтк2- 3015/7

The bridle consists of the following elements: head crown, cheek straps, throatlatch, headband, noseband, snaffle reins, bit.

Made of narrow strips of leather, to which are attached various decorative plates of metal, decorated with floral ornaments. The bits are made of iron.

Жүген

XX ғ. соңы

Қайыс, ақ түсті металл, шыны, қалыптау, оймалау
60 x 100 смҚазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ ҚРҰМ 8316 АӨ 150/ 6 (ПМОтк2-3015/7)

Жүген келесі элементтерден тұрады: кекілдірік, жақтау, сағақ, кеңсірік, тізгін, шылбыр, ауыздық.

Жүген әртүрлі ені бар қысқа жолақ қайыстан жасалынады. Қысқа белбеулер тіктөртбұрышты металды жатқыштармен безендірілген. Белбеу қиылысында қызыл түсті шынысымен шұғыңқы дөңес орналастырылған. Олардан төрт жақтан бляшкалар үшбұрышты және жартылай сопақша пішінді, кесенділермен безендірілген. Ауыздық темірден жасалған.

Уздечка

Конец XX в.

Кожа, металл белого цвета, стекло, штамп, ковка
60 × 100 смНациональный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ ҚРҰМ 8316 АӨ 150/ 6 (ПМОтк2-3015/7)

Уздечка состоит из следующих элементов: суголовный ремень, нащечные ремни, подбородный ремень, налобный ремень, капсюль, поводья, удила.

Узда выполнена из узких полосок кожи различной ширины. Узкие ремни украшены прямоугольными металлическими накладками. В месте соединения ремней размещены округлые выпуклые бляшки с вставками из стекла красного цвета. От них в четыре стороны отходят бляшки полуовальной и подтреугольной формы, украшенные насечками. Удила выполнены из железа.

Bridle

The end of the 20th century.

Leather, white metal, glass, stamp, forging
60 × 100 cmNational Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ ҚРҰМ 8316 АӨ 150/ 6 (ПМОтк2-3015/7)

The bridle consists of the following elements: head crown, cheek straps, throatlatch, headband, noseband, snaffle reins, bit.

The exit is made of narrow strips of leather of various widths. Narrow straps are decorated with rectangular metal overlays. At the junction of the belts, there are rounded convex plaques with red glass inserts. From them in four directions depart plaques semi-oval and sub-triangular, decorated with notches. The bits are made of iron.

Ер

XIX ғ. соңы

Қайыс, ағаш, ақ түсті металл, шекіме, қалыптама
50 × 34 × 36 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМ 8305/1 АӘ 140/1 (ПМОтк1-590/1)

Ер алдыңғы және артқы қастан тұрады. Алдыңғы қасы биік және үшбұрышты. Ол металл пластинкалармен қапталған қосарлы сопақша кеңеюмен аяқталады. Қастың беті үшбұрышты пішінді ірі металл пластинамен безендірілген. Зооморфты, геометриялық және өсімдіктестес элементтері бар өрнектер оймалау техникасы арқылы жасалынған.

Седло

Конец XIX в.

Кожа, дерево, металл белого цвета, чеканка, штамп
50 × 34 × 36 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 8305/1 АӘ 140/1 (ПМОтк1-590/1)

Состоит из передней и задней луки; подкрылок и приструги. Передняя лука высокая, треугольная. Она заканчивается сдвоенным овальным расширением, покрытым металлическими пластинками. Поверхность луки украшена крупной металлической пластиной треугольной формы. Орнамент выполнен с помощью гравировки, имеются зооморфные, геометрические и растительные элементы.

Saddle

The end of the 19th century.

Leather, wood, white metal, embossing, stamp
50 × 34 × 36 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 8305/1 АӘ 140/1 (ПМОтк1-590/1)

Consists of the pommel, back housing, skirt and billet straps. The pommel is high and triangular. It ends with a double oval extension, covered with metal plates. The surface of the pommel is decorated with a large metal plate of a triangular shape. The ornament is made using engraving, there are zoomorphic, geometric and plant elements.

Терлік

XX ғ. соңы

Қайыс, киіз, металл, басу, оймалау, керту, нақыштау, қалыптама

115 × 70 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМ 8305/5 АӘ 140/5 (ГМРКтк1-590/5)

Терлік – тоқымның астына салынатын арнайы төсем, ол тартпаға белбеулердің көмегімен бекітіледі. Аттың арқасына ердің қапталы батпау және тер сіңіру үшін қызмет етеді. Бұрыштары созылған тікбұрышты пішінде. Терліктің бүйірлері әр түрлі көлемді және пішінді металдан жасалған ұсақ қаптамалар қатарымен безендірілген.

Потник

Конец XX в.

Кожа, войлок, металл, валяние, резьба, насечка, гравировка, тиснение

115 × 70 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 8305/5 АӘ 140/5 (ГМРКтк1-590/5)

Представляет собой специальную подкладку под седло, которая закрепляется на подпругу с помощью специальных ремней, служит для сглаживания толчков при езде и впитывания пота. Подпрямоугольной формы, с вытянутыми углами. По бокам потник украшен рядами мелких накладок из металла разных размеров и форм.

NumdahThe end of the 20th century.

Leather, felt, metal, felting, carving, notching, engraving, embossing

115 × 70 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 8305/5 АӘ 140/5 (ГМРКтк1-590/5)

It is a special blanket under the saddle, which is attached to the girth with the help of special belts, serves to smooth out the jolts while driving and absorb sweat. Rectangular shape, with elongated corners. The sides of the numdah are decorated with rows of small plates made of metal of different sizes and shapes.

Үзеңгі

XIX ғ. аяғы

Металл, құйма

12 × 16 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 3073АӨ 39/5-6 (ГМЗ КП 1256/5а-5б ГМЗ

ОФ 944/5а

Қимасында тік, трапеция тәрізді пішінді. Жоғарғы бөлігінде белдік ілуге арналған тікбұрышты ілмегі бар. Басқышы тік.

Стремена

Конец XIX в.

Железо, литье

12 × 16 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 3073АӨ 39/5-6 (ГМЗ КП 1256/5а-5б ГМЗ

ОФ 944/5а

Трапециевидной формы. Прямоугольные в сечении. Сверху имеется короткая прямоугольная петля для продевания ремня. Подножка прямая.

Stirrups

The end of the 19th century.

Iron, casting

12 × 16 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 3073АӨ 39/5-6 (ГМЗ КП 1256/5а-5б ГМЗ

ОФ 944/5а

Trapezoidal shape. Rectangular in cross section. On top, there is a short rectangular loop for threading the belt. Footboard is straight.

Баулы үзеңгі

XIX ғ. соңы

Ақ түсті металл, қайыс, құю, соғу, керту

26 × 16 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 8305/2-3 АӘ 140/2-3(ПМОтк1-590/2-3)

Тері қайыс баулы, пішіні ұзынша арка тәрізді. Қабырғаның үстіңгі жағында жіңішке жолақ, сыртында фестондық сызбасы бар. Басқышы тегіс, ортаңғы бөлігі кеңейген сопақша түрінде безендірілген. Астыңғы жағында үшбұрышты дөңес және одан әр жаққа кететін жұмырланған шиыршықты өзіндік ерекше сәнді элементі бар.

Стремена с ремнями

Конец XIX в.

Металл белого цвета, кожа, литье, ковка, насечка

26 × 16 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 8305/2-3 АӘ 140/2-3(ПМОтк1-590/2-3)

Удлиненной арочной формы. Сверху на ребре оформлена неширокая полоска, с внешней стороны у нее фестончатые очертания. Подножка ровная, центральная часть оформлена в виде овального расширения. Снизу оно имеет своеобразный декоративный элемент, представленный треугольным выступом с отходящими от него в разные стороны закругленными завитками.

Stirrups with straps

The end of the 19th century.

White metal, leather, casting, forging, notching

26 × 16 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 8305/2-3 АӘ 140/2-3(ПМОтк1-590/2-3)

Elongated arched shape. On top of the rib is framed a narrow strip, on the outside, it has scalloped outlines. The step is flat; the central part is framed in the form of an oval extension. From below it has a particular decorative element, represented by a triangular protrusion with rounded curls extending from it in different directions.

Тартпа

XIX ғ. соңы

Қайыс, ақ түсті металл, қалыптама

8 × 72 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ
944/3)

Атқа ерттелген ерді тартып, бауырына қысып тұруға арналған, жалпақ қайыстан жасалған тартпа белдемше. Тартпа өңделген қайыстан жасалған және әшекейлі көздермен безендірілген. Көздер қалыпталған, пішіндері әртүрлі және өсімдіктес және геометриялық өрнектермен өрнектелген.

Подпруга

Конец XIX в.

Кожа, металл белого цвета, штамп

8 × 72 см

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ
944/3)

Представляет собой широкий ремень, затягиваемый под брюхом лошади и служащий для крепления седла. Подпруга выполнена из рифленой кожи с декоративными вставками. Вставки штампованные, разных форм и украшены растительными, геометрическими узорами.

Girth

The end of the 19th century.

Leather, white metal, stamp

8 × 72 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Inv. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ
944/3)

It is a wide belt tightened under the belly of a horse and serves for fastening the saddle. Girth is made of corrugated leather with decorative inserts. Inserts are stamped with different shapes and decorated with floral, geometric patterns.

Тартпа

XIX ғ. соңы

Қайыс, металл, қалыптама

8 × 72 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ 944/3)

Аттың ер-тұрманын тартып бауырына қысып тұруға арналған тартпа белдемше. Тартпа өңделген қайыстан жасалған және металл сәнді қаптамалары бар. Қаптамалар тегіс, төртбұрышты және тіктөртбұрыш пішінді, доға тәрізді тесіктермен безендірілген.

Подпруга

Конец XIX в.

Кожа, металл, штамповка

8 × 72 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ 944/3)

Представляет собой широкий ремень, затягиваемый под брюхом лошади и служащий для крепления седла. Подпруга выполнена из рифленой кожи с декоративными накладками из металла. Накладки плоские, квадратной и прямоугольной формы, украшены насечками и дуговидными прорезями.

Girth

The end of the 19th century.

Leather, metal, stamping

8 × 72 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 3073 АӘ 39/3 (ГМЗ КП 1256/3 ГМЗ ОФ 944/3)

It is a wide belt tightened under the belly of a horse and serves for fastening the saddle. The girth is made of corrugated leather with metal decorative trims. Cover plates are flat, square and rectangular in shape, decorated with notches and arcuate slots.

Өмілдірік

XX ғ. аяғы

Қайыс, металл, қалыптау, соғу

192 × 2 × 5 × 10 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 7 (ПМОтк2-3015/8)

Өмілдірік – жылқы кеудесінің алдыңғы бөлігін қамтитын белбеу және ер жылжып кетпес үшін аттың кеудесіне кигізілетін ер-тоқым әбзелдерінің бірі. Соңғы жақтары ердің қапталымен, ал ортасы екінші белбеу тартпамен жалғасқан. Өмілдірік жіңішке қайыс жолақтардан жасалған, оның бетіне өсімдіктес өрнектермен безендірілген сәнді металл қаптамалар бекітілген. Белбеудің соңында бір жағынан ірі металл тоғасы бар.

Нагрудник

Конец XX в.

Кожа, металл, штамповка,ковка

192 × 2 × 5 × 10 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 7 (ПМОтк2-3015/8)

Представляет собой часть конского снаряжения, а именно, ремень, охватывающий грудь лошади спереди и удерживающий седло от сползания назад при езде на подъемах. Концы соединены с ленчиком, а середина – вторым ремнем с подпругой. Надгрудник выполнен из узкой полоски кожи, к которой прикреплены декоративные накладки из металла, украшенные растительным орнаментом. Ремень застегивается с помощью металлической пряжки.

Breast

The end of the 20th century.

Leather, metal, stamping, forging

192 × 2 × 5 × 10 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 7 (ПМОтк2-3015/8)

It is a part of horse equipment – belt covering the horse's chest in front and keeping the saddle from slipping backwards when riding on the climbs. The ends are connected to the carcass and the middle - to the second belt with a girth. The breast piece is made of a narrow strip of leather, to which metal trims are attached, decorated with floral ornaments. The belt is fastened with a metal buckle.

Құйысқан

XX ғ. соңы

Қайыс, металл, қалыптама, оймалау

2 × 123 × 39 см

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Инв. № ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 5 (ПМОтк2-3015/6)

Құйысқан – өсімдіктестес өрнектермен безендірілген, түрлі пішіндегі металл қаптамалар бекітілген қайыстың жіңішке жолақтарынан жасалған. Ердің сырғып кетуін болдырмайтын ат әбзелінің бөлшегі.

Подхвостник

Конец XX в.

Кожа, металл, штамповка, ковка

2 × 123 × 39 см

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 5 (ПМОтк2-3015/6)

Выполнен из узких полосок кожи, к которой прикреплены декоративные металлические вставки различной формы, украшенные растительным орнаментом. Предназначен для более устойчивого крепления седла.

CrupperThe end of the 20th century.

Leather, metal, stamping, forging

2 × 123 × 39 cm

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Inv. № ҚРҰМ 8316 АӘ 150/ 5 (ПМОтк2-3015/6)

Made of narrow strips of leather, to which are attached decorative metal inserts of various shapes, decorated with floral ornaments. Designed for the more stable mounting saddle.

ӘДЕБИЕТ ЛИТЕРАТУРА REFERENCES

- Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1978.
- Акишев К.А. Курган Иссык. – Москва: «Наука», 1978.
- Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата, 1963.
- Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата, 1972.
- Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003.
- Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством // Хозяйственнокультурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1975.
- Байтанаев Б.А. Сайрамский клад. – Алматы, 2013.
- Береснева Л.Г. Декоративно-прикладное искусство Туркмении. – Ленинград, 1976.
- Богданов Е.С. Образ хищника в пластическом искусстве кочевых народов Центральной Азии (скифо-сибирская художественная традиция). – Новосибирск, 2006.
- Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды / Под ред. Г.П. Снесарева и В.Н. Басилова. – Москва, 1975.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. – Т. 1. – Алма-Ата, 1961.
- Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – Москва, 1986.
- Видонова Е.С. Катандинский халат // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 8. – 1938.
- Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах. – Москва, 1963.
- Диваев А.А. Приметы на разные случаи // Этнографические материалы. – Вып. VII. – Ташкент, 1901.
- Диваев А.А. Демонологические рассказы // Этнографические материалы. – Вып. V. – Ташкент, 1896.
- Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. – Москва, 1961.
- Дьяконов М.М. Пути истории. – Москва, 1994.
- Гаврилова А.А. Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племен. – Москва-Ленинград, 1965.
- Гаджиева С. Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX в. – Москва, 1981.
- Гайдученко Л.Л. Перекрученный зверь – в поисках истоков сюжета // Этнические взаимодействия на Южном Урале. – Челябинск, 2009.
- Геродот. История в девяти книгах. – Ленинград, 1972.
- Горелик М.В. Боевые колесницы Переднего Востока III–II тысячелетия до н.э. // Древняя Анатолия. – Москва, 1985.
- Граков Б.Н. Скифы. – Москва, 1971.
- Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Ленинград, 1950.
- Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. – Москва, 1988.
- Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. – Алма-Ата, 1964.
- Кадырбаев А.Ш. Кочевой мир Казахстана в древнетюркскую эпоху (VI–IX вв.) // Культура кочевников на рубеже веков: Материалы Международной конференции. – Алматы, 1995.
- Казахская традиционная культура в собраниях Кунсткамеры. – Алматы, 2008.
- Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – Санкт-Петербург, 1910.
- Кинк Х.А. Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран. – Москва, 1976.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – Санкт-Петербург, 2005.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. – Санкт-Петербург, 2004.

Кожин П.М. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. Москва, 1985.

Коренько В.А. Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль. – Москва, 2002.

Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII–IV вв. до н.э.). – Санкт-Петербург, 2006.

Крашенинников И.М. Характеристика растительного покрова Центрального Казахстана // Казаки. Материалы совещания по Центральному Казахстану. – Ленинград, 1927. – Вып. 3.

Кубарев В.Д., Шульга П.И. Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула). – Барнаул, 2007.

Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? – Москва, 1994.

Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого Шелкового пути: контакты населения Евразийских степей и Синьцзяна в эпоху бронзы // Вестник древней истории. – 1999. – № 1.

Кузьмина Е.Е. Первая волна миграции индоиранцев на юг // Вестник древней истории. – 2000. – № 4.

Культура и быт казахского колхозного аула / Под ред. А.Х. Маргулана, В.В. Вострова. – Алма-Ата, 1967.

Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. – Москва, 1994.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966.

Маргулан А.Х. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы // Собрание сочинений. – Т. 2. – С. 8, 45–47, 59–60, 86.

Мартынов А.И., Елин В.Н. Скифо-сибирский мир Евразии. – Москва, 2009.

Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы-Москва, 1995.

Массон В.М. Древние цивилизации Востока и степные племена в свете данных археологии // STRATUM. – 1999. – № 5.

Матеев М.Э. Древнеегипетские мифы. – Москва-Ленинград, 1956.

Мачинский Д.А. Сакральные центры Скифии близ Кавказа и Алтая и их взаимосвязи в конце IV – середине I тыс. до н.э. // Стратум: структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории. – Санкт-Петербург, 1997.

Морозова А.С. Головные уборы туркмен // ТИИАЭ. – Т. 7. – Ашхабад, 1963.

Мынжасарова Ш.Ж. Народное ювелирное искусство казахов Западного Казахстана // Советская этнография. – 1978. – № 4.

Нефедкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI–I вв. до н.э.). Санкт-Петербург, 2001.

Переводчикова Е.А. Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. – Москва, 1994.

Подушкин А.Н. Письменность государства Кангюй (Канцзюй) // Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. III-том. Ұлы Дала әміршілерінің жауһарлары. Көрме каталогы. – 大草原的遗产: 珠宝艺术杰作. 第三卷. 伟大的草原领主们的艺术杰作. 展览目录. – Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. Volume III. Masterpieces of the lords of the Great Steppe. The exhibition catalogue. – Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Том III. Шедевры Властителей Великой степи. Каталог выставки. – Астана, 2018, – 370 с.

Полидович Ю.Б. К истокам скифского искусства: происхождение мотива свернувшегося в кольцо хищника // Российская археология. – 2001. – № 3.

Полидович Ю.Б. Природное и мифологическое в скифских изображениях (на примере позиций хвоста хищников) // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 1. – Донецк, 2002.

Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV–III вв. до н.э.). – Новосибирск, 2005.

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – Вып. II. – Санкт-Петербург, 1881.

Пугаченкова Г.А. Халчаян. – Ташкент, 1966.

Пугаченкова Г.А. Скульптура Халчаяна. – Москва, 1971.

Руденко С.И. Культура Алтая времени сооружения пазырыкских курганов // Краткие сообщения Института материальной культуры. – Вып. XXVI. – 1949.

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1953.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1960.

Руденко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. – Москва-Ленинград, 1962.

Сазонова М.В. Украшения узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – Ленинград, 1970.

Самашев З. Берел. – Алматы, 2011.

Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Костяные псалии с поселения Токсанбай. К вопросу о комплексе колесничих населения Устюрта в эпоху бронзы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2007. – № 1. – С. 87–102.

Сатпаев К.И. Избранные труды. – Т. 5. – Алма-Ата, 1967.

- Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. – Горький, 1989.
- Смирнов А.П. Скифы. – Москва, 1966.
- Смирнов К.Ф. О погребениях с конями и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье // Советская археология. – XXVII. – Москва, 1957.
- Соколов М.Н. Петух // Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1997.
- Струве В.В. Поход Дария I на саков-массагетов // Известия АН СССР. – 1946. – № 3.
- Струве В.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. – Ленинград, 1968.
- Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений // Советская этнография. – 1991. – № 1. – С. 90–102.
- Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы, 2005.
- Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алма-Ата, 1973.
- Хабдулина М.К. Кочевая цивилизация: критерии и понятия // Известия МН–АН РК. – Серия обществ, наук. – 1997. – № 1.
- Хазанов А.М. Социальная история скифов. – Москва, 1975.
- Ходыров Л. Из киргизских поверий // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Вып. 35. – 1916.
- Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш. Древние тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск, 2009.
- Цимиданов В.В. Воинские погребения эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград, 1996.
- Чариков А.А. Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана // Советская археология. – № 4. – 1976.
- Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения. – Москва, 1977.
- Черников С.С. Загадка золотого кургана. – Москва, 1965.
- Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // Российская археология. – 1978. – № 4.
- Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур. – Москва, 2009.
- Чеснов Я.В. Историческая этнография стран Индокитая. – Москва, 1976.
- Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – Москва-Ленинград, 1966.
- Щерба Г.Н. К истории горного промысла в Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1946. – № 11.
- Щерба Г.Н. Археологические находки на Южном Алтае в 1949 г. // Известия АН КазССР. Сер. археол. Вып. 3. – Алма-Ата, 1950.
- Щербак А.М. Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург, 2001.
- Эрдниев У.Э. Калмыки. – Элиста, 1980.
- Çugunov K., Parzinger H., Nagler A. Der Goldschatz von Arian. – Munich, Schirmer/Mosel, 2006.
- Dalton O./Ml. The treasure of the Oxus with, other examples of early orientale Metal-work. – London, 1964.
- Nawroth M. Der Goldfund von Vetersfelde: vom Schwarzen Meer in die Lausitz//Im zeichen des Goldenen Griffen. Konids Graber der Skythen. – Munchen, 2007.
- Қазақ даласы өміршілерінің алтыны. Корея мен Қазақстан бірлескен каталог. Золото властелинов Казахских степей. Совместный каталог Республики Корея и Республики Казахстан. – Тәджон, 2018. – 631 б. – қазақша, орысша
- 카자흐스탄 초원의 황금문화. Gold of the elite of Kazakh steppes. – Daejeon: National Research Institute of Cultural Heritage, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 2018. 2018. – p. 443. – Korean and english
- Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Т 1. Фасырлар қойнауынан: көрме каталогы. Из глубин веков. каталог выставки. – Астана: Национальный музей Республики Казахстан, 2018. – 252 с. – Қазақша, орысша.
- Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. II-том. Дәстүрлер мен инновациялар. Көрме каталогы. – Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. Volume II. Tradition and innovation. The exhibition catalogue. – Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Каталог выставки. Том II. Традиции и инновации. – Астана, 2018, – 352 с. – Қазақша, ағылшынша, орысша, өзербайжанша.
- Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. III-том. Ұлы Дала өміршілерінің жауһарлары. Көрме каталогы. – 大草原的遗产 : 珠宝艺术杰作。第三卷。伟大的草原领主们的艺术杰作。展览目录。 – Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. Volume III. Masterpieces of the lords of the Great Steppe. The exhibition catalogue. – Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Том III. Шедевры Властителей Великой степи. Каталог выставки. – Астана, 2018, – 370 с. – Қазақша, қытайша, ағылшынша, орысша
- Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. IV-том. Көшпелілер өнерінің бейнелер әлемі. Көрме каталогы. – Dziedzictwo wielkiego stepu: arcydzieła sztuki jubilerskiej. Tom IV. Świat sztuki nomadów. Katalog wystawy. – Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. Volume IV. The world of art images of nomads. The exhibition catalogue. – Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Том IV. Мир образов искусства номадов. Каталог выставки. – Астана, 2018, – 364 б. – Қазақша, полякша, ағылшынша, орысша.
- Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары. V-том. Өнер тілі. Көрме каталогы. – 대초원의 유산: 금은세공술의 대작. Tom V. 예술의 언어. 안내 책자. – Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art. Volume V. Art language. The exhibition catalogue. – Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. Том V. Язык искусства. Каталог выставки. – Астана, 2018. – 476 с. – Қазақша, корейше, ағылшынша, орысша.

Ғылыми-көпшілік басылым

Научно-популярное издание

Popular science publication

«Ұлы дала: тарих пен мәдениет» сериясы,
I-том, «Мәдени шығу тек пен сабақтастық»
(15.03.2019–15.04.2019 ж., Татарстан, Қазан қ.)

Серия «Великая степь: история и культура»
Том I, «Истоки и преемственность культур»
(15.03.2019–15.04.2019 г., Татарстан, г. Казань)

«The Great Steppe: history and culture» series,
Volume I. «The origins and continuity of culture»
(15.03.2019–15.04.2019, Tatarstan, Kazan city)

Дизайн и верстка: А. Исмаилова

www.altynadamworld.com

Отпечатано с файлов заказчика

в